

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

Мастер рад:
ЈОСИП ФРАНК –
ПОЛИТИЧКА БИОГРАФИЈА
(1880-1911)

Ментор:
др Милош Ковић, ванредни професор

Студент:
Петар С. Ђурчић, ИС 19/15

Београд,
септембар 2020.

Садржај

Попис скраћеница	4
Предговор	5
Увод	7
Држава и друштво Хрватске и Славоније у другој половини деветнаестог века	22
<i>а) Између потчињавања и посебности: немачко-угарски и хрватско-угарски односи и положај Хрватске до 1883/4 године</i>	22
<i>б) Друштво Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације у другој половини XIX века</i> ...	29
Биографске цртице из живота Јосипа Франка до ступања у политички живот	39
<i>а) Франк – лично: покушај реконструкције</i>	39
<i>б) Јавно деловање Јосипа Франка до коначног уласка у политику</i>	42
Градски већник	48
Од уласка у Сабор до прикључења правашима	60
<i>а) Политичке околности пред улазак Јосипа Франка у Сабор 1884. године</i>	60
<i>б) Странке у Сабору и њихови програми од 1884. до 1887. године - политички и идејни оквир</i>	62
<i>в) Јосип Франк као самостални посланик у опозицији</i>	65
У Старчевићевој сенци (1890-1896)	75
<i>а) Од ступања у правашке редове 1890. до раскола 1895. године: унутарстраначко и ванстраначко деловање</i>	75
<i>б) Саборско деловање</i>	78
На челу Чисте странке права (1896 - 1905)	87
<i>а) Чиста странка права као чинилац политичког живота Хрватске - структура, развој и изборни успеси</i>	87
<i>б) Сукоби у опозицији - од борби за правашко наслеђе до афера</i>	90
<i>в) Франково саборско деловање у име Чисте странке права</i>	94
<i>г) Франк, ЧСП и однос према Србима (1895 - 1905)</i>	100
Последња фаза деловања- изазов Хрватско-српске коалиције и уједињење са хрватским клерикалцима	109
<i>а) Изазов новог курса</i>	109
<i>б) Анексиона криза и Франк</i>	119
<i>в) Крај политичке каријере - приближавање франковаца кругу око клерикалног Хрватства</i>	129
Закључак	139

Прилози	143
Библиографија	151
Извори	151
Необјављени извори	151
Штампа	151
Дела Ј. Франка	151
Стенографске белешке	153
Извештаји поглаварства града Загреба	154
Радови савременика	155
Критички објављена издања извора	156
Електронски извори	156
Литература	157
Синтезе и монографије	157
Расправе	162

Попис скраћеница

Политичке организације:

ННС - Неодвисна народна странка

НС - Народна странка

СНРС - Српска народна радикална странка

СНСС - Српска народна самостална странка

СП - Странка права

СХСП - Старчевићанска хрватска странка права

ХПНС - Хрватска пучка напредна странка

ХПСС - Хрватска пучка сељачка странка

ХСК - Хрватско-српска коалиција

ХСП - Хрватска странка права

ХХССП - Хрватска хришћанско социјална странка права

ЧСП - Чиста странка права

Архиви:

АНАЗУ - Архив Хрватске академије знаности и умјетности

DAZG - Државни архив у Загребу

Предговор

Како посматрати човека у прошлости? То је питање на које сви историчари теже да дају одговор од кад је историје, света и века. Колико је то сложна и захтевна работа сведочи и чињеница да су се историографи изнова враћали неким темама, а друге су или запостављали или поново откривали. Понекад поједине истражене области крију за историчаре просторе за нове закључке и доприносе. У том погледу, морамо рећи да је Јосип Франк (1844 - 1911), тема којој се историописци, мање или више темељно, враћају већ више од једног века. Такође, иако је било покушаја да се, што је више могуће, обухвати његов живот и дело, до дана данашњег није написан животопис овог хрватског политичара јеврејског порекла. Ипак, овај студентски мастер рад само је покушај да се представи, на основу извора и литературе, најпознатији део Франковог живота. Међутим, на овом месту истичемо да смо свесни одређених ограничења којих је било приликом дефинисања теме и истраживања.

Најпре, наглашавамо да се овде ради о Франковој политичкој биографији која подразумева приказивање њега као актера у процесу доношења одлука битних за заједницу. Оваквим избором запоставићемо његово јавно деловање у штампаним медијима од шездесетих до краја седамдесетих година XIX века будући да тада није обављао јавне функције. Друга битна ствар, која следи из прве, јесте та да ово није комплетна биографија пошто смо запоставили и адвокатску каријеру и лични живот.

Даље, наша прича изграђена је како на изворима тако и на схватањима других аутора о овој теми. Од велике користи приликом истраживања били су нам Франкови говори (који се налазе стенографским белешкама Сабора Хрватске, Славоније и Далмације), новински чланци из *Hrvatske* и *Hrvatskog prava*, страначке брошуре и памфлети, радови савременика и грађа из Државног архива Загреба (фонд Градско поглаварство и заоставштина Ивана Першића) и Архива Хрватске академије знаности и умјетности (лични фонд Илије Абјанића). Међу секундарним изворима најзначајнији су радови Мирјане Грос, Стјепана Матковића, Јуре Кришта, Мислава Габелице, Душана Берића, Василија Крестића, Милорада Екмечића, Дејана Микавице и других.

Због мањка времена и отежаног рада институција у времену глобалне пандемије, нисмо били у стању да погледамо сву планирану грађу, што је умногоме утицало и на лошији квалитет овог рада. Такође, аутор на себе преузима одговорност у погледу изнетих закључака и интерпретација.

Посебну захвалност, у истраживачком погледу, дугујем установама које су имале разумевање за моје истраживачке подухвате (Библиотека Народне скупштине Републике Србије, Народна библиотека Србије, Библиотека Матице српске, библиотеке одељења за историју, етнологију и антропологију, социологију и педагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду). Најзначајнији део грађе не би било могуће прикупити да није било професионализма запослених у Државном архиву у Загребу, Архиву Хрватске академије знаности и умјетности, Хрватском државном архиву и Националној и свеучилишној књижници. Свима се овом приликом захваљујем.

У Сиригу,

2.9.2020.

Увод

„...Трећа је замјерка везана за интегративну улогу повијесне знаности. Ако већ Брзо по експертизи повјесничара Хасанбеговића изазива подјеле у јавности, што је истина, онда по сличном аршину такве подјеле изазива или би требало изазивати – барем образованима односно повијесно упућенима и Јосип Франк. Наиме, архитект нове политичке већине у Скупштини Града Загреба је прије неколико дана изјавио како ће учинити све што је у његовој моћи да Франк добије улицу у Загребу. Подсјећам да је код многих хрватских љевичара и либерала у другој половини 19. и првој половини прошлога стољећа дјеловање националиста Франка, који је уз остало био и дјед шефа усташкога редарства Еугена Диде Кватерника, изазивало велико подозрење, да су екстремни правашки, односно усташе често у јавности називани франковцима и слично. По свему судећи, идеје и симболе који се не могу промовирати на велика врата (именовати тргове и улице по Анти Павелићу и другим вођама усташкога покрета) покушавају се увести кроз мала врата – дати почаст њихову политичком претходнику и узору...”¹

Дражен Лалић, *Вечерњи лист*, 18.7.2017.

„... 2011. године, дана 17. просинца, навршит ће се 100. годишњица смрти великога хрватског и правашког политичара. У нашој историографији Франк је једна од најомраженијих особа (тек задња два десетљећа врши се знанствена ревалоризација – успјешно – но резултати су ограничени само на уски круг заинтересираних). Намјерно користим појам „историографија”, а не „повијест”; јер да је „само” повијест у питању Јосип Франк би имао заслужено позитивно мјесто у нас. Озлоглашеност Франка је првенствено посљедица некритичног кориштења теза његових политичких противника од стране већег дијела хрватске и цјелокупне југославенске историографије. С обзиром да су Франкови непријатељи били (про)српски и (про)југославенски оријентирани, наравни слијед је био касније успоставити релацију Франк – Павелић, а за „храбрије знанственике” и повезницу Старчевић – Франк – Павелић. Сви знамо шта то значи у мејстрим и „политички коректном” друштву некога мисаоно повезати са усташким поглавником. Сви

¹<https://www.vecernji.hr/premium/hasanbegovic-preko-franka-ulicu-u-zagrebu-daje-pavelicu-1183085>
(приступљено 15.8.2020.)

хрватски националисти су усташе, односно хрватска државотворност (у било којем облику) јест кољачки геноцид.”²

Младен Калдана, сајт Хрватске удруге *Бенедикт*, 17. 8. 2011.

Наведена два цитата, преузета са читаних савремених хрватских портала, указују нам на, иначе, стару и добро познату чињеницу да оцене о деловању појединца могу бити толико опречне да се често ради о ставовима и уверењима које је немогуће помирити. Ипак, без намере да полемишемо са Лалићем, Хасанбеговићем³ и Калданом желимо да испитамо како је дошло до тога да се ова два виђења једног човека толико разликују у хрватској јавности и више од сто година након његове смрти. Зато је потребно, најпре, поћи од радова захваљујући којима је обликована слика о Јосипу Франку.

Са једне стране, историчари су се користили свесним заборављањем избегавајући да говоре о Франку из политичких разлога. Тако је у години Франкове смрти дон Керубин Шегвић пишући животопис под називом *Dr. Ante Starčević- njegov život i njegova djela*, готово у потпуности заобишао Франково име, које се помиње само на једној фотографији из прве половине деведесетих година XIX века на којој су представљени опозициони прваци.⁴ Због чега ли је наступио овакав *damnatio memoriae* остарелог Франка који је те године и преминуо? Одговор на ово питање, чини се, налази се на самом почетку студије будући да је она посвећена некадашњем Франковом страначком саборцу, али што је битније и непријатељу др Милету Старчевићу, Антином синовцу. То значи да се радило о свесном занемаривању којим је требало избацити Франка из борбе за правашко наслеђе.

И док је убирао комплименте са једне стране, дон Шегвић трпео је и критике како из своје домовине тако и шире. Као реакцију на Шегвићев рад, у Краљевини Србији је Јован Скерлић, уредник знаменитог *Српског књижевног гласника*, објавио свој осврт како на објављено дело тако и на Старчевића и његов живот. На самом крају овог, према Шегвићу, веома критички интонираног приказа, Скерлић се, са себи својственом оштрином, осврће и

² <https://hu-benedikt.hr/?p=5199> (приступљено 15.8.2020.)

³ Хасанбеговић је на трибини Српског привредног друштва *Привредник* у Загребу почетком јула 2018. године изјавио да је потребно да хрватски политичар Јосип Франк (1844-1911) добије улицу у Загребу Снимак трибине може се наћи на јутјубу: <https://www.youtube.com/watch?v=baQgUWTTJ9U> (приступљено 29.7.2020.)

⁴ К. Šegvić, *Dr. Ante Starčević- njegov život i njegova djela*, Zagreb 1911, 263-326.

на чињеницу „...да је Старчевић у животу он би се са ужасавањем одрекао клерикалне и црно-жуте странке која се покрива његовим именом. Он је почео рад са Еугеном Кватерником, имао једно време уза се Еразма Барчића, Гргу Тушкана, Силвија Крањчевића и Хинка Хинковића, да најзад сав тај његов радикални и борбени национализам пређе у руке фирме- у ствари филијале- Франк и Синови! То је трагично!“. Имајући разумевање и неретко бранећи Старчевића и од самих присталица (уз по коју критику упућену на Старчевићев рачун), Скерлић је сву оштрину пребацио на Франка оптужујући га за политички бизнис, послушништво и первертирање изворне Старчевићеве политике и идеологије.⁵

И у међуратном периоду интересовање пре свега за Старчевића старијег, а узгредно и за Франка као његовог политичког настављача, није престајало. Систематичан у проучавањима тих година био је историчар и новинар Јосип Хорват који ће се правашима бавити у неколико својих студија пре и после Другог светског рата. Прво помињање Франка примећено је у Хорватовој важној студији новије хрватске историје која носи назив *Politička povijest Hrvatske*. Посматрајући Франкову пред крај живота, Хорват у наведеном делу сматра да је у времену владавине ХСК-а Франк вршио опструкције у корист званичног Беча, као и да је прихватио програм Хлумецког о тријалистичком уређењу Аустро-Угарске. Замерајући Франку пристајање на послушнички положај Хрватске према Бечу, Хорват мисли да су афере „Аргус“ и „Штрасноф“ у великој мери показале комичну страну Франка и његове пробечке политике те да су допринеле његовом убрзаном паду.⁶ Према аутору, тек се у времену Анексионе кризе кристалисао израз „франковлук“ који је подразумевао политичку безначаљност са пуно фраза у теорији, док се у пракси целокупна франковачка политика заснивала на доследном опортуном служењу режиму. Тражећи разлоге неуспеха Франкове политике, Хорват наводи да су Франка пореметили и у коначан крах одвели лична амбиција и замашни опортуни планови.

Детаљније разматрајући Франково деловање у студији *Странке код Хрвата и њихове идеологије*, Хорват тврди да је још седамедетих година деветнаестог века Франк ушао у политику као политички агент бана Вакановића. Са друге стране, упоређујући

⁵ Ј. Скерлић, *Писци и књиге*, Београд 1956, 329, 329-334, 337-343.

⁶ Ј. Horvat, *Politička povijest Hrvatske II*, Zagreb 1989, 281-283.

радикализам Старчевића и Франка, исти аутор наводи да је Франк био и остао одан династији и држави доследно радећи на разбијању јединства опозиције током целокупног периода.⁷ Према Хорвату, Франк је био спреман да се бори за долазак на власт у оквирима велике и јаке Хабзбуршке монархије, жртвујући све личне ресурсе и не водећи рачуна о политичким принципима.

Посматрајући његову личност, Хорват надаље наглашава да је Франк био добар говорник, јак полемичар и један од ретких политичара који се разумео у финансије и економске односе у Монархији.⁸ У делу *Ante Starčević- kulturno povijesna slika*, исти аутор закључује да је Франк био врло способан, интеллигентан и опортун аустрофил који успео да сујетног, сенилног и остарелог Старчевића привуче к себи зарад реализације сопствене политике.⁹

Интересовање за праваштво настављено је и током Другог светског рата у оквирима Независне државе Хрватске. Ипак, занимање за Франка, иначе директно родбински везаног за прваке усташког режима Славка и Еугена Кватерника, готово да је замрло и поново је дошло до свесног заборављавања. Тако је 1942. године изашла студија о Анти Старчевићу у издању Главне накладе усташког стана у којој се на више од шездесетак страна говори, са усташких позиција, о Старчевићевом односу према селу, муслиманима и бројним другим темама, без спомињања Франка.¹⁰ Разлог томе свакако лежи у чињеници да је сам Франк био јеврејског порекла те би истицање његове личности у великој мери било контрапродуктивно по званичну политику земље у којој се спроводила геноцидна политика тзв. „коначног решења“ јеврејског питања дословним уништавањем Франкових

⁷ Сличан став Хорват ће имати и у књизи *Povijest novinstva Hrvatske* у којој ће писати да је Франк *Die Drau* у Осјеку заједно са Ладиславом Пејачевићем и Јулијем Јелачићем радио најпре на објављивању нагодбеног листа. За њега, Франково новинско писање током тих година представљало је уношење безначаљности и аморалности у медије због честих хајки против бана Мажуранића. Позивајући се на Аугуста Шеноу, Хорват наводи да је Франк био „политичка уш“ нудећи се и Србима у Пакрацу и правашима, док истовремено радио за аустроугарску генералкоманду шаљући своје писаре да разбијају правашке скупове. Видети у: J. Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske : 1771-1939*, Zagreb 1962, 236-237, 257, 265.

⁸ J. Хорват, *Странке код Хрвата и њихова идеологија*, Београд 1939, 61-62.

⁹ J. Horvat, *Ante Starčević- kulturno povijesna slika*, Zagreb 1940, 380-388.

¹⁰ *Ante Starčević*, Zagreb 1942, 5-60, 60-63.

сународника. Ипак, Франково се име експлицитно помиње само у једном писму које се налази у зборнику Старчевићеве заоставштине који је објављен тих година.¹¹

Проучавање праваштва као јединственог феномена интелектуалне и политичке историје Хрвата, настављено је и након Другог светског рата. Један цитат Мирослава Крлеже*, угледног хрватског књижевника, публицисте, јавног и културног делатника и руководиоца, у часопису *Република* показује нам на који начин се у новим временима посматрао Старчевић и правашко наслеђе. Крлежа пише: „... Старчевића је анектирала ултрамонтана десница, црножута мафија у нашој новијој политичкој историји, а између толико наших ликова Старчевић очекује своје праће“. Овај цитат преузима, у одређеној мери и као мото и лајтмотив свог рада, и историчар Васо Богданов који ће 1951. године објавити обимом невелику студију *Ante Starčević i Stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslavenskih naroda*. Богданов ће тада не само бранити Старчевића напомињући да су га „бесправно присвојили франковачки, клерофашистички, усташки елементи“, већ ће и нагласити да су франковци у Хрватској годинама „...водили једну изразито противстарчевићанску политику, заклањајући се иза Старчевићева имена и бранећи своје поступке криво примјењиваним и наопако тумаченим Старчевићевим паролама и изрекама“. Тражећи Франкову одговорност за криво разумевање Старчевића, Богданов истиче да је Старчевић био само жртва каснијих политичких сукоба у којима су политички противници тежили да дискредитују Франка оцрњујући Старчевића и његову идеологију.¹² Према томе, Франк и франковци су извитоперење оригиналне правашке политике. Такође франковци и усташе су, по Богданову, злоупотребили огроман морално-политички капитал Старчевића и Кватерника у „...неморалној политици подјармљивања Хрватске“.¹³ Такође, у духу тадашње политике прављења симетрија између Срба и Хрвата, Богданов напомиње да

¹¹ Реч је о јавном писму које је Анте Старчевић написао свом страначком колеги Франку. Видети: „Dru. Josipu Franku, Sisak 5.8.1893.“, у: *A. Starčević, Izabrani spisi*, priredio B. Jurišić, Zagreb 1943, 395-401.

* Крлежин однос према Франку изазивао је опречна мишљења у међуратном периоду. Станислав Винавер, српски писац јеврејског порекла, оптуживао је Крлежу за лажни комунизам и притајени франковлук, што је Крлежа одбацивао. Више о полемици Винавер-Крлежа видети у: *Време 31.8.1924*; G. Miloradović, „Miroslav Krleža i pravaštvo. Prilog istoriji ideja i ideologija“, *Istorija XX veka XXXVII-2* (2019), 29-57.

¹² V. Bogdanov, *Starčević i stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslavenskih naroda*, Zagreb 1951, 7-8.

¹³ Исто, 9.

су франковци злоупотребили Старчевића као што су и радикали из Краљевине Србије „...у своје реакционарне сврхе...“ злоупотребили лик и дело Светозара Марковића.¹⁴

Као репрезентативан узорак франковачке злоупотребе Старчевића, Богданов наводи да Старчевић није под термином „славосерб“ подразумевао Србе, за разлику од франковаца.¹⁵ Једначећи усташе и франковце у политици према српском народу, Богданов наводи да су обе струје тежиле да „... заједничку борбу свих народа Хрватске за ослобођење од сваког робовања туђину претворе у хрватско-српски раздор; да ту народну борбу против аустријанштине, против хитлеризма и фашизма разбију, ослабе и униште, како би и на тај начин обезбједили владавину својих хабзбуршких, хитлеровских и мусолинијевских господара над Хрватском“.¹⁶ Преузимајући од Хорвата интерпретацију о манипулисању остарелим Старчевићем, Богданов наводи да су се малограђански елементи, жељни власти из својих шпекулантских разлога, увукли у Странку права. Према аутору, са Франком почиње продор капиталистичких елемената у праваше који су пресудно утицали на преокрет странке из народне у буржоарску. Уз то, Богданов пише да је Франк одиграо једну од „...најфаталнијих улога у историји хрватског и српског народа...“, свесно манипулишући национализмом и шовинизмом маса у потчињеној земљи.¹⁷

Поред Васе Богданова и Јосипа Хорвата, током шездесетих година феноменом праваштва почела је да се бави и Мирјана Грос, позната хрватска историчарка јеврејског порекла. У својој хабилитационој тези *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije (1906-1907)* објављеној у издању Института друштвених наука у Београду, она на неколико места спомиње и Франка. Гросова истиче да је овај политичар одбацио ХСК због предаје Хрватске Мађарима, али не пропушта да истакне да је био човек страног капитала те да се иза

¹⁴ Исто, 10.

¹⁵ Ова теза Васе Богданова врло брзо је оспорена и напуштена у хрватској историографији. Миријана Грос, о којој ће више бити речи у наставку, истакла је да је овај, у много чему контроверзан, термин имао више значења, при чему се могао односити и на припаднике српског народа. Више о томе видети у: М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, 6, 148; V. Bogdanov, *нав. дело*, 10

¹⁶ V. Bogdanov, *нав. дело*, 17

¹⁷ V. Bogdanov, „Starčevićeva stranka prava prema oslobođenju i ujedinjenju južnoslavenskih naroda u toku Prvog svjetskog rata“, у: *Jugoslavenski odbor u Londonu*, ур. V. Bogdanov, F. Čulinović, M. Kostrenčić, Zagreb 1966, 33-34; Упоредити: V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj : od prvih stranačkih grupiranja do 1918*, Zagreb 1958, 761-766.

политичког сукоба Франка и ХСК крију, између осталог, и супротстављени економски интереси.¹⁸

Са друге стране, посматрајући Франков однос према опозицији и режиму током првих година Куенове владавине, Гросова сматра да је овај политичар балансирао између праваша и режима и да је, као самостални опозициони посланик, желео везивање Странке права уз дуалистички систем. И после уласка у праваше, Франк, према тумачењу Мирјане Грос, не одустаје од своје политике правећи преседан у дотадашњој правашкој политици признајући ауторитет Хабзбуршке монархије у решавању хрватског питања.¹⁹

Бавећи се првим годинама Франковог правашког деловања, ауторка у раду *Geneza Frankove stranke* истиче да је Франк домаћу буржоазију тежио окрене против Мађара, али да због своје проаустријске политике није добио поверење матице СП. Тражећи узроке неуспеха Франкове политике претварања Странке права у режимску, Гросова тврди да ни бан Хедервари ни владајућа странка нису имали поверења у Франка.²⁰

Истражујући политику великоаустријског круга према Хрватској у првим деценијама XX века, она наводи да је Франк подршку добијао само зато што је једини био спреман да мобилише масе за аустријске интересе. Са друге стране, Гросова закључује да су Франку перјанице овог круга замерале јеврејско порекло, небирање средстава у политици и пословну шкртост. Такође, тврди и да Франк је био спреман да се одрекне тријализма прихватајући великоаустријски програм чиме је, према њеном тумачењу, коначно одустао од правашке политике независне Хрватске.²¹

У својој синтези *Povijest pravaške ideologije*, ауторка је сажела своја дотадашња сазнања како о СП тако и о Франку. Понављајући старе закључке, она напомиње да се Франк ослањао на ситну буржоазију и на њено незадовољство тренутним стањем.²²

¹⁸ M. Gross, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije*, Beograd 1960, 21-22, 37-38.

¹⁹ M. Gross, „Osnovni problemi pravaške politike“, *Historijski zbornik* XV 1-4 (1962), 116-118.

²⁰ M. Gross, „Geneza Frankove stranke“, *Historijski zbornik* XVII 1-4 (1964), 1-16.

²¹ M. Gross, „Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda“, *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970), 16-35.

²² Сличне ставове као у претходно поменутих расправама ова ауторка изнеће и у великој синтези о прааваштву. Упоредити: M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 197-198, 207, 229, 240, 260-261, 262, 249, 265-

Закључци које је изнела Мирјана Грос у *Povijesti hrvatskog naroda* и *Povijesti pravaške ideologije* нису наишли на апсолутно одбранање и одушевљење у историографији. Најпре је српски историчар Андрија Раденић у тексту *Маргиналије на Повијест хрватског народа* критиковао истраживачки приступ праваштву у поменутој синтези групе аутора. Тада је Раденић тврдио да Мирјана Грос сву одговорност у первертирању правашке политике пребацује на Франка произвољно умањујући утицај Старчевића и занемарујући чињеницу да су франковци најдоследнији настављачи националне политике хрватских праваша.²³

Знатно оштрији сукоб међу историчарима догодио се половином седамдесетих година XX века поводом објављивања књиге *Историја Југославије* групе српских историчара. Тада су посебно полемисали Милорад Екмечић, један од писаца ове синтезе, и Мирјана Грос око појединих интерпретација изнетих у том делу. И док Екмечић види Франка као део јединственог тока правашке антисрпске политике која је свој наставак добила у усташком покрету, Грос и овом аутору замера симплификацију политичког развоја модерног праваштва након 1895. године. На овоме се нису завршиле њихове расправе. Тако је Милорад Екмечић тврдио да је Гросова, уместо у Етвешовим и Гобиноовим расним и политичким концепцијама, погрешно корене праваштва тражила у романтизму и идејама Француске револуције.²⁴

Након двадесет година, Мирјана Грос објавиће и дело *Izvorno pravaštvo* у којем ће се подробније, за разлику од пређашње синтезе, бавити и Франковим деловањем пре уласка у Странку права 1890. године. На трагу Хорватове констатације о Франковом служењу режиму током седамдесетих година XIX века, и Гросова тврди да је 1872. године у *Agramer*

268, 268-270, 271, 272-273, 274-275, 276, 278, 280-281, 291, 295-296, 299, 301-302, 303-309, 314, 315, 318-320, 324-325, 332, 338, 339-366, 367-386.

²³ Исти аутор имао је још замерки у приступу теми. Раденић је замерио ауторима што нису применили марксистичку парадигму, посветили довољно пажње Србима, јасно дефинисали појмове клерикализам и либерализам итд. Више видети у: А. Раденић, „Маргиналије на Повијест хрватског народа“, *Историјски гласник* (1969). 87-108; Са друге стране, ауторка негира Раденићеву тврдњу да је Франк једини идејни наследник Старчевића сматрајући то поједностављивањем и неразумевањем правашке историје. Видети у: М. Gross, „Maliciozne marginalije o 'delikatnim' pitanjima“, *Časopis za suvremenu povijest* 3-1 (1971), 211-222.

²⁴ Такође, Екмечић је тврдио и да су од велике важности у обликовању Старчевићевих концепција о Србима као робовима имале управо расистичке тврдње Гобиноа и Етвешове тезе о политичкој нацији као споју неједнаких народа. О полемици Грос-Екмечић видети: М. Gross, „Ideja jugoslavenstva u XIX st. u Istoriji Jugoslavije“, *Časopis za suvremenu povijest* 5-2 (1973), 8-21; К. Николић, *Прошлост без историје*, Београд 2003, 52-67; М. Екмечић, *Стварање Југославије II*, Београд 1989, 426-427, 500, 568; М. Екмечић, *Огледи из историје*, Београд 1999, 127; Пре Екмечића, Виктор Новак у делу *Magnum crimen* износи тезу о Старчевићевом и Франковом расизму. Видети: V. Novak, *Magnum crimen-pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948, 4-5.

Zeitung-у Франк позивао на преко потребан споразум униониста и Народне странке. Уз то, тврди и да су прваци опозиционе Народне странке оптуживали Франка да је на изборима гласао за промађарског кандидата чиме доказује раније наведене тврдње.²⁵

Након слома Југославије и падом комунизма у свим земљама источног блока наступиле су велике промене у целокупном друштву, па и у историографији. Примећујући тренд реинтерпретације историјских догађаја, личности и феномена, Мирјана Грос је у новој синтези *Izorno pravaštvo*, дала своје виђење нових тумачења. Изјашњавајући се о том тренду, Гросова је написала следеће: „...будући да живим у средини у којој многи писци повијесних тема радикално мијењају своја мишљења прилагођавајући их политичким преобразбама, морам истакнути да то код мене није случај. Моја оцјена праваштва прије двадесет и пет година и данас остала је иста, само сам сада поједина питања обрадила темељитије и с много више података. У издању из 1973. године и у овој књизи исти је идеални тип. Изворно је праваштво у мојој интерпретацији агитација и покрет који се темеље на Старчевићеву и Кватерникову идеолошком саставу...“.²⁶ Овај цитат заправо указује на промену приступа у истраживањима праваштва и правашког покрета. Стога, може се поставити питање на који начин је Јосип Франк представљен у новом времену?

Већ 1994. године Никола Блаж Калић објављује дело *Život i djela pravaša- dr. Ante Starčević, Mihovil Pavlinović, dr. Josip Frank* у коме се подробно бави Франком и његовим радом. У времену рата у Хрватској и као својеврсни ехо распада Југославије, Калић наводи да је Франк имао право истичући да нема суживота са Србијом. Одбацујући раније тврдње да су франковци били расадник усташтва и усташког терора, Калић одговорност пребацује на српско политичко вођство из Хрватске тврдећи да су они неприхватањем доктрине о јединственом хрватском политичком народу тежили да поделе земљу на српску и хрватску сферу. Описујући Франков карактер, Калић истиче да је он имао европско образовање, да

²⁵ Заправо, ови текстови потписани су под иницијалима „Др. Ф.“ и постоји вероватноћа да нису његови. За остале поновљене тврдње видети: М. Gross, *Izorno pravaštvo- ideologija, agitacija i pokret*, Zagreb 1998, 471, 459, 477-478, 479-480, 483, 484, 499, 504-505, 515, 526, 529, 534, 556, 652, 685, 689, 690-691, 700, 701, 701-702, 702-703, 703, 704-705, 706, 706-707, 708-709, 709-710, 711, 709-713, 713-714, 714, 716-717, 718-719, 721, 721, 727-728, 728, 729, 731, 732-736, 737-738, 739, 740, 741-746, 746, 746-749, 750-752, 753-755, 753, 755, 756-757, 757-758, 759-760, 760-762, 762-764, 765, 770, 771, 772, 773, 773-776, 776, 778-781, 781-783, 783-786, 789-787, 788, 790-792, 794, 795, 799, 800, 800-803, 804, 805-806, 807-808, 809, 810-812, 813, 816, 817-820, 820-822, 823-824, 824-825, 826, 827, 828.

²⁶ Исто, 10-11.

се служио чистом логиком наспрам еристике (доказивања путем *pro et contra* мишљења) и да је у политичкој борби давао целог себе борећи се за Хрватску.²⁷

Поред Калићевог тумачења, јављају се и неки други приступи. Тако је 1995. године академик ХАЗУ и књижевни историчар Дубравко Јелчић (1930-2020) у делу *Politika i sudbine-eseji, varijacije i glose o hrvatskim političarima* изнео у једном краћем тексту своје мишљење о Франку. Осврћући се на пређашњу историографију, Јелчић напомиње да „... то што официјелна хрватска историографија још и данас мисли и приповједа о Јосипу Франку, старо је југословенско и србофилско политиканство, а није знаност...“. По њему, негативне тврдње о Франку чак су и гледање ствари из наводне „великосрпске призме“. Уз то, Јелчић брани Франка тврдњом да је реалполитиком желео да веже Хрватску и Хрвате уз Централну Европу и њене народе. Франк је критикујући просрпску политику ХСК-а, према аутору, заправо антиципирао сву погубност будућег везивања за Србију. Завршавајући свој есеј Јелчић се пита да ли би Франк као лукави политичар могао да помрси „великосрпске рачуне“ и спаси Хрватску од „катастрофе“ из 1918. године.²⁸

И Стјепан Матковић, хрватски историчар млађе генерације, бавио Франком. Његов докторат *Čista stranka prava (1895-1903)* представља прво темељитије сагледавање Франка и његове странке у новом добу. У овом раду аутор синтетиче постојећа сазнања и доноси нове податке не само о странци на чијем се челу налазио, већ и о Франку и његовом политичком деловању.²⁹ Примера ради, другачије од пређашње историографије сагледава и улогу Франка и његове странке у немирима 1903. године закључујући да су франковци са својим лидером узели знатног учешћа у антирежимским протестима.³⁰ Са друге стране, анализирајући односе Франка и његових политичких противника Матковић напомиње да се Франк са Радићем није слагао око положаја Срба, а камен спотицања у односима био је и

²⁷ N. B. Kalić, *Život i djela pravaša- dr. Ante Starčević, Mihovil Pavlinović, dr. Josip Frank*, Varaždin 1994, 41-51, 56-69, 70-84. На овом месту морамо истакнути и да аутор показује фактографске грешке будући да каже да је иза Мајског преврата у Србији стајао Петар Карађорђевић и да су завереници убили краља Петра и краљицу Драгу, те да је Прву руску револуцију водио Лењин. Све грешке видети: *Исмо*, 43. Не би требало изгубити из вида да је у овом раду постоји латентни жал што Хрвати нису искористили пропуштену прилику опстанка Хабзбуршке монархије, већ су морали са тзв. балканским Србима да уђу у заједничку државу губећи свој централноевропски идентитет и оквир. Видети више: *Исмо*, 66.

²⁸ D. Jelčić, *Politika i sudbine- eseji, varijacije i glose o hrvatskim političarima*, Zagreb 1995, 64-67.

²⁹ S. Matković, *Čista stranka prava (1895-1903)*, Zagreb 2001, 12, 14-22, 23-28.

³⁰ *Исмо*, 163-177; S. Matković, „Političke borbe i priјepori: Čista stranka prava i panoramski pogled na 1903. godinu“, *Časopis za suvremenu povijest* 37 (2005), 609-623.

Радићев антисемитизам. Проучавајући однос Франка према Србима, аутор закључује да је Франк најпре признавао српску посебност и у Србији и у Хрватској, али да је касније почео да негира њихово постојање. Са друге стране, Матковић пише и да је Франк, супротно Старчевићу, признавао посебност Срба у Србији.³¹

У погледу радничког питања, Матковић сматра да је Франк показивао сензибилитет према овом друштвеном слоју, а као главни разлог немогућности сарадње са социјалдемократима аутор наводи Франково одбијање Ерфуртског програма који је заговарао сарадњу међу Јужним Словенима.³²

У једном сумарном раду под називом *Prezreni pravaš- u prigodi 100 godišnjice smrti dr. Josipa Franka*, Матковић тврди да је Франк био велики парламентарни радник који се истицао по критици власти и опозиције. Слично појединим хрватским историчарима, и Матковић сматра да је погрешно везивање франковаца и усташа, а исти аутор закључује да се Франк залагао за модеран национални идентитет. Као посебну карактеристику деловања, Матковић издваја и Франкову борбу против „магловите“ југословенске политике. За овог аутора Франк је искрено, и поред бројних афера, радио на извлачењу Хрватске из подређеног положаја у Хабзбуршкој монархији.³³ Проблемом Франкове критике хрватско-угарских односа, Матковић ће се бавити у још једном раду у коме наводи да је Франк, због залагања за неспутани економски развој Хрватске, био противник нагодбених односа са Угарском.³⁴

³¹ S. Matković, „Politički odnosi Josipa Franka i frankovaca prema radićevskoj ideologiji“, *Radovi-Zavod za hrvatsku povijest* 32-33 (2000), 277-282; S. Matković, *Izabrani portreti pravaša*, Zagreb 2011, 89-93; Иво Голдштајн тврди и да је у једном делу своје каријере Радић, са антисемитских позиција, нападао Франка тврдећи да је Јеврејин, сплеткарош, демагог и странчар. Видети у: I. Goldstein, „Stjepan Radić i Židovi“, *Radovi-Zavod za hrvatsku povijest* 29 (1996), 209-210; Такође, и Бранка Бобан тврдила је да је Франку поред јеврејског порекла, Радић замерао и улазак у Регниколарну депутацију крајем деведесетих година. Видети: B. Boban, „Ivan Peršić o Stjepanu Radiću: u povodu knjige Kroničarskih spisa Ivana Peršića“, *Časopis za suvremenu povijest* 35 1 (2003), 262, 268, 272, 280.

³² S. Matković, *Čista stranka prava*, 225-241; S. Matković, „Stranka prava i hrvatski kršćanski socijali“, у: *Hrvatski katolički pokret*, ur. Z. Matijević, Zagreb 2002, 321-327.

³³ S. Matković, „Prezreni pravaš- u prigodi 100. godišnjice smrti dr. Josipa Franka“, *Pilar* 12-2 (2011), 165-174

³⁴ S. Matković, „Josip Frank i kritika finansijskog dijela Hrvatsko-ugarske nagodbe“, *Pilar* 11-1 (2011), 27-34; И Мира Колар Димитријевић је, посматрајући Франка истакла да је он као модеран економски националиста одустао од бесплодне политике бојкота нагодбе и да је његова опција чак и умела да сарађује са другима у економском успону појединих градова. Видети у: M. Kolar-Dimitrijević, „Jedan pogled na gospodarsku aktivnost pravaških vođa od 1861. do 1914. godine“, у: *Pravaška misao i politika*, ур.: J. Turkalj, Z. Matijević, S. Matković, Zagreb 2007, 113-114, 115-120.

И хрватски историчар и филозоф Јуре Кришто проучавао је сукоб између Франка и Супила. Поздрављајући покушаје рехабилитације Франка у новијој историографији, Кришто наводи да су поједини историчари (попут Хорвата, Богданова, Гросове, Станчића и Стричића) дуго ширили негативну слику о Франку и његовој политици према Бечу. Поредџи Франка и Супила из перспективе накнадних догађаја, Кришто закључује да је Супилова просрпска политика била много спорнија од Франкове проаустријске политике.³⁵

Анализирајући однос франковаца према политичком католицизму, Кришто сматра да је Франк увидео успон хришћанског социјализма, као и да је из практичних разлога кренуо да сарађује са њима надајући се да ће у Лигеровој странци наћи достојног савезника у борби против Мађара. Каснији савез и фузија франковаца и хрватских клерикалаца настаје, према тумачењу овог аутора, из обостране користи. Наиме, група око часописа *Hrvatstvo* желела да добије бирачко тело и могућност уласка у Сабор, а франковци су тражили преко потребни новац којим би се избавили из кризе.³⁶

Односу Франка и хришћанских социјалиста посветио је знатно више пажње Марио Штреха у раду *Katoličko pravaštvo*. Разлоге њиховом трајном приближавању Штреха види у сарадњи обе опције са аустријским хришћанским социјалистима, као заједничкој борби против ХСК и Мађара. Међутим, продубљивање блискости, закључује Штреха, реметили су константни сукоби око превласти над радничким покретом, Франков либерализам, јеврејско порекло и ауторитарност у вођењу странке. Са друге стране, посматрајући политику великоаустријског круга према Хрватској, Штреха тврди да је овај круг користио Франка и његову странку само као привремено средство притиска на Мађаре у кризи дуализма.³⁷

³⁵ J. Krišto, „Sukobi Franka i Supila i problematično historiografsko nasleđe o njima“, *Kroatologija* 2 (2011), 79-91; *Исту*, „Kad pravaši pođu različitim putovima: Supilo i Frank“, у: *Pravaška misao i politika*, 145-164; Заправо Кришто се држи става који је изнео у делу *Prešućena povijest*, тврдећи да је Франк својом политиком током целог периода у правашким редовима желео да спречи српску политику стварања две националне државе на Хрватском тлу. Упореди.: J. Krišto, *Prešućena povijest : katolička crkva u hrvatskoj politici : 1850.-1918*, Zagreb 1994, 116, 118, 141-144, 190, 215, 217, 222, 248, 250, 260, 261, 277, 279, 291, 296, 297, 299, 300, 332.

³⁶ J. Krišto, „Hrvatski propali poušaji s kršćanskim socijalizmom“, у: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dva stoljeća*, ур.: Z. Jelaska Marijan, Z. Matijević, Zagreb 2007, 156-165.

³⁷ M. Strecha, *Katoličko pravaštvo : politički katolicizam u Banskoj Hrvatskoj u predvečerje Prvoga svjetskog rata : (1904-1910)*, Zagreb 2011, 21, 30-35, 49-50, 58, 72-73, 77, 91, 124, 128, 148, 150-151, 155, 190-191, 197, 238, 250, 257, 266, 290, 292, 296, 300-301, 306-307, 310-311, 317-323, 325, 327-329, 333-337, 344-345, 355-356, 361, 363.

У раду *Pravaštvo u Banskoj Hrvatskoj uoči Prvoga svjetskoga rata*, Мислав Габелица истиче да су франковци признавали словенско порекло Хрвата, али да су инсистирали на влашком пореклу Срба западно од Дрине. Супротно старијој историографији која је у Франку видела пуког експонента бечке политике током Анексионе кризе, Габелица тврди да Франк није могао да са центрима моћи у Бечу, Будимпешти и Загребу нађе заједнички језик око већине спорних питања (именовање каноника и бискупа, уређење изворног закона итд.) и да због тврдог става није постао део власти.³⁸ Иако одбацује тезу Мирјане Грос да је био спреман да се одрекне тријализма и посебности Хрватске, Габелица сматра да је Франк био вешт реалан политичар који је тежио да постепеним променама претвори дуализам у тријализам.³⁹ Уз то, исти аутор сматра и да су франковачке легије настале као одговор на наоружавање четника у Србији.⁴⁰

Након више деценија од појаве радова Мирјане Грос о односу Франка са званичним Бечом, Марко Трогрлић бавио се Франковом преписком са Ауфенбергом, Еренталом и Конрадом фон Хетцендорфом током Анексионе кризе. Након прегледа преписке, Трогрлић закључује да је Франк, упркос доброј вољи и жељи да се реши хрватско питање у кооперацији са властима, насамарен од центара моћи.⁴¹

На трагу појединих хрватских историчара који су начелно истицали Франково опредељење за модерни надверски национализам и верску толеранцију, и поменути Златко Хасанбеговић подробније је проучавао однос Франка према муслиманима. Наклоност дела муслимана Франк је добио, према мишљењу Хасанбеговића, као настављач Старчевићеве политичке борбе за верске слободе и права некатоличког становништва.⁴²

Посматрајућу генезу расне идеје у усташком покрету, Невенко Бартулин истиче да је Франк наставио политику Старчевића инсистирајући на грађанском национализму, док су усташе одбациле такав приступ окренувши се другачијем моделу. Са друге стране,

³⁸ Исто, 48-54.

³⁹ М. Gabelica, „Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvoga svjetskog rata (1908.-1914.)“, у: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dva stoljeća*, 284-302.

⁴⁰ М. Gabelica, *Pravaštvo u Banskoj Hrvatskoj uoči Prvoga svjetskoga rata*, Zagreb 2012, 40.

⁴¹ М. Trogrlić, „Hrvatska i "hrvatsko pitanje" u korespondenciji Josipa Franka i Moritza von Auffenberg-Komarowa (1908.-1910.)“, у: *Pravaška misao i politika*, 168-180.

⁴² Z. Hasanbegović, „Islam i muslimani u pravaškoj ideologiji: o pokušaju gradnje "pravaške" džamije u Zagrebu“, у: *Исто*, 91-96.

Франкови напади према Србима нису, како Бартулин тврди, имали религијски него национални предзнак. Коменатришући однос усташа према Франку, Бартулин истиче да је у НДХ Франк свесно заборављен због антисемитске политике.⁴³

Поред хрватске, и српска историографија бавила се Франком и његовом странком. У књизи *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, Василије Крестић представља Франка као доследног антисрпског политичара који у савезу са Неодвисном странком почетком деведесетих нападао Србе због подршке Куеновом режиму. Према Крестићевом мишљењу, од друге половине исте деценије Франк почиње нарочито да предњачи у агитацији која ће кулминацију доживети у многобројним антисрпским немирима (1899, 1902, 1904). Према Крестићу, франковачки покрет добиће изразиту геноцидну ноту током Анексионе кризе када ће паравојне формације Франкове странке терорисати Србе.⁴⁴

Проучавајући генезу геноцида над Србима у НДХ, Крестић сматра да у хрватској политици постоји јединствена нит геноцида која почиње са Старчевићем и Кватерником и наставља се преко Павлиновића, Супила и Франка, до Радића, Павелића и Туђмана. Позивајући се на Радића и Кршњавог, Крестић истиче да су франковачке легије, вођене идејом стварања етнички чисте Велике Хрватске, биле жељне елиминације Срба. Поред тога, Крестић наводи да је битан фактор у настанку геноцидне политике била и римокатоличка црква која је прихватила великохрватски програм Јосипа Франка, а као додатни разлог мржње према Србима Крестић наглашава да су, у спутаним привредним приликама, франковци и клерикалци у Србима неосновано видели кривца за све недаће.⁴⁵

Међу српским историчима, ликом и делом Јосипа Франка најподробније се бавио Душан Берић у двотомној синтези под називом *Хрватско праваштво и Срби*. Доносећи мноштво цитата савременика, Берић наводи да је Франк био човек са везама на двору и

⁴³ N. Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia*, Leiden-Boston 2014, 39, 68, 129, 132, 155-156; N. Bartulin, „From Independence to Trialism: The Croatian Party of Right and the Project for a Liberal “Greater Croatia” within the Habsburg Empire, 1861–1914“, in: *Liberal Imperialism in Europe*, ed. Matthew P. Fitzpatrick, New York 2012, 116-134.

⁴⁴ Такође, позивајући се на Кршњавог, Крестић истиче да Франк предводи реакционарне кругове који се боре против изборне реформе и већег удела Срба у сабору. Упореди: В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији (1848-1914)*, Београд 1995, 335, 343, 351, 356, 361, 369, 413-414, 416-419, 422, 432, 440, 447, 450, 454, 461, 467, 490-492, 495, 499, 505, 521, 536.

⁴⁵ В. Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Јагодина 2007, 6, 87, 113, 122, 125, 127, 128, 131, 133, 162.

помоћник Угарске и Аустрије у реализацији њихове политике. Такође, аутор закључује да је Франк био користан бану Хедерварију у скретању пажње јавног мњења са лошег положаја Хрватске у монархији. Посматрајући однос савременика према Франку, и Берић истиче да су и политички противници, али и савезници, често истицали Франкову аморалност, неутољиву амбицију, похлепност, окрутност и манипулативност.⁴⁶

У новије време, и Дејан Микавица дотицао се Франком и његовом политиком према Србима у Хрватској. Микавица закључује да Франк није имао разумевања за српску етничку посебност у Хрватској упркос чињеници да су српске елите прихватиле концепт политичке нације и биле лојалне Хрватској. Поредећи политику франковаца и милиноваца* према Србима после раскола у Франковој странци 1908. године, Микавица наглашава да су милиновци, супротно Франковој странци, кренули у нову политику сарадње са Србима искористивши благодонаклон и непромишљену политику Србије у годинама пре уједињења за реализацију својих државноправних идеја.⁴⁷

⁴⁶ Д. Берић, *Хрватско правоштво и Срби II*, Нови Сад 2006, 221-239, 288-317.

* Милиновци су присталице Милета Старчевића и Анте Павелића старијег који су се 1908. године одвојили од Франка и основали нову странку.

⁴⁷ Д. Микавица, *Српска политика у Хрватској и Славонији : 1538-1918*, Нови Сад 2015, 118, 233, 240, 267, 270, 273, 274, 275, 276, 280, 291, 292, 302, 304, 307, 312, 316.

Држава и друштво Хрватске и Славоније у другој половини деветнаестог века

a) *Између потчињавања и посебности: немачко-угарски и хрватско-угарски односи и положај Хрватске до 1883/4 године*

Нормализацијом политичког живота након доношења Октобарске дипломе и Фебруарског патента почела је нова етапа у историји народа Хабзбуршке монархије. Владаревим одлукама била је најпре предвиђена обнова рада земаљских сабора, а потом и редефинисање улоге Рајхсрата као главног законодавног и представничког тела свих делова Дунавске монархије.⁴⁸ Због тога, посебно важно место у политичкој историји Троједне краљевине Хрватске, Славоније и Далмације има саборски сазив из 1861. године будући да су одлуке донете на њему имале далекосежне последице по политички живот ове круновине. Најпре, саборски заступници су изгласали начелну изјаву хрватског клерика, политичара и историка Фрање Рачког*, којом је предвиђено да се Хрватска, Славонија, Војна крајина, Далмација, Истра, Дубровник, Котор, Кварнери, Метлика и део Штајерске морају, на основу историјског права, ујединити у једну целину. Такође, политичари су

⁴⁸ О реформама после 1849. године у Хабзбуршкој монархији видети у: А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија (1809-1918)*, Београд 2001, 88-100, 118-119; R. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie : Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918 I-II*, Graz 1964, 125; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београду 2002, 445-446; Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1998, 116-121, 173-176; F. Čulinović, *Državnopravna historija jugoslovenskih zemalja XIX. i XX. vijeka : (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Istra, Srpska Vojvodina, Slovenija, Bosna i Hercegovina te Država SHS) : (predavanja održana na Pravnom fakultetu u Zagrebu)*, Zagreb 1953, 86-88; R. Kann, *The peoples of the Eastern Habsburg Lands : 1526-1918*, Seattle 1984, 346-348; В. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, Београд 1969, 111-121, 148-150; I. Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972, 65; M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske : neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji (1850-1860)*, Zagreb 1985, 100-190, 435-447; I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb 1985, 257-269; A. Szabo, „Razdoblje novog apsolutizma (1849.-1852.-1859.)“, у: *Povijest Hrvata II: od kraja 15. st. do kraja Prvoga svejetskog rata*, ур. М. Valentić, L. Čoralić, Zagreb 2005, 419-424.

* Гроф Јанко Драшковић је још 1832. године написао *Дисертацију*, веома важно дело хрватске политичке мисли у којем је инсистирао на обједињавању наведених земаља у једну целину, успостављању самосталне хрватске владе са баном на чему и опстанку уније Угарске и Хрватске. Више видети у: J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973, 181-194; I. Perić, „Pretpreporodno doba“, у: *Povijest Hrvata II*, 374-377; R. Kann, *Das Nationalitätenproblem*, 247-252; I. Perić, „Hrvatski narodni preporod-ilirski pokret“, у: *Povijest Hrvata II*, 384-390; I. Banac, *Hrvatsko jezično pitanje*, Zagreb 1991, 49-68; Z. Črnja, *Kulturna historija Hrvatske : ideje - ličnosti - djela*, Zagreb 1964, 402-431; Генеза политичког живота у Хрватској после Драшковића одвијала се у смеру настанка две политичке опције које су своју политику највише одређивали према односу са Краљевином Угарском. То су били унионисти и илирци (народњаци). Више о томе видети у: V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, 194, 243-251, 274-277.

рачунали да ће се накнадним територијалним променама прикључити и Босна и Херцеговина.⁴⁹

Најважнија дебата водила се око односа са Угарском. На основу идејних становишта изнетих у саборској сали настале су три групе из којих ће касније израсти и водеће хрватске политичке странке.

Прва скупина истицала је да због догађаја из 1848. и 1849. године* није могуће формирати заједницу са Угарском. Ипак, представници ове групе су оставили могућност формирања реалне уније условивши такво решење мађарским признањем самосталности, независности и замишљене територијалне целокупности Хрватске. Вођени оваквом политиком Штросмајер, Мразовић, Кушлан и Перковац оснивају Народну странку инспирисани радом истоимене групације из предреволюционарног времена. На темељу ових начела, настао је ХЛП законски чланак који је предвиђао могућност договора са Угарском што ће касније послужити и као правна основа за постизање нагодбе Мађара и представника Хрватске.

Друга група, предвођена грофом Јанковићем тражила је да се без додатних услова прихвати реална унија са Угарском, а присталице ове концепције су се организовале у краткотрајну Уставно-народну или Унионистичку странку. Трећи предлог, који се заснивао на потпуном раскидању уније са Угарском и формирању самосталне хрватске државе, изнео је Еуген Кватерник коме се придружио и Анте Старчевић.⁵⁰ Деловањем поменуте двојице настала је и Странка права.

⁴⁹ I. Beuc, *Povijest država i prava*, 73; A. Szabo, „Civilna Hrvatska i Slavonija do austro-ugarske nagodbe“, у: *Povijest Hrvata II*, 424-426; О идејама тог сабора, али и генерално о хрватској политици према територијалном опсегу и виртуелним историјским правима у тим и каснијим временима видети: Р. Korunić, „Hrvatska državopravna tradicija i »Adressa« Hrvatskog sabora 1861. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 27-2 (1995), 247-267; О питању Босне у хрватској политици видети: В. Крестић, *Великохрватске претензије на Војводину, Босну и Херцеговину*, Београд 2017, 67-117.

* Више о револуцији 1848-9 видети у: П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *нав. дело*, 429-435, 460-464; А. Ц. П. Тејлор, *нав. дело*, 73-75, 62-73; Ј. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49*, Zagreb 1979, 33-74; V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49 : prilog historiji naše četrdesetosme*, Zagreb 1949, 143-145, 183-196; I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 249; I. Perić, „Hrvatska u vrijeme revolucije 1848./1849.“, у: *Povijest Hrvata II*, 393-397; N. Stančić, *Godina 1848. u Hrvatskoj : središnje državne institucije u transformaciji*, Zagreb 2010, 47-53, 74-95; I. Beuc, *Povijest država i prava*, 71-73.

⁵⁰ Ј. Хорват, *Странке код Хрвата*, 41-45; F. Čulinović, *нав. дело*, 94-102; V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka*, 518-545, 638-663, 729-733; A. Szabo, „Civilna Hrvatska i Slavonija do austro-ugarske nagodbe“, 427; M.

У наредним годинама бан Јосип Шокчевић и канцелар Иван Мажуранић радили су на јачању новоосноване пробечке Самосталне народне странке која која је имала задатак да спута како Мађаре тако и опозицију у земљи.⁵¹ Са друге стране, и угарска политика, предвођена све популарнијим Ференцом Деаком понудила је Хрватима да изнесу своје захтеве Мађарима. Међутим, Деакова политика сталног тражења савезника за реализацију мађарских планова се у великој мери изменила након промене политичких околности у Хабзбуршкој монархији после рата са Пруском.⁵² Први уступак и знак добре воље Беча односио се на предају Ердеља Угарској, а убрзо су кренули и преговори који су довели до постизања договора политичких елита из 1867. године.⁵³

Преговори су приведени крају и Нагодба, којом је на дужи низ година решено мађарско питање у Хабзбуршкој монархији, дефинитивно је озакоњена 29. маја 1867. године. Наравно, то је изазвало велике реакције како у земљи тако и у иностранству. Са једне стране, Калман Тиса, који се почетком шездесетих залагао са пресоналну унију, био је незадовољан сматрајући да је могло више да се постигне. Даље од њега отишао је стари првак револуционарног покрета Лајош Кошут говорећи да је почињена велеиздаја мађарских интереса.⁵⁴ Међутим, договор је остао темељ Двојне монархије све до 1918. године.

Нагодбом је одређено да Мађари пристану на заједничку спољну и одбрамбену* политику, као и на царинску и финансијску унију* која је требало да се обнавља сваких 10 година. Предвиђено је постојање заједничке владе са министрима спољних послова, војске и финансија (за заједничке послове), те представничког тела које није било бирано на

Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 73-99; В. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, 150-177; Ј. Šidak, I. Karaman, D. Šepić, M. Gross, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb 1968, 15-25.

⁵¹ V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka*, 605-610; A. Szabo, „Civilna Hrvatska i Slavonija do austro-ugarske nagodbe“, 432-433.

⁵² П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *нав. дело*, 460-464; А. Ц. П. Тејлор, *нав. дело*, 124-126

⁵³ А. Ц. П. Тејлор, *нав. дело*, 140-142; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *нав. дело*, 463; Ж. П. Блед, *нав. дело*, 300-302.

⁵⁴ П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *нав. дело*, 464-465; А. Ц. П. Тејлор, *нав. дело*, 147-151.

* Поред заједничке одбрамбене политике, обе земље су имале и своје територијалне јединице- Ландвер у Цислајтанији и Хонвед у Угарској (у чијој надлежности су били и хрватски домобрани), при чему је језик заједничке војне управе био немачки.

* Премда је у Угарској живело 2/5 укупног становништва, она покривала, сходно пореској снази, око 1/3 заједничких трошкова Монархије и била је равноправна у одлучивању. У финансијској и монетарној политици битна је Народна банка основана је тек 1878. године.

јединственим изборима, већ је било је састављено од делегација оба парламента које су заседале одовојено у Бечу и Будиму чиме је свесно наглашена нејединственост два дела Монархије. Улога владара била је веома важна пошто је он и даље био битан фактор у командовању војском и доношењу закона.⁵⁵ Ипак, овим нису били решени сви проблеми будући да је Угарска стално протестовала због царинске политике која је угрожавала не само њену аграрну производњу, већ и домаћу индустрију која је после 1867. године доживела брзи успон.⁵⁶ Са друге стране, Цислајтанија се бунила зашто Угарска, и поред равноправности у одлучивању, не сноси више од 1/3 заједничких трошкова целокупне монархије.

Након доношења овог врло битног акта, мађарска страна је коначно могла да се посвети решењу ердељског, хрватског и уопште националног питања. Мађарске владајуће елите су се међу собом договориле после више деценија расправа наметнувши своје решење. Кровни Закон о народностима из 1868. године комбиновао је начела јединствености и недељивости мађарског политичког народа и посебности народности. Овим законом било је предвиђено да сви држављани земаља круне светог Стефана постану политички Мађари, али су немађарским етничким заједницама била призната права у локалној управи. Међутим, овај уступак био је тако правнички скројен да је остављао отворене могућности тумачења. То је користила владајућа класа како би у мешаним срединама наметнула мађарски језик, а читавим низом мера (увођење мађарских имена у матичне књиге итд.) изазвала је и негодовање бројих етничких заједница на тлу Угарске. Мањинске заједнице (посебно Румуни и Словаци и у нешто мањој мери Срби, Хрвати и Немци) деценијама су замерале политичким представницима Мађара и неравномерну етничку заступљеност у врховном представничком и законодавном телу Краљевине Угарске.⁵⁷

⁵⁵ R. Horvat, *Najnovije doba hrvatske povjesti*, Zagreb 1906, 250-251; I. Veuc, *Povijest institucija*, 275-277; A. Ц. П. Тејлор, *нав. дело*, 152-153.

⁵⁶ R. Kann, *The peoples of the Eastern Habsburg Lands*, 366-371, 372-375.

⁵⁷ R. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*, 132; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *нав. дело*, 469; А. Ц. П. Тејлор, *нав. дело*, Београд 2001, 154-155; У српској историографији феноменом мађаризације највише су се бавили Димитрије Кириловић, Васа Стајић, Душан Берић, Василије Крстић и многи други. Видети у: Д. Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској. Прилог историји српских школа*, Нови Сад 1935, 5-21; В. Стајић, „Мађаризација и демађаризација Буњеваца“, *Летопис Матице српске* 325-1/3 (1930), 158-209; А. Раденић, „Борба за политичка права у Јужној Угарској“, у: *Историја српског народа VI/1*

Након припајања Ердеља Угарској, требало је решити и положај Хрватске. Нови бан Левин Раух посегнуо је за репресивним мерама и уредио нови изборни закон како би омогућио Мађарима склоним унионистима да дођу на власт знатно сужавајући изборно право. Народњачка опозиција касније се повукла, а Раух и његове присталице су почетком јануара 1868. године започеле састављање своје Регниколарне депутације која је, затим, кренула у Будим и Пешту на преговоре. И у тим преговорима, постојала је снажна, премда бројем минорна, опозиција грофа Јулија Јанковића који је инсистирао на финансијској посебности и праву Хрватске да самостално бира бана.⁵⁸

Хрватска је добила аутономију само у пословима школства, културе, унутрашњих послова са постојањем посебног сабора који је имао право да доноси законе из домена земаљске аутономије. О хрватско-угарским пословима расправљаће заједнички сабор где су Хрвати слали 29 представника у Доњи и 2 у Горњи дом. Такође, у свим установама дозвољено је коришћење хрватског језика уз право истицања хрватске заставе, а уведено је и хрватско министарство у угарској влади које је заменило некадашњу канцеларију у Бечу. Но, Мађари су искористили ситуацију у Хрватској и наметнули да они, на предлог угарског министра-председника, могу бирати и смењивати бана уз владареву сагласност искључујући тако хрватски сабор из овог битног процеса.⁵⁹

Угарска страна, премда невољно, пристала је на то да се Хрватској призна статус народа (а не народности), чиме су Хрвати добили (за разлику од других мањинских заједница у Транслајтанији) посебан положај. Међутим, Мађари и даље нису одустајали од концепције нераздрживости земаља круне светог Стефана по којој су Хрватска и Славонија биле део Угарске.⁶⁰ Такође, Мађари су успоставили и финансијску унију, а њу је требало продужавати на сваких 10 година. У почетку, Угарска је плаћала 93,46%, а Хрватска 6,54% удела у транслајтанским издацима за заједничке послове целокупне Двојне монархије. Ипак, најпре је било одређено да Хрватска даје паушални износ од 2,2 милиона

Београд 1983, 496-554; В. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба*, 424; М. Екмечић, *Стварање Југославије*, 395-442; Д. Берић, *Државно право краљевине Угарске*, Косовска Митровица 2013, 5-139.

⁵⁸ В. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба*, 262-302; А. Szabo, „Dualističko uređenje monarhije i posljedice za Hrvatsku. Hrvatsko-ugarska nagodba“, у: *Povijest Hrvata II*, 459-466; V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka*, 557-567.

⁵⁹ J. Šidak, I. Karaman, D. Šepić, M. Gross, *нав. дело*, 38-43; R. Horvat, *нав. дело*, 257-275; I. Beuc, *Povijest država i prava*, 75-76; R. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*, 131-132.

⁶⁰ F. Čulinović, *нав. дело*, 119-122.

форинти за рок од 10 година. По укидању ових давања почетком седамдесетих година било предвиђено да за тзв. аутономне послове Хрватској остане 45% домаћих прихода, док би остатак ишао за заједничке послове.⁶¹ Но, питање новца, његовог порекла и неравноправности инвестиција дуго ће оптерећивати ову заједницу.

Спор са Мађарима водио се и око територија. Заправо, радило се о старим наслеђеним споровима из осамнаестог века где су се Загреб и Будим расправљали око припадности Славоније и Ријеке. И док је угарска страна начелно попустила признавајући Хрватској право на равничарску регију у сливу Саве, Драве и Дунава, по питању Ријеке остали су неумољиви и наметнули су своје решење успотављајући вишедеценијску провизорну управу над овим лучким градом.⁶²

Незадовољство Раухом је расло. Почетком седамдесетих година XIX века, Раух је поднео оставку након чега је на место бана дошао дотадашњи министар за хрватске послове у влади у Будиму Коломан Бедековић. Како би примирио стање у земљи бан је расписао нове изборе на којима је победила опозициона Народна-либерална страна.⁶³ Њихова концепција била је дефинисана *Рујанским манифестом* из септембра 1871. године, којим је тражено постизање нове нагодбе. По суровом гушењу буне у Раковици и убиством Кватерника и Баха у октобру исте године, правашка опозиција била је паралисана на дужи временски период. Убрзо је Народна странка кренула у преговоре у којима је мађарска страна одбила све хрватске захтеве (финансијску самосталност, право да сабор бира пет чланова за делегације, директно краљево именовање бана без мешања Мађара, обавезу хрватског министра у угарској влади за заступа земаљске интересе итд.) и наставила своју

⁶¹ В. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба*, 314-330; R. Horvat, *нав. дело*, 277-285; I. Beuc, *Povijest institucija*, 277-281; *Исти*, *Povijest država i prava*, 76; A. Szabo, „Dualističko uređenje monarhije i posljedice za Hrvatsku. Hrvatsko-ugarska nagodba“, у: *Povijest Hrvata II*, 459-466

⁶² L. Heka, „Hrvatsko-ugarski javnopravni prijevori“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 63 5/6 (2013), 1271-1275; R. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*, 242-243; F. Čulinović, *нав. дело*, 143-146; R. Horvat, *нав. дело*, 277; A. Szabo, „Dualističko uređenje monarhije i posljedice za Hrvatsku. Hrvatsko-ugarska nagodba“, 462-463

⁶³ V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka*, 600-605; V. Ciliga, *Slom politike Narodne stranke*, Zagreb 1970, 99-107

стару политику. Једина значајнија промена била је укидање паушала и увођење тангентне расподеле хрватских прихода о којој је било речи.⁶⁴

Након 1867. године у политичком животу Угарске кључно је питање било хоће ли нагодби несклона опозиција коначно прећи на колосек дуализма. У тим покушајима нормализације односа, Калман Тиса, стари борац за персоналну унију и мађарску посебност у Монархији, одступио је од својих старих начела и променио политику. Удружио се са Деаковом странком формирајући Слободоумну странку која ће доминантно владати земљом све до половине прве деценије XX века. Антинагодбена опозиција пролазила је тих година и кроз фазе удруживања и сукоба остајући изолована и онемогућена да мења политички систем.⁶⁵

Слично политичком животу у Угарској, и у Хрватској је Народна странка представљала стабилну и доминантну политичку структуру на чијем челу је стајао бан Иван Мажуранић. Тих година Мажуранићев режим је, по угледу на остале делове Двојне монархије, спроводио многобројне реформе управе, школства и судства.⁶⁶ Поред нагодби склоне владајуће странке, постојала је још и дуализму блиска опозициона странка под вођством Матије Мразовића која је настала после раскола у НС-у 1880. године. Опорављена Странка права вратила се у политички живот земље заговарајући антинагодбена начела. Супротно држању Еугена Кватерника, Старчевић и нови праваши нису посезали за насилним мерама упереним против државе, већ су у Сабору и на грађанским протестима тражили промену државноправних односа.⁶⁷

Са Мађарима спорења су била велика будући да је званични Будим наметао употребу мађарског језика у заједничким установама и железницама не поштујући нагодбена

⁶⁴ J. Šidak, I. Karaman, D. Šepić, M. Gross, *нав. дело*, 69-75; R. Kann, *Das Nationalitätenproblem*, 242; A. Szabo, „Dualističko uređenje monarhije i posljedice za Hrvatsku. Hrvatsko-ugarska nagodba“, 463-466; M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 167-193; V. Ciliga, *нав. дело*, 107-115; J. Хорват, *нав. дело*, 50-52; M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, 309-322

⁶⁵ П. Рокаи, З. Бере, Т. Пал, А. Касаш, *нав. дело*, 472-478; R. Kann, *The peoples of the Eastern Habsburg Lands*, 351-354.

⁶⁶ J. Šidak, I. Karaman, D. Šepić, M. Gross, *нав. дело*, 84-89; J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti*, 302-306; J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, 197-211; I. Beuc, *Povijest država i prava*, 77-78; A. Szabo, „Vladanje bana Ivana Mažuranića- modernizacija Hrvatske (1873. do 1880.)“, у: *Povijest Hrvata II*, 466-472.

⁶⁷ V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka*, 705-715, 729-733, 736-742; A. Szabo, „Ban Ladislav Pejačević i posljedice njegove vladavine“, у: *Povijest Hrvata II*, 472-474.

решења. Плашећи се од јачања словенских елемената, Мађари су се противили и припајању Босне и Херцеговине Аустро-Угарској. Са друге стране, Мажуранићев режим, надајући се припајању окупираних покрајина Хрватској, није био задовољан ни босанскохерцеговачком политиком Беча након Берлинског конгреса. У јеку великих спољнополитичких изазова и унутрашњих трвења требало је уредити и нову финансијску нагодбу између Будима и Загреба, а ни ту Хрвати нису постигли жељене циљеве. Такође, Мађари су, искључујући Хрватску из процеса одлучивања, наметнули и своју методологију развојачења и реинтеграције Војне крајине Хрватској. Услед свих тих притисака, бан је 1880. године поднео оставку.

Након његове демисије, на челну позицију у земљи долази гроф Ладислав Пејачевић, али ни ова пресонална промена није успела да реши све веће спорове са Будимом. Иако је бан инсиситрао на поштовању нагодбеног система, Мађари су му замерали што није нагласио да је Ријека мађарска територија, а додатни проблеми настали су и због именовања Мађара Антала Давида на позицију шефа финансијског директората у Загребу. Наиме, Давиду је Пешта дала задатак да уведе бесплатно учење мађарског језика за све чиновнике, што је додатно раздражило хрватску страну која се плашила мађаризације.⁶⁸

б) Друштво Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације у другој половини XIX века

Поред политичког и државноправног развоја током више од неколико деценија, неопходно је, зарад бољег разумевања стања у Хрватској и Славонији, представити неке специфичности друштва *intra* и *extra muros croaticos*. На крају мастер рада налазе се и графички прилози који илуструју све о чему ће се у овој целини говорити.

Са једне стране, територија Троједне краљевине Хрватске, Славоније и Далмације била четврта по величини земља Хабзбурга обухватајући 7% укупне површине државе. Насупрот цислајтанским земљама, Угарска и Хрватска обухватају 1869. године 43%, а

⁶⁸ A. Szabo, „Ban Ladislav Pejačević i posljedice njegove vladavine“, у: *Povijest Hrvata II*, 472-474.

1914. године 41% становништва. Додуше, Банска Хрватска стабилно учествује са 5% укупне популације Двојне монархије како 1869. тако и 1914. године.⁶⁹

Као и остале земље и Хрватска и Славонија доживеле су нагло повећање броја становника у периоду од 1850. до 1910. године. Порасту људства допринеће природни прираштај и укључивање Војне крајине у састав Троједнице. Међутим, додатан проблем демографским историчарима представља и то што статистички подаци нису у потпуности прецизни све до половине седамдесетих година XIX века када се, захваљујући реформама које је спровео бан Мажуранић, уводи и Статистички уред који је у великој мери допринео прецизирању података на наредним пописима.

Каква је била структура становништва у Хрватској на крају века? На основу расположивих података може се рећи да су најнасељеније биле загребачка и сремска жупанија које су 1880. године чиниле 21%, односно 15% укупног становништва Хрватске. После њих следе бјеловарско-крижевачка (са 12%), varaždinska и жупанија Модруш-Ријека са по 11%. Најмање насељене биле су жупаније Лика-Крбава, Пожега и Вировитица које имају по 9% људства Троједнице. Уз нешто мање измене, може се рећи да је постојећа структура остала готово нетакнута све до уласка Троједне краљевине у југословенску државу.⁷⁰

Пописи нам указују и да процес урбанизације није у великој мери захватио хрватско-славонски простор у последњим деценијама деветнаестог и првим деценијама двадесетог века. Међутим, морамо бити свесни да се статус и дефиниција града у Хрватској и Славонији мењала законима из 1880. и 1895. године и да поред градова постоје и други облици насеља који су већи од села, а мањи од града.⁷¹ Ипак, законска решења не би требало да завајају, јер према подацима које доноси Марко Коренчић у књизи *Stanovništvo SR Hrvatske* између 1857. и 1900. године 93% насеља има мање од 1000 становника. Са друге стране, тек 4% становништва живи у насељима која имају више од 10 000 становника. Почетком XX века у таквим насељима живи скоро 1/10 житеља Хрватске што представља пораст. Најурбанизованији центри били су Загреб, Осијек и Вараждин, при чему је

⁶⁹ A. Murad, *Franz Joseph I of Austria and his empire*, New York 1968, 19.

⁷⁰ М. Јагодић, „Процена броја Срба (1880–1910)“, *Српске студије* 1 (2010), 52.

⁷¹ I. Veuc, *Povijest institucija*, 294-295.

престолница предњачила са 3% док су поменути два града давала по 1 % укупног становништва Хрватске и Славоније.⁷² Значај Загреба посве је разумљив будући да се радило о престолници круновине и центру како економских и просветних тако и административних и културних послова.⁷³ На овом месту напомињемо да у Банској Хрватској тих година није било града који је имао преко 100 000 становника.

Иако су Загреб и остали градови бележили знатан прилив људи, пописи из 1880. и 1890. године указују нам на потпуно супротан тренд у остатку земље. Наиме, више од 2/3 становника рођено је и живело у истој општини, котару и жупанији, а на основу тога можемо закључити да су миграције биле ретке и сезонске. Међутим, знатан део становништва се тих година иселјавао „трбухом за крухом“ из земаља Троједнице у САД, Бразил, Аргентину, Чиле и друге далеке државе.⁷⁴

То нас доводи и до проблема привреде, а економски развој Хрватске тих година требало би посматрати у поређењу са осталим земљама Двојне монархије. Оно што упоредним прегледом може уочити јесте да Хрватска и Славонија имају изузетно велики удео пољопривреде (земљорадње, воћарства, сточарства, шумарства и других грана) у укупној економској структури. Тако је Хрватска, уз Далмацију, Галицију и Буковину, била земља са највећим уделом примарног сектора у економији (преко 80% привреде).⁷⁵ У поређењу са Троједном краљевином скоро све земље Цислајтаније, па и Угарска, имају развијенији секундарни и терцијарни сектор.⁷⁶ Готово статични, сељаци живе на свом поседу и прехрањују се са њега. Додуше ни то није често довољно, па пољопривреда пролази кроз дугогодишње кризе (попут оне аграрне која је трајала од седамдесетих до деведесетих година XIX века).

Уз то, сељаштво је имало проблем и са неравномерношћу сеоског посуда и неодговарајућом расподелом власништва. Иако 70% власника држи до 10 катастарских јутара земље, они у власништву имају нешто преко 20% укупних површина у Банској

⁷² I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji : 1867-1914.*, Beograd 1972, 47.

⁷³ I. Karaman, *Privreda i društvo*, 181.

⁷⁴ I. Kovačević, *nav. дело*, 52.

⁷⁵ Исто, 49; R. Kann, *The peoples of the Eastern Habsburg Lands*, 410-411.

⁷⁶ I. Karaman, „Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do Prvog svjetskog rata“, у: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. do 20. stoljeća)*, ур. M. Gross, Zagreb 1981, 308-315; I. Karaman, *Privreda i društvo*, 186; В. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба*, 14-40.

Хрватској. Заправо, ту тек долазимо то стварне неједнакости која постоји на селу будући да готово 80% обрадивих површина поседује тек 30% поседника при чему мали, готово статистички безначајан број власника контролише више од 20% земљишта. Међу овом малобројном скупином нарочито се истичу племићке породице Елц, Драшковић, Јосиповић, Раух, Шаумбург-Липа, а велика имања имају и римокатоличка црква и православна Карловачка патријаршија.⁷⁷ Уколико се у виду има логика сеоског живота и привређивања, уз постојање латентног проблема аграрне пренасељености на мањим поседима, онда ови подаци могу да укажу да су заправо егзистенцијални проблеми наводили становништво на иселјавање из Хрватске.⁷⁸ Такође, сељаци су имали проблема и са дуговима који су их оптерећивали више година. Међутим, због све веће тражње у Хрватској се оснивају банке, осигуравајући заводи и друге финансијске и кредитне установе код којих мањи број сељака и осталих житеља може да се задужи.⁷⁹

Насупрот селу, у градовима 1910. године присутнији су били индустрија, занатство, трговина и банкарство.⁸⁰ Ипак, у многим градовима (попут Сремских Карловаца, Карловца, Копривнице, Сремске Митровице, Земуна, Сиска, Вараждина, Брода и Осијека) удео пољопривреде био знатан што указује на неразвијеност индустрије.⁸¹ Са друге стране, најразноврснији састав привреде, а уједно и највећи обим производње, имао је Загреб као економски и индустријски центар земље.

Поред привредних и демографских кретања, требало би, на крају овог поглавља, дати и приказ стања Троједне краљевине у националном и верском погледу. Иако се у историографији често срећу подаци о бројности Срба, морамо рећи да прецизне податке о етничкој структури немамо. Наиме, од кад је устројен, 1875. године, Статистички уред Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације водио је обједињено српски и хрватски елемент како по језику тако и по народности због чега је тешко утврдити стваран удео ове две заједнице у земљи. Стога, историчари рачунају све православне вернике у Србе, док се број Хрвата одређује према корпусу римокатоличких верника уз одузимање мађарске,

⁷⁷ В. Стојисављевић, *Povijest sela : Hrvatska, Slavonija, Dalmacija : 1848-1918*, Zagreb 1973, 94-126; I. Kovačević, *нав. дело*, 28.

⁷⁸ В. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба*, 40-44.

⁷⁹ I. Karaman, „Problemi ekonomskog razvitka“, 327; I. Karaman, *Privreda i društvo* 5.

⁸⁰ I. Karaman, *Privreda i društvo*, 257-259.

⁸¹ *Исто*, 259.

немачке и чешке језичке заједнице. Током целог периода број Срба, односно православног живља, се није значајније мењао обухватајући око $\frac{1}{4}$ укупног људства Хрватске. Детаљним увидом у њихову бројност и распоред, може се закључити да су они, као највећа мањинска заједница, највише живели на подручију жупанија Лика-Крбава (где су једино били у апсолутној већини са нешто више од 50%) и Срем (где су чинили између 47,2 и 45,7% људства). Са друге стране, у жупанији Модруш-Ријека било их је око 30%, а у пожешкој и загребачкој жупанији њихов број се кретао између 20 и 30%. У жупанијама Вировитица и Бјеловар-Крижевци Срба је било најмање- између 10 и 20%. Ако се гледају градови, онда се може рећи да је Срба, у укупном уделу градског становништва, највише било у Земуну (између 35 и 39%), Осијеку (између 7 и 9%) и Загребу (где их је на почетку XX века било 4,5%). У осталим местима било их је знатно мање.⁸²

То нас упућује и на чињеницу да је највише Срба живело на селу и зато се може рећи да су на већину Срба, Хрвата и осталих заједница (изузев јеврејске), деловали исти, или барем слични, социо-економски фактори (аграрна пренасељеност, слабо кретање становништва, доминантна окренутост ка пољопривреди, недостатак механизације, сељачки дугови итд.).

Ипак, постоји један спецификум у положају Срба. Већина Срба живела је на некадашњем војнокрајишком простору који је имао наслеђено вишевековно специфично устројство у односу на цивилну Хрватску. То се нарочито видело у поседовним односима будући да на крајишком тлу није постојао племићки велепосед, већ су људи живели у породничним задругама са колективним власништвом.⁸³ Крајишки простор је, у том погледу, један специфичан вишевековни *corpus separatum* Хабзбуршке монархије који је оставио трајне последице на живот генерација људи у тим регијама. За Србе, најважнија тековина постојања Крајине била је очување православног живља у компактним целинама на њеном подручију. То ће бити посебно важно у временима после њеног развојачења када ће се Срби православци наћи у новим околностима и представљати знатан политички чинилац у земљи.

⁸² В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, 37-39; М. Јагодић, „Процена броја Срба“, 52-53.

⁸³ В. С. Дабић, *Војна крајина и Карловачки генералат (1530-1746)*, Београд 2000, 201-233; Р. Грујић, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја*, Нови Сад 1909, 8-20.

У домену колективних права заједнице, положај Срба био је дефинисан привилегијама цара Леополда донетим деведесетих година XVII века. Према тим документима, Срби су, поред признавања темељног права слободe вероисповедања, добили и могућност да слободно бирају највишег црквеног великодостојника који ће аутономно моћи да постављања ниже црквене дужноснике. Такође, дарован је и низ специфичних права и повластица у разним доменима живота (од неплаћања римокатоличкој цркви обавезног десетка, ослобађање од разних пореза и обавеза према држави, до права коришћења јулијанског календара у црквеној служби и слободe у градњи цркава).⁸⁴ Међутим, и поред добијених и признатих, а потом и проширених, мањинских права у многим сегментима живота још је било нерешених проблема.

Посебно дуга, и заправо никад решена, расправа водила се између Срба и Хрвата током целог деветнаестог века око питања хрватске политичке нације. Наиме, док се на хрватској страни инсистирало на постојању јединственог политичког народа који би обухватао све грађане Троједнице, Срби су истрајавали на признавању својих етничких права (признање имена, употреба српског језика и ћириличног писма у државној служби, истицање националних симбола итд.). Обе стране своје аргументе црпеле су, заправо, из различитих националних концепција. Са једне стране, хрватска страна заговарала је, слично Мађарима, мишљење да су сви становници земље политички Хрвати и да ту нема места за друге народе и њихове језике.⁸⁵ Са друге стране, Срби су, полазећи од начела етничке и језичке посебности, сматрали себе посебном нацијом што је нужно доводило до конфликта са заговорницима концепта хрватске политичке нације.

Међутим, ни међу Хрватима није постојао јединствен став у овом погледу. Једни су инсистирали на доследном спровођењу идеје политичког народа по коме су сви становници Хрватске Хрвати. Међу њима неки су, попут Старчевића, ишли и дотле да су говорили да од Истре до планине Балкан постоји само хрватска нација. Други су, пак, признавали етничку посебност Срба говорећи да су они политички Хрвати са свим правима које уживају националне мањине. Трећи су одбацивали државноправне концепције негирајући

⁸⁴ Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд 1954, 91-92.

⁸⁵ В. Крестић, „Суштинска спорна питања Срба и Хрвата током историје“, *Глас* 8 (1993), 99-100; В. Крестић, *Срби и Хрвати - узроци сукоба*, Чачак 1997, 5-6; В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, 78-82 упореди: N. Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002, 95-101.

важност таквих расправа, признајући Србима национална права и сматрајући их једнаким Хрватима у доношењу одлука.

Стални су били покушаји да се између ових супротстављених концепција нађе компромис, али до трајног решења није се могло доћи. Већ на поменутом сабором заседању из 1861. године водила се полемика представника Срба и хрватске стране око националног питања. И тада је међу Хрватима било и оних спремних на признавање права Србима, али било је и оних који су сматрали да на подручју Хрватске Срби не постоје. На крају расправе, посебан одбор изјаснио се да у Хрватској, поред Хрвата живе и Срби, а Јован Живковић, угледни фрушкогорски барон, правник, мислилац и један од најважнијих српских световних правака у другој половини XIX века, сматрао да је оваквом одлуком отклоњен спор. На истом сабору, поред питања припајања српске Војводине Троједници, расправљао се и о називу језика.⁸⁶ Међутим, и поред многих изнетих предлога („хрватско-славонски“, „наш“, „хрватски“ итд.), усвојен је назив „југословенски“, а ћирилица није постала равноправно писмо латиници у државној управи.⁸⁷

Иако се претпостављало да су овим одлукама решени проблеми, полемике су се наставиле и каснијих година. Повод новим сукобима дао је каталог Прве изложбе хрватско-славонско-далматинске у којој Срби уопште нису поменути међу народима Хрватске и Славоније.⁸⁸ Полемике су се наставиле и 1866. године када је сабор расправљао о адреси коју би требало упутити владару. Тада политичари из редова Народне странке вођени Фрањом Рачким нису хтели да пристану да се Србима призна статус народа, а народњачка аргументација почивала је на томе да би се признањем Срба Хрватска поделила на два дела. Но, сломом федералистичке концепције и тријумфом дуалистичке, Народна странка полако је почела да попушта и да тражи компромис са Србима. Такође, вођени идејом да се Источно питање реши у хрватску корист, народњаци су пристали на компромис те је Сабор 11. маја 1867. године донео изјаву у којој се тврдило да у Троједници живи „и српски народ у свему истоветан и равноправан“. Уз то, Сабор је почетком 1867. године променио одлуку о

⁸⁶ В. Pribić, „Srpsko pitanje pred Hrvatskim saborom godine 1861.“, *Časopis za suvremenu povijest* 12-1 (1980), 79-86; Д. Микавица, *нав. дело*, 127-129, 133-135.

⁸⁷ В. Pribić, *нав. дело*, 93-96.

⁸⁸ То није био крај полемикама будући да је Андрија Торкват Брлић, угледни славонски политичар, такође протестовао због тога што се и његова родна Славонија рачунала у простор хрватског државног права. Видети више: В. Крестић, *Историја Срба*, 81.

службеном језику преименујући га у „хрватски или српски“.⁸⁹ Оваквим решењем барем је, са формалне тачке гледишта, прихваћен средњи пут којим суштинска питања права Срба нису била решена.

Већ у првој половини седамдесетих година деветнаестог века представници Срба протестовали су због најављене реорганизације школства. Наиме, у духу реформи, влада новог бана Мажуранића донела је 1874. године *Закон об устроју пучких школа и препарандија за пучко учитељство*, по узору на мађарски закон о школама из 1868. године.⁹⁰ Нови закон додатно је погоршао односе будући да већина српских православних вероисповедних школа није испуњавала новоуспостављене критеријуме и претило им је затварање. Заправо, радило се о Мажуранићевој тежњи да се цркви, било римокатоличкој било православној, одузме из надлежности просветни сегмент. Међутим, постојао је и страх од асимилације Срба у Хрватској пошто просветна политика у државним школама није уважавала верске, етничке и просветне посебности српске заједнице (хрватски је одређен као језик наставе што је било у супротности са претходним документима донетим у Сабору, закон је обавезивао да поред верских школа сиромашни Срби издржавају и локалне комуналне школе, а комуналне школе превиђале су специфичности православног живота и у њима се није учила српска историја).⁹¹

Међуодноси су се погоршали и током Велике источне кризе. Са једне стране, нарочито су Срби окупљени око Српске народне слободоумне странке инсистирали на присаједињењу Босне и Херцеговине Србији и Црној Гори. Са друге стране, представници Хрвата истрајавали су на историјскоправном стајалишту залажући за њихову припадност Хрватској. Уз све то, одвијао се и нескривени српско-српски сукоб у Пакрацу који је избио између Милетићевих присталица и људи верних систему. Искористивши варнице и правдајући своје акције антидржавним смером Милетићеве политике, Мажуранићев режим се умешао и затворио српску препарандију (учитељску школу) у Пакрацу која је била под контролом Милетићевих народњака.⁹² Уз то, Мажуранићева влада била је склона репресивним мерама и затварању великог броја Срба покушавајући да насилно

⁸⁹ Исто, 86-92.

⁹⁰ Исто, 197-228; Д. Микавица, *нав. дело*, 183-187.

⁹¹ В. Крестић, *Историја Срба*, 197-224.

⁹² Д. Микавица, *нав. дело*, 191-192, 208.

дисциплинује српски народ из Хрватске током Велике источне кризе. Такво понашање изазвало је велико незадовољство о чему сведоче и протести многобројних Срба, али и Фрање Рачког и бискупа Штросмајера.⁹³

Поред бројних Срба, знатну улогу у политичком, а још више у привредном и културном, животу имали су малобројни Јевреји. Њихова историја на хрватском тлу посебно је сложена и доста дуго је зависила како од добре тако и од лоше воље власти. Иако њихово насељавање у већем броју почиње почетком осамнаестог века, право трајног боравка Јевреји добијају тек 1782. односно 1783. године када је на снагу ступио јозефински *Едикт о толеранцији*. Премда је *Едикт* унеколико олакшао положај Јевреја, они су све до 1873. године и даље били неравноправни у бројним аспектима живота.⁹⁴ И поред побољшања положаја 1873 године, неки проблеми су остали. Нарочито се то односило на канонска питања брака између римокатолика и Јевреја на којима је посебно истрајавала римокатоличка црква, а остало је и отворено питање регулисања положаја јеврејских општина које дуго није било решено. Уз то, закон из 1873. године није укинуо, иако је део судија временом одбацио, праксу узимања увредљиве и понижавајуће посебне заклетве на суду од припадника јеврејске заједнице која је претпостављала њихову моралну и верску неподобност.⁹⁵

Као што је већ наглашено, удео Јевреја у укупној популацији био је веома мали. Тако на попису 1880. они чине 0,72%, а 1910. године тек 0,8% становништва. Гледано територијално, највише их је било у градовима као што су Осиек (8% градског становништва), Бјеловар (7,59%), Брод на Сави, Копривница, Сисак (по 5%), и Загреб (5,6%).⁹⁶ У социјалном погледу, највише Јевреја бавило се трговином (више од 50%), занатством (око 25%), а доста их је радило и у јавној служби, адвокатури, бележничтву и медицини.⁹⁷

⁹³ В. Крестић, *Историја Срба*, 229-250; О хрватској политици током Велике источне кризе видети и у: М. Екмеčić, *Ustanak u Bosni (1875-1878)*, Sarajevo 1960, 124-130.

⁹⁴ I. Goldstein, „Zagrebačka židovska općina od osnutka do 1941.“, у: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, ur. O. Kraus, Zagreb 1998, 12-15.

⁹⁵ М. Gross, „Ravnopravnost bez jednakovrijednosti“, у: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova*, 115-116.

⁹⁶ *Исто*, 120; А. Szabo, „Židovi i proces modernizacije građanskog društva u Hrvatskoj između 1873. i 1914.“, у: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova*, 144-146

⁹⁷ А. Szabo, „Židovi i proces modernizacije“, 148,150-151.

Премда је у Осијеку, граду на Драви, живела највећа заједница Јевреја у Банској Хрватској, о генези тог становништва и њиховом доласку у град постоји мало података.⁹⁸ Међутим, осијечки Јевреји дали су доста важних личности у јавном животу Хрватске, а међу њима свакако се истиче и Јосип Франк коме ћемо посветити остатак овог рада.

⁹⁸ D. Fišer, „Židovi u Osjeku“, у: *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova*, 425-426.

Биографске цртице из живота Јосипа Франка до ступања у ПОЛИТИЧКИ ЖИВОТ

а) Франк – лично: покушај реконструкције

Досадашња знања о Франковом животу пре уласка у политику одвише су фрагментарна и немогуће је дати ширу слику његовог сазревања. И већина публициста, историчара, па и савременика⁹⁹ бавила се највише јавним животом, занемарујући оно приватно. Због тога највише ћемо се ослонити на податке које нам доноси хрватски историчар Стјепан Матковић, познавалац његовог лика и дела.

Рођен 10. априла 1844. године у породици германофоних Јевреја Емануела и Хелене Франк, млади Јосип детињство и младост провео је у родном Осијеку. Науци је познато да му се отац у Хрватску доселио из Угарске и био службеник на скели слободног краљевског града на Драви.¹⁰⁰ Такође, Јосип Франк био узоран ђак у гимназији о чему сведочи и молба градским властима за стипендирање учења правосудних наука напсана на немачком језику 1862. године.¹⁰¹ Будући да је добио одобрење војних и цивилних власти у Загребу, млади Франк одлази на школовање у Беч где ће завршити студије и докторирати права 1. августа 1868. године. Након школовања, приправничку праксу провео је у једном бечком адвокатском бироу где су му колеге биле Карл Лигер, будући градоначелник Беча, и Емил Штајнбах, аустријски министар финансија.¹⁰² Међутим, године проведене у Бечу још увек су непознаница историчарима и управо на том пољу могуће је очекивати нова сазнања потребна и важна за даље разумевање његове персоне.

Ипак, оно што се из приватног живота током студија у Бечу зна јесте да се тамо први пут оженио остајући у оквирима јудаизма. Ипак, у званичним документима тих година изјашњавао се као „konfessionslos“, односно био је без верског опредељења. Наиме, његово

⁹⁹ Штуре информације даје нам и лекар и политичар Илија Абјанић у кратком биографском медаљону који претходи збирци преписаних Франкових беседа. У њему, Абјанић се, као и каснији историчари, више осврће на његово политичко деловање, занемарујући оно приватно. Видети у: HR-AHAZU-11– XV-56-Илија Абјанић-књ. LVII.

¹⁰⁰ S. Matković, *Čista stranka prava*, 23.

¹⁰¹ Исто, 23.

¹⁰² Исто, 24.

скривање вероисповести није била ствар личног (и)религијског светоназора, већ се иза тога крила борба за пуку егзистенцију будући да није желео да трпи због дискриминаторских закона Аустрије према Јеврејима. Са таквим (без)верским статусом, Франк је, по пресељењу у Загреб 1872. године, именован за „прислушника“ „Банске столице“ (то јест суда), а римокатолички листови су због тога оштро протестовали тражећи смену неверујућег човека. Ова афера трајала је неколико месеци и ускоро се стишала по Франковом одласку са тог места.¹⁰³ За разумевање Франкове биографије важно је истаћи да је пре крштења сина првенца Владимира (1874. године) и сам прешао у римокатоличанство, као и да је крштење обавио жупник загребачке цркве светог Марка и будући угледни праваш Стјепан Бороша.¹⁰⁴

Након повлачења из суда, Франк је убрзо отворио адвокатску канцеларију, а поред правних послова учествовао је и у разним привредним активностима. Примера ради, 1873. године био је, уз Самуела Мозеса, Пала Анишића, Драгутина Хута, Јосипа Хартмана и Самуела Пулцера, оснивач и акционар загребачке *Твронице обувала*. У то време, положај Јевреја почео је знатно да се побољшава будући да је влада Ивана Мажуранића укинула сегрегационе законе што је довело и до знатних јеврејских инвестиција у Хрватској и Славонији. Пословне везе које је Франк имао са својим сународницима биле су препознате и код водећих Хрвата. Тако је Фрањо Рачки бискупу Штросмајеру написао, позивајући се на Шиму Мацуру, да су Јевреји поверили Франку да уложи њихов новац у изградњу Штросмајерове галерије у Загребу како би, заузврат, од бискупа добили право на експолатацију славонских шума у црквеном поседу.¹⁰⁵ Међутим, већ од тада, назире се сукоб и подозривост између Франковог и Штросмајеровог круга који се са годинама само продубљивао.

Са друге стране, Франк је у загребачким круговима био познат и као добар адвокат, а многи будући адвокати и политичари код њега су били приправници (Аугуст Харамбашић, Лавослав Шик (будући првак ционистичког покрета у Хрватској), Миле и Давид Старчевић, Анте Ковачић, Александар Хорват и многи други). У својој дугој

¹⁰³ Исто, 24.

¹⁰⁴ Исто, 23-24.

¹⁰⁵ „417. Rački Strossmayeru, Zagreb 4.5.1876.“, у: *Korespodencija Rački- Strossmayer Knjiga 2. (1876-1881)*, приредио F. Šišić, Zagreb 1929, 20; S. Matković, *Čista stranka prava*, 27-28.

адвокатској каријери заступао је многе клијенте, од велепоседника Јулија Драшковића до сиромашних сељака из Крижа и других руралних средина.¹⁰⁶

Поред пословног, битно је и његово лично окружење. Након првог брака, још се два пута женио. Прва жена му је била Олга Ројчевић, а а по њеној смрти оженио се Теодором Мартини племкињом из Угарске. Из оба брака имао је седморо деце (синове Владимира, Ивана, Јосипа, Драгутина и Коломана, као и ћерке Олгу и Јелену).¹⁰⁷

Међу многобројном децом свакако су најпознатији били синови Иван (познатији као Ивица или Иво) и Владимир, који су поред адвокатске наставили и очеву делатност у политици. Обојица су била ожењена добростојећим и угледним женама. Наиме, Иван је ступио у брак са Аглајлом, ћерком тршћанског лекара Карла Либермана, а Владимир се оженио са Дором Шварц, ћерком пројектанта и изумитеља Лудвига Шварца. Са друге стране, о Франковом млађем сину Јосипу се зна да је рођен 1880. године и да је био владин чиновник, док је син Драгутин био секретар поштанског и телеграфског директората. Дакле, међу синовима наступила је професионална подела. Тако су Иван и Владимир наставили у потпуности очево политичко и пословно деловање, док су Јосип и Драгутин обављали послове у државној служби. Са друге стране, ћерка Олга познатија је као жена Славка Кватерника (1878-1947), оснивача НДХ и осуђеног ратног злочинца, и мајка Еугена Диде Кватерника (1910-1962), осуђеног ратног злочинца који је, за разлику од оца, умро у егзилу.

У личном животу, Франк је имао и великих трагедија. За живота су му деца Јелена и Коломан млади умрли од туберкулозе. Ћерка је преминула 1893. у Загребу, а син у Бриселу 1903. године где је студирао машинство. Поред ових, у породици Франк догодиле су се још две несреће које отац Јосип није доживео. Наиме, 1912. године убио му се син Драгутин у Брну, а 1941. године скоком с прозора страдала је и ћерка Олга.

Поред деце, знатну улогу у јавном животу имала су и Франкова браћа. Тако је Иван Франк (1842-1903) био стоматолог који је део своје каријере провео у Загребу. Управо захваљујући Ивану, Јосип се преселио из Осигека у Загреб. Потом је Иван, као војни лекар, отишао на службу у окупирану Босну. Већи део живота провео у Бечу где је једно време

¹⁰⁶ S. Matković, *Čista stranka prava*, 300-302.

¹⁰⁷ Исто, 23-24.

био и председник бечког друштва стоматолога. Знатно познатији био је Франков брат Јакоб (1840-1905) који је био новинар и, за разлику од брата Јосипа, униониста по свом опредељењу. Јакоб и његова деца Едмунд (будући адвокат), Густав Симон (будући правник и директор Земаљске банке) и Леон (такође будући адвокат) прешли су у римокатоличанство 1893. и 1899. године.¹⁰⁸

Поред свега наведеног Јосип Франк је имао и један хоби. Био је шахиста. Према сведочанствима савременика често је играо шах у клубу са бароном Врањацијем, Миланом Амрушом, професором Спевецом, потпуковником Лилом, зубаром Гизелтом, финансијским саветником Отом и другима. Крајем осамдесетих био је и председник шаховског клуба чије је седиште било у његовој великој кући у центру града (данас на углу Прашке улице и Зрињског трга). Та кућа била је Франку и извор прихода пошто неколико станова издавао и аустроугарским службеницима који су у Загребу боравили на краће или дуже време.¹⁰⁹

б) Јавно деловање Јосипа Франка до коначног уласка у политику

Почетак седамдесетих година деветнаестог века обележен је политичким борбама између банова Рауха, Бедековића и Вакановића, са једне, и опозиције, са друге стране. Сукоб између Вакановића, кога је подржао и бивши бан Раух, и Народне странке није заобишао ни младог Франка који је невољно постао предмет једног од многобројних скандала тих година. Наиме, повод афери дао је памфлет *Kroatien auf der Marterbank* (срп. *Хрватска на мучилишту*) који је потписао Антун Синковић, некадашњи високи финансијски чиновник из времена владе Левина Рауха. У том спису, Синковић је тврдио да је Франк део мреже тајних агената који у Хрватској желе да оснаже угарски режим.¹¹⁰

Међутим, убрзо је Синковић порекао да је учествовао у писању памфлета оптужујући Ивана Вончину и Матију Мразовића за питање тог текста. Такође, Франк ће

¹⁰⁸ Исто, 295-296.

¹⁰⁹ Исто, 301-302.

¹¹⁰ Те, и сличне оптужбе за издајство и позивање на унију са Мађарима (у оним чланцима за које је немогуће утврдити ауторство) понављаће се и наредних деценија код његових политичких противника јавних и анонимних. Више видети у: S. Radić, *Frankova politička smrt*, Zagreb 1908, 19-21; Guslar sa Velebita, *Tko je dr. Josip Frank?*, Zagreb 1908, 4-15; J. Dujak, *Varalica Strasnoff, dr. Josef Frank*, Sisak 1906, 1-15.

порећи било какву умешаност бранећи се од оптужби за денунцијацију и шпијунажу. Као доказ да није агент, Франк је добио и потврде од Јулија Јелачића (за кога се у памфлету тврдило да је био Франков надређени), Николе пл. Цернковића/ Црнковића (једног од најугицајнијих Срба тог доба) и Рикарда Валтера. Супротно Синковићу који је народњачке прваке оптуживао за ауторство, Франк је тврдио да иза тог клеветничког текста стоји потомак вараждинске породице Рајхерцер (нем. Reichherzer) Хигин Драгошић, писац и публициста.¹¹¹ Међутим, однос између Драгошића и Франка касније се променио што се може видети и по томе што је драму *Последњи Зрински* из 1893. године Драгошић посветио управо Франку.¹¹²

Четири месеца након настањивања у Загребу, Јосип Франк је 1872. године учествовао на саборским изборима као независни кандидат у другом загребачком изборном котару. Пошто није успео да освоји довољно гласова подржао је опозиционог Милана Маканца у борби против режимског народњака Антуна Јакића који је на крају однео победу на тим изборима.

По напуштању судског позива и отварању адвокатске канцеларије, Франк је заједно са братом Јакобом основао новине настављајући публицистичку праксу из Осјека када су браћа заједно издавала часопис *Die Drau* (срп. *Драва*). Овим послом Јосип Франк почео је интензивније да се бави 1876. године када је градским властима пријавио оснивање новина на немачком језику под називом *Agramer Presse* (срп. *Загребачка штампa*). Додуше, лист је почео да излази 1. јануара 1877. године и био је кратког века. Деловање новина карактерише критика Мажуранићевог режима, а често су власти на свакаке начине покушавале да ускраћивањем права излажења ометају рад овог листа. На крају, Франк је, условљен чињеницом да му је аустријско министарство унутрашњих послова укинуло јемство за новине у свим деловима Царевине, морао да прекине издавање старог и оснује нови лист под називом *Kroatische Post*. И овај часопис био је кратког трајања пошто је излазио од 1878. до 1879. године, а главни уредник биће Јосипов брат Јакоб.¹¹³

¹¹¹ S. Matković, *Čista stranka prava*, 24-28.

¹¹² Речима „Умног и неустрашном поборнику хрватске ствари, а свому племенитому добротвору господину дру. Јосипу Франку, Хрвату и витезу посвећује захвални писац“ Драгошић почиње своје дело. Видети: Н. Драгошић, *Posljednji Zrinski*, Zagreb 1893, 3.

¹¹³ S. Matković, *Čista stranka prava*, 28-29.

По завршетку музичког конзерваторијума у Бечу, Јакоб Франк вратио се у родни Осијек где је, заједно са будућим баном Ладиславом Пејачевићем, поменути Јулијем Јелачићем, Густавом Вагнером и бароном Прандауом*, покренуо помињани лист *Die Frau*. Уз то, Јакоб је развио и штампарију, која је публиковала разна владина документа, уредбе, као и *Гласник бискупије босанско-сријемске*. Ипак, Јакоб Франк је своје пашеногу Фајферу продао штампарију и преселио се у Загреб како би тамо наставио новинарску каријеру у сарадњи са братом Јосипом. Након престанка излажења листа *Kroatische Post*-а, Јакоб ће осамдесетих година уз потпору бана Пејачевића постати дописник либералних режимских листова *Pester Lloyd* и *Neue Freie Presse*. Такође ће уређивати и лист *Agramer Tagblatt* (срп. *Загребачки дневни лист*) који су финансирали Јулије Јелачић, браћа Иван и Јосип Драшковић и гроф Сермаге. Као уредник имао је задатак да промовише идеје унионистичке групације *Центрум*. Међутим, после напуштања уредничког места, Јакоб Франк ће до краја живота подржавати режимску Народну странку, којој је брат Јосип био у сталној опозицији. И поред политичких сукоба, Јосип Франк се није никад одрицао свог брата и уважавао је постојање идејних разлика међу њима.¹¹⁴

Током 1879. године, Јосип Франк је почео и да издаје лист *Брана* на хрватском језику, али је због питања јемства (власти су сматрале да Франк мора да положи ново јемство како би покренуо лист) и овај лист био кратког века. Незадовољство Мажуранићевим режимом је и даље било присутно у новинама, па је уредник *Бране* Мартин Полић (будући присталица и хагиограф бана Куена Хедерварија) позвао преко новина на удруживање свих хрватских опозиционих снага како би се сузбила самовоља режима у коме су страдали и Јосип Франк и Милан Маканец и Анте Старчевић. Са друге стране, опозициона правашка *Слобода* нападала је Франка да је представник страних интереса и

* Барон Прандау био је валповачки властелин, поседник једног од навећих замкова и велепоседа у том делу Хрватске. О односу између породице Франк и валповачког властелина остала нам је сачувана и белешка из богате преписке између Рачког и Штросмајера. Наиме, жалећи се како не може да стоји у савезу са пронагодбеном *Дравом* Штросмајер је оптужио бана да је пред Јакобом Франком доказивао како управо Јаковачки бискуп стоји иза листа желећи од њега „измамити фасију“. Бискуп сматра да се иза свега крила закулисна игра да се он увуче у спор те да су се удружили барон Прандау, Фрич (уредник *Agramer Zeitung*-а) и банов зет како би уништили свог клијента Франка. Више о томе видети у: „1369. Strossmayer Račkomu, Đakovo nov. 1874.“, у: *Korespodencija Rački- Strossmayer Knjiga 4. (1878-1894)*, приредио F. Šišić, Zagreb 1931, 421.

¹¹⁴ S. Matković, *Čista stranka prava*, 29-30.

припадник Раухове групе која је тражила освету због Афере „Лоњско поље“*. Ни припадници власти нису имали позитивно мишљење о Франку. Тако је Аугуст Шеноа писао да су Франк и његов брат радили за мађарске и аустријске интересе на штету Хрватске.¹¹⁵

Посебну популарност тридесет петогодишњи Јосип Франк стекао је писањем расправе *Удео Хрватске- студија о финансијским односима Хрватске и Угарске поводом очекиваних преговора Регниколарних депутација* (нем. *Die Quote Kroatiens- eine Studie ueber das finanzielle Verhaeltniss zwischen Kroatien und Ungarn anlaesslich der bevorstehenden Verhandlungen der Regniklar Deputationen*), објављене 1879. године у Загребу на немачком језику. Издавање ове студије било је темпирано пред почетак преговора Краљевинских одбора о постизању нове финансијске нагодбе између Угарске и Хрватске. Подсетимо се, овај сегмент нагодбених односа подразумевао је, слично договору између Беча и Пеште из 1867. године, да се на сваких 10 година постиже нови финансијски уговор којим би се одредила нова давања (тзв. квоте) за заједничке хрватско-угарске послове. Заправо у односима између две круновине постојао је, у финансијама и пореској политици уопште, још један битан додатак будући да је, према одлукама сабора из 1790. године, Хрватска ове надлежности пренела на Угарску чиме ће на дуже време изгубити могућност да о тим стварима самостално одлучује.¹¹⁶

Финансијски односи често су били предмет спорења угарске и хрватске стране, а главни разлог незадовољству Загреба била је чињеница да Будимпешта никада није рачунала одвојено приходе и расходе ове две земље. Преговорима између Пеште и Загреба претходили су разговори земаља Цислајтаније и Транслајтаније током 1877. и 1878. године који такође обилovali несугласицама две стране.¹¹⁷

У тим околностима Франк пише поменутој студију. На почетку рада написаће да је Хрватској је потребна финансијска самосталност што ће постати *credo* његове политике до краја политичког деловања. Наиме, жалећи се на нагодбена решења из 1868, односно 1873.

* Почетком седамдесетих бан Раух био је оптужен за корупцију због исушивања Лоњског поља које се налази између Сиска и Старе Градишке.

¹¹⁵ Исто, 30-31.

¹¹⁶ М. Gross, „Financijski temelji nagodbene autonomije civilne Hrvatske i Slavonije (1868-1880)“, *Historijski zbornik* 41-1 (1988), 89-120.

¹¹⁷ Исто

године, Франк истиче да Хрватска мора да издвоји огроман новац што посебно угрожава њену аутономију и привредни развитак.¹¹⁸

Оштре оптужбе, а заправо одговор на раније угарске нападе, изговориће Франк и на рачун Мађара сматрајући да они држе Хрватску у стању понизности дајући јој милостињу.¹¹⁹ По њему, Угарска користи сваку прилику како да оптужи Хрватску да је неспособна за финансијску самосталност тако и да јој намеће нетачну квоту од 6,44% за заједничке послове целокупне монархије којом узима новац и спутава хрватски развој.¹²⁰ Такође, Франк сматра да хрватски народ од повећања пореза није видео никакве добити будући да је знатан део одлазио на заједничке послове и попуњавање празнина, те се плаши да, упркос материјалном успону Хрватске, постоји могућност пропасти народног богатства.¹²¹

Поред Мађара, Франк одговорност пребацује и на Сабор пишући да није на одговарајући начин размотрио проблем финансија, већ је одговорност препустио његовом субкомитету. Хвалећи рад комитета и професора Франа Врбанића, Франк се очигледно сврстава на страну унутрашње опозиције која се ненадано појавила у режимској Народној странци током финансијских преговора. Слично Франку, и ова струја тражила је већу самосталност у финансијама. На све изнето, Франк уноси и политичку компоненту. Цитирајући мишљење професора Косте Војновића, Франк позива врхове Монархије да посвете више пажње Хрватској пошто су Хрватска и Далмација кључ Монархије ка Оријенту. То указује да је крајем седамдесетих година признавао заједнички оквир Хабзбуршке монархије.¹²²

Као одговор Бели Лукачу, Франк је исте године објавио и брошуру под називом *Bela Lukacs und die Quote Kroatiens* (срп. *Бела Лукач и удео Хрватске*). Наиме, почетком априла 1879. године Бела Лукач је, као опозициони политичар, у режимском *Pester Lloyd*-у објавио текст под називом *Über das finanzielle Verhältniss zwischen Ungarn und Kroatien* (срп. *О*

¹¹⁸ J. Frank, *Die Quote Kroatiens- eine Studie ueber das finanzielle Verhaeltniss zwischen Kroatien und Ungarn anlaesslich der bevorstehenden Verhandlungen der Regniklar Deputationen*, Agram 1879, 3.

¹¹⁹ Исто, 4.

¹²⁰ Исто, 7.

¹²¹ Исто, 12.

¹²² Исто, 6.

финансијском односу Угарске и Хрватске). Премда нисмо прегледали Лукачев рад, делује нам да можемо веровати Франку у погледу структуре и основних идеја тог дела. Како Франк наводи, Лукачева студија садржи два дела- у првом мађарски политичар даје историјску слику односа Угарске и Хрватске-Славоније* и покушава да докаже да је квота од 6,44% заправо једина релевантна. У другом делу Лукач критикује Хрватску да не даје довољно новца за заједничке послове, осуђујући Угарску што овој круновини оставља превелику аутономију.¹²³

Супротно Лукачу, Франк истиче да би Хрватска у заједници са Аустријом морала да издвоји око 2,56% прихода, док у савезу с Угарском учествује са 6,44% што сматра неповољнијим решењем.¹²⁴ Ипак, Франк се залаже за нови компромис са Угарском предлажући да то буде „народни договор“ око кога више не би било приговора. Није јасно да ли то значи да је договором подразумевао праведнију нагодбу или мађарско признавање финансијске независности Хрватске.¹²⁵ Но, једно је сигурно. У постојећој ситуацији и са квотом, Хрватска ће, према Франку, остати стално дужна због противзаконитих давања.¹²⁶ Због тога, Франк се позива на начело *ad impossibilia nemo tenetur** (срп. нико није дужан да чини оно што не може) тражећи сразмерне доприносе свих делова монархије према пореској снази. Дакле, Франк не пориче обавезу давања новца за трошкове Монархије, чиме на још један начин признаје њен ауторитет.¹²⁷

* Појам Славонија Франк ставља под знаке навода релативизујући славонски партикуларизам и сврставајући се на страну оних хрватских политичара (Старчевића нпр.) који су користили једино појам Хрватска за Троједну краљевину.

¹²³ J. Frank, *Bela Lukacs und die Quote Kroatiens*, Agram 1879, 1-3.

¹²⁴ Исто, 3-9.

¹²⁵ Исто, 20-23.

¹²⁶ Исто, 10-13.

* Преузето из Јустинијанових *Дигести* и може да се нађе и под називом *ultra posse nemo obligatur*.

¹²⁷ J. Frank, *Bela Lukacs*, 13-17.

Градски већник

У хиљадугодишњој историји града смештеног на обронцима Медведнице посебно је значајан период после бурних револуционарних година. Нарочито је погледу организације града, његовог функционисања, па и идентитета, знаменита била 1850. година. Тада је млади цар и краљ Франц Јозеф, на темељу одлука хрватског сабора из револуционарне 1848. године, уредио положај Загреба укидањем његове некадашње административне подвојености и стварањем јединственог градског подручија.¹²⁸ Обједињен и дефинисан, Загреб је могао да се упусти у доба темељне трансформације.

Промене су биле видљиве будући да се пејзаж града нагло изменио у другој половини деветнаестог века под утицајем демографских и привредних процеса. Међутим, током педесетих и шездесетих година још увек је доминирао загребачки Горњи град са средњовековним Градецом и Каптолом, који је још од краја једанаестог века био бискупско (а од 1853. године и надбискупско) средиште са палатом и катедралном црквом.¹²⁹ У тим годинама разлика између Доњег и Горњег града била је чак и голим оком видљива, јер су још увек ове две целине делили градски бедеми које су власти постепено рушиле још од прве половине XIX века.

Супротно уврђеном Горњем граду стајао је тада малобројни Доњи град који се утапао у остатак загребачког окружења где су се мешале куће, пољопривредна газдинства, сенокоси, пашњаци, летњиковци, оранице, воћњаци, мочваре, као и кривудава и нерегулисана река Сава.¹³⁰ Ипак, кроз неколико деценија ова слика предела почела је нагло да се мења интензивном станоградњом узрокованом пре свега демографским фактором.

У популационом погледу, ипак, град је првих деценија друге половине деветнаестог века са својих шеснаест хиљада становника спадао у оне малобројније у Хабзбуршкој монархији. Чак се и у хрватским приликама био скоро изједначен са Ријеком, Вараждином и Осјеком. Међутим, како је одмицала друга половина века све је више и више људи

¹²⁸ F. Buntak, *Povijest Zagreba*, Zagreb 1996, 751-755; I. Perić, *Zagreb od 1850. do suvremenog velegrada*, Zagreb 2006, 15-20; I. Kampuš, I. Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, Zagreb 1975, 121-183.

¹²⁹ Више о добијању статуса надбискупије видети у: I. Perić, *нав. дело*, 27-30.

¹³⁰ F. Buntak, *нав. дело*, 755-760; I. Perić, *нав. дело*, 15-20; I. Kampuš, I. Karaman, *нав. дело*, 121-183.

долазило у град што је допринело да Загреб постане најмногљудније место у Троједној краљевини.¹³¹ На овом месту можемо поставити питање- шта је то допринело оваквом порасту људства?

Са једне стране, Загреб се све више афирмисао као привредно средиште круновине будући да су се у њему постепено отварање фабрике, махом страног капитала. Међу њима посебно су се истицале плинара* (основана 1863. године), фабрика паркета, парна пилана, фабрика ликера, као и друге фирме занатског и велетрговачког типа.¹³² Поред радника и студената разних националности (којих је у Загребу било све више након оснивања универзитета средином седамдесетих година XIX века), у граду су живели и бројни трговци било хрватског било нехрватског порекла међу којима су се нарочито истицали Јевреји, Срби, и са Србима србизовани Грци и Цинцари, Немци, Мађари и Италијани. Свакако да је трговинском и занатском животу града доста допринела и чињеница да је Загреб, поред индустријског, био сајамско средиште што је нарочито дошло до изражаја 1864. и 1891. године када су организоване велике сајамске изложбе.¹³³ Уз то, привредном и демографском расту знатно је допринела и железница која је кроз Загреб прошла почетком шездесетих година XIX века.¹³⁴

Убрзаном станоградњом (као последицом демографског раста) у Загребу се нарочито развијала и грађевинска индустрија, а предузетници попут Јанка Грахора и Јанка Јамбришака богатство су стекли управо у грађевинарству. О разноликости становништва Доњег града сведочи и чињеница да су, поред бројних римокатоличких цркава, у њему подигнуте и протестантска и православна црква, као и јеврејска синагога. Ипак, Горњи град остаје административно и културно срце града будући да се у њему и даље налазило позориште, сабор, банова палата и градско поглаварство са градским заступством.¹³⁵

¹³¹ Више о демографском развоју Загреба видети: S. Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*, Zagreb 1981, 91-97; T. Timet, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine : ekonomsko-historijska analiza*, Zagreb 1961, 20-41.

* Историја њене власничке структуре посебно је занимљива. Она је најпре била у власништву аугзбуршког капиталисте да би касније прешла прво у руке Друштва за гасну индустрију са мешовитим капиталом и на крају у руке града.

¹³² F. Buntak, *нав. дело*, 760-765; I. Perić, *нав. дело*, 56-58, 95-99; I. Kampuš, I. Karaman, *нав. дело*, 121-183.

¹³³ I. Iveljić, *Očevi i sinovi : privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb 2008, 16-17.

¹³⁴ О градњи железница више видети у: I. Perić, *нав. дело*, 54-56, 99-101.

¹³⁵ F. Buntak, *нав. дело*, 760-765; I. Perić, *нав. дело*, 56-58, 95-99; I. Kampuš, I. Karaman, *нав. дело*, 121-183.

У овом поглављу пажњу ћемо посветити градским установама. Реформама Франца Јозефа, на челу града уместо некадашњег судије дошао је градски начелник кога је бирало новоуспостављено градско заступство које је представљало представнички орган градског становништва.¹³⁶ Заступство је, према патенту из 1850. године, било састављено од 30 чланова чији избор није био тако једноставан пошто је зависио како од територијалног тако и од пореског принципа груписања гласача.

Као што је речено гласачи, то јест изборници, су за градске изборе били подељени према територијалном и пореском принципу. У Загребу су постојала 2 изборна котара која су давала неједнак број заступника (први 24, а други 6). Изборно право нису имали сви, већ само мушкарци који су имали одређени број година, поседовали завичајно* и општинско право, били поседници кућа и плаћали одговарајући порез. Постојале су и три пореске групе у које су људи са правом гласа сврставани. Оваквим решењем фаворизовани виши слојеви друштва приликом гласања будући да су све 3 групе давале подједнак број представника у градском парламенту.¹³⁷ Каснијим променама, биће само повећан број заступника у градској скупштини, а право гласа добили су професори, доктори наука, лекари, адвокати, инжењери, чиновници, свештеници свих хришћанских цркава и јеврејски рабин.¹³⁸

Према статуту града Загреба из 1882. године предвиђено да се градска скупштина бави доменом градске управе (комунална питања, именовање и отпуштање општинских чиновника, доношење буџета, узимање зајма, снабдевање града итд.) и стварима које су од ње захтевале земаљске власти. Будући да је опсег градских послова био толико велики,

¹³⁶ F. Buntak, *нав. дело*, 751-754; I. Perić, *нав. дело*, 22-27.

* Однос према питању држављанства у Хабзбуршкој монархији пролазило је кроз разне фазе. Од 1849. до 1867. године сви становници Монархије били су и њени држављани, али је аустро-угарском нагодбом из 1867. године држављанство подвојено на цислајтански и транслајтански (угарски) део, па је заједнички угарско-хрватски сабор 1879. године донео закон којим предвиђа заједничко држављанство за све земље угарске круне. Хрватски правни историчар и професор на загребачком Правном факултету Далибор Чепуло сматра да је положај завичајности имао специфичну рецепцију у Хрватској нарочито после нагобе 1868. године пошто су поједини прави теоретичари као посебан део угарског држављанства издвајали хрватско, док се у установама Хрватске и Славоније доследно инсистирало не на угарском већ на хрватско-угарском држављанству. Поред држављанства битна одлика припадности земљи јесте била и завичајност, посебно важна у времену феудализма (али и касније), која је представљала однос општине и појединца у којем је потоњи, на основу удаје, запошљавања и других критеријума, добијао статус и преузимао на себе нова права и обавез. Више о томе читати у: D. Čepulo, „Pravo hrvatske zavičajnosti i i pitanje hrvatskog i ugarskog državljanstva 1868-1918- pravni i politički vidovi i poredbena motrišta“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 49-6 (1999), 795-811.

¹³⁷ D. Čengić, „Razvoj uprave grada Zagreba u razdoblju 1850-1918. godine“, *Arhivski vjesnik* 34-35 (1992), 97-100

¹³⁸ *Исто*, 97-100; I. Perić, *нав. дело*, 105-119.

статутом је било предвиђено да се, ради бржег доношења одлука, формирају одбори, састављени од градских заступника, који су имали задатак да износе мишљење и предлажу закључке градској скупштини.¹³⁹

Поред заступства, постојало је и градско поглаварство које се бавило општинским пословима и пословима јавне управе као извршни орган градске скупштине заменивши тиме некадашњи магистрат. Уз поглаварство постојао је и управни одбор за порезне послове, а 1886. године као контролни орган земаљске извршне власти уведен је и врховни начелник како би водио рачуна о начину управљања градом.¹⁴⁰

Након овог излагања неопходно је упознати се и са саставом заступства тих година како бисмо видели какво је било Франково окружење у овом телу. У погледу социјалне структуре заступника, преглед нам даје следећа табела.

¹³⁹ D.Čengiћ, „Razvoj uprave grada Zagreba“, 100.

¹⁴⁰ Исто, 101.

Табела 1. Састав градског заступства према занимању (1886-1895)

	1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895
Јавне функције	10	10	13	9	11	11	17	17	15	21
Право/адвокатура	7	8	4	4	4	4	5	5	4	2
Привреда	17	16	17	16	16	15	13	13	13	20
Војска	1	1	1	1	1	1	0	0	0	1
Црква	2	2	2	2	3	3	3	3	3	3
Поседници	2	2	3	3	4	4	2	2	1	3
Лекари	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Култура	0	0	0	0	0	0	1	1	1	0
Укупно	40	40	40	35	39	38	41	41	37	50

Извор: *Zagreb god. 1886. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba*, Zagreb 1887, 1-3; *Zagreb god. 1887. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba*, Zagreb 1888, 1-3; *Zagreb god. 1888. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba*, Zagreb 1889, 1-3; *Zagreb god. 1889. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba*, Zagreb 1890, 1-3, *Zagreb god. 1890. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i*

kralj. glav. grada Zagreba, Zagreb 1891, 1-3; Zagreb god. 1891. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba, Zagreb 1893, 1-3, Zagreb god. 1892. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba, Zagreb 1893, 1-3; Zagreb god. 1893. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba, Zagreb 1894, 1-3; Zagreb god. 1894. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba, Zagreb 1895, 1-3; Zagreb god. 1895. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba, Zagreb 1896, 1-3

Као што се из приложеног може видети, највише заступника, према примарном занимању, потицало из редова чиновника, носилаца јавних функција, као и привредника (који су се бавили разноврсним занимањима и били различитог степена богатства). Такође, у граду су биле популарне многе странке, а током осамдесетих и почетком деведесетих година Неодвисна народна странка држаће град Загреб супротстављајући се НС-у. Међутим, режимски елемент нарочито ће ојачати у доба Куена Хедерварија који је преко чиновника и дела привредника током деведесетих преузео власт у Загребу ослонивши се на начелника Мошинског. Да су те поделе биле јаке нарочито међу привредницима сведочи и чињеница да су уз Народну странку били су Колмар, Зибеншајн, Мондекар и Ловренчић, док су Странку права подржавали Људевит Хагенауер и Самуел Московић (који је био покатоличени Јеврејин).¹⁴¹ Поред Јевреја, било је и Срба градских заступника (Милан Станковић, Илија Гутеша, Милош Зец и Владимир Николић). Од поменуте четворице једино је Гутеша, стари загребачки трговац, био опозиционо оријентисан.¹⁴² Остали су били блиски владајућој НС и били део Српског црквено-народног сабора. О идентитету Ива Малина тешко је говорити иако је његов отац Наум, иначе грчког порекла, био секретар православне црквене општине у Загребу.¹⁴³

Јосип Франк се кандидовао за члана градског заступства 1880. године, а на тим изборима (где су кружиле гласине да је владин кандидат) био је изабран за заступника у

¹⁴¹ I. Iveljić, *нав. дело*, 196.

¹⁴² О Гутеши, битне информације доноси нам Василије Крестић у кратком портрету овог политичара и трговца. Више о томе видети у: В. Крестић, „Илија Гутеша“, *Зборник о Србима у Хрватској* 4 (1999), 57-61.

¹⁴³ N. Rumenjak, *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj : okvir za kolektivnu biografiju : 1881. - 1892.*, Zagreb 2003, 18, 62-64, 85, 108, 117, 129; Такође, Загреб је тих, а нарочито последњих година XIX века био прави центар српског привредног живота у Двојној монархији. Оснивање *Српске банке* и *Привредника* томе је нарочито ишло у прилог. Више видети у: В. Крестић, „Загреб - политичко средиште Срба у Аустро-Угарској“, *Зборник о Србима у Хрватској* 1 (1989), 91-101.

првом загребачком изборном котару трећег пореског изборништва.¹⁴⁴ Међутим, од 21. јуна 1881. до краја септембра 1885. године Франк не учествује на седницама градског заступства будући да се повукао из политичког живота.¹⁴⁵ На септембарским изборима 1885. године поново се кандидовао у трећем изборништву где је освојио 301 глас, а 1889. и 1892. године добио је знатно више гласова.¹⁴⁶ Имајући у виду састав пореског изборништва, може се рећи да је Франк уживао популарност међу ситнопорезницима у градском језгру Горњег и Доњег града.

Сходно одредбама статута и осталих закона о којима је било речи, Франк је морао да обавља различите функције на нивоу градске скупштине. Током заступничке каријере био је члан правног, привредног, зајамног, сиротињског, школског, војничког и управног одбора, а био је и представник града у градском осигуравајућем друштву и осигуравајућем друштву *Кроација* које је било у мешовитом власништву.¹⁴⁷ Такође, на предлог Антуна Лобмајера, лекара и првака режимске Народне странке, ушао у новоформирано здравствено веће.¹⁴⁸

Поред послова осигурања, Франк је био изабран и у ad hoc одбор који је требало да се бави прекомерним дотацијама града.¹⁴⁹ Као адвокат предложио је да у спору града и плинаре 1887. поводом изградње вреловода од Качићеве до фабрике дувана његова

¹⁴⁴ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1880. (kut. 118); Ову тезу о његовом пристајању уз режим бана Пејачевића изнео је заправо Фрањо Рачки у једном од многобројних писама упућених ђаковачком бискупу Штросмајеру. У њему Рачки је написао: „...Чујем да се код владе веома љуте над избори за градско заступство. Чудновато да су се срепили са дром. Франком. Грађанство се овај пут веома добро држало...“ више видети у: „690. Rački-Strossmayeru Zagreb 30.7. 1881.“, у: *Korespodencija Rački- Strossmayer Knjiga 2*, 396.

¹⁴⁵ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1881. (kut. 118).

¹⁴⁶ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1885. (kut. 119); HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1889. (kut. 120); HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1892. (kut. 122).

¹⁴⁷ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1880. (kut. 118); HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1885. (kut. 119); HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1888. (kut. 120); HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1890. (kut. 121); HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1892. (kut. 122).

¹⁴⁸ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1885. (kut. 119).

¹⁴⁹ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1888. (kut. 120).

канцеларија брани град.¹⁵⁰ У својству познаваоца привредних прилика, Франк ће, деценију касније, бити заслужан и за прелазак плинаре у власништво града.

Познато по разумевању пореске политике, Франк је био уз Исидора Кршњавија, високог Хедерваријевог дужносника, и Милана Амруша, првака опозиције, послат да у име града преговара око откупа регалних права (прихода који су припадали монарху и које је по праву убирао сам или посредством закупника). Сличну праксу наставиће и наредних година све до 1895. када одлази са функције заступника.¹⁵¹

Такође, Франк је надгледао изборни процес као члан изборног одбора трећег изборништва другог котара и рекламационог одбора који се бавио изборним листама. На молбу начелника Николе Бадовинца, који је био у сукобу са Хедерваријевим режимом, Франк је изабран и у одбор за друго пореско изборништво првог изборног котара.¹⁵² Чини се да је балансирајућом политиком коју је водио тих година, Франк био је један од погоднијих решења за надгледање избора како властима тако и опозицији.

Још од првих година заступничког деловања Франк је показивао интересовање за национално питање, права хрватског језика и културу сећања. И 1880. и 1889. године Франк је тражио да градских власти не примају поднеске на мађарском и немачком језику, већ само на хрватском језику.¹⁵³ Но, језичко питање тешко је могло бити решено јер су у Загреб тих година долазили многобројни чиновници и радници из других земаља Монархије који су наставили да комуницирају на сопственим језицима. Такође, супротно одредбама сабора са краја шездесетих година XIX века које познају и српску компоненту у називу заједничког језика, Франк инсистира само на увођењу хрватског језика и остаје отворено питање да ли је тада признавао Србе и њихову посебност.

¹⁵⁰ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1887. (kut. 120).

¹⁵¹ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1892. (kut. 122); HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1895. (kut. 123).

¹⁵² HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1887. (kut. 120); HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1888. (kut. 120).

¹⁵³ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1880. (kut. 118); HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1889. (kut. 120).

Поред језика, у изворима је могуће наићи и на Франкове активности у домену обликовања културе сећања. Најпре је 1885. године у својству саборског посланика предложио да се у Загребу подигне велики споменик у част Хрватске, што је изазвало опште прихватање градских заступника.¹⁵⁴ Такође, тих година Франк је уважавао круну и био јој лојалан показујући то на више начина. Тако је са групом заступника, предложио 21. јула 1886. године да град Загреб дарује 500 форинти за изградњу споменика генералу Редецком у Бечу позивајући и друге хрватске општине да сразмерно дају средства.¹⁵⁵ Године 1888. изабран је у одбор за прославу четресетогодишњице владавине Франца Јозефа, а приликом посете цара и краља Бјеловару град упућује делегацију од 18 чланова у којој се налазе и Фолнеговић, један од првака опозиционе и антинагодбене Странке права, и Франк.¹⁵⁶ Поред оваквог деловања, Франк је одавао и пошту личностима које су сматране знаменитим Хрватима. Као представник града присуствовао је и отварању споменика Андрији Качићу у Макарској 1890. године, а крајем исте године предложио је и да му се у Загребу подигне споменик што ће бити и урађено 1891. године.¹⁵⁷ Поред Качића, Франк у Крапину као представник града одаје пошту Људевиту Гају.¹⁵⁸ Поред ових активности Франк је, као већ афирмисани правашки првак, инсистирао на националној еманципацији. Већ пред крај свог заступничког стажа, 2. априла 1894. године Франк је тражио од града да помогне подизању нове зграде опере, као и да град Загреб помогне у увођењу хрватских дела у оперски репертоар.¹⁵⁹

Поред тога, важан аспект Франковог деловања био је и однос према властима. Иако је са старим начелником Матијом Мразовићем полемисао због неактивности града приликом увођења курса мађарског језика почетком осамдесетих, Франк је избор новог

¹⁵⁴ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1885. (kut. 119).

¹⁵⁵ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1886. (kut. 119).

¹⁵⁶ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1888. (kut. 120).

¹⁵⁷ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1890. (kut. 121).

¹⁵⁸ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1891. (kut. 121).

¹⁵⁹ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1894. (kut. 123).

начелника Бадовинца похвалио децембра 1885. године.¹⁶⁰ О Франковом деловању почетком осамдесетих година остала нам је забелешка у преписци између Рачког и Штросмајера. Поред раније приче да је био „мађаронски“ кандидат на градским изборима, Рачки се у писму 20. августа 1881. године жали ђаковачком бискупу да се спроводи акција против избора Матије Мразовића за члана Сабора. Такође, Рачки узгредно напомиње да бан Пејачевић тоне све дубље и дубље и да се у борби против Мразовића удружио са браћом Франк дајући им разне концесије (Јосиповом брату Јакобу издејствовао је дописништво за угарски дуалистички лист *Pester Lloyd*, подржавао је писање нагодбењачке осјечке *Драве* и помогао је Јакобу у пословима око продаје штампарије).¹⁶¹ Но, о овим активностима Франка и његовог брата немамо извора из њихове перспективе, те нам ово остаје једино и посве изоловано виђење о њиховом деловању тих година.

Почетком деведесетих, када су се за челне позиције у граду борили ННС и Куену блиска опција, Франку и Фолнеговићу нарочито се замерало што су напустили клуб опозиције оснивајући самостални правашки. Како се ситуација заоштрила доласком Мошинског на власт, Франк је, протестујући против хапшења правашког политичара и културног делатника Анте Тресић-Павичића, тражио од начелника да објасни како су могли да ухапсе особу без овлашћења. Сукоби власти и, овога пута поново удружене, опозиције наставили су се и 1893. године када су сви посланици опозиције (укључујући и Франка) демонстративно напустили заступство у јеку полемике Шандора Брестјенског и начелника Мошинског дана 5. јуна 1893. године. Суштина тадашњег спора заснивала се на томе што је начелник одбио да се расправља о немирима приликом пређашњих избора.¹⁶² На овоме се није стало и расправе, у којима је и Франк узео учешћа бранећи интересе опозиције, су се наставиле и током јула и октобра исте године. На крају две групе су нашле компромисно решење посредовањем управног одбора.¹⁶³

Будући да је обављао дужности у правним, привредним и уопште разним комуналним одборима може се рећи да је Франк посебну пажњу током целог заступничког

¹⁶⁰ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1885. (kut. 119).

¹⁶¹ „697. Rački-Strossmayer“, у: *Korespodencija Rački- Strossmayer Knjiga 2. (1876-1881)*, 396.

¹⁶² HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1893. (kut. 122).

¹⁶³ Исто.

стажа посвећивао овим питањима. Нарочито је важно било његово деловање у кредитној политици града. Иако није добио подршку већине, Франк се 1880. године успротивио предлогу начелника Мразовића да се тражи бескаматни кредит.¹⁶⁴ Потпуно супротно виђење о потреби задуживања града Франк износи на фебруарској седници заступства 1881. године када заговара став да би задужење било превелико оптерећење да град.¹⁶⁵ Кредитно питање био је повод за сукоб са властима, а на мартовској седници заступства 1881. године Франк је нападао Мразовића тражећи да се покрене дисциплински поступак против начелника због лошег финансијског руковођења градом.¹⁶⁶ Супротно некадашњој пракси, Франк је, по повратку у градску скупштину 1885. године гласао за прихватање предлога о задуживању града код тршћанске подружнице Општег аустријског кредитног завода за трговину и занатство у износу од 2 600 000 форинти.¹⁶⁷ Посебне заслуге Франк је имао и приликом склапања зајма са Угарском хипотекарном банком крајем осамдесетих година.¹⁶⁸ Такође, заједно са начелником Амрушем потписао је 1890. године и зајам код једне угарске банке у вредности од 150 000 форинти.¹⁶⁹

Још једна од тачака спорења између Мразовића и Франка била је у области комуналних питања. Анализирајући комуналне проблеме, Франк је тражио да се подигне градска месара, а Мразовић је оптужио Франка за нетачност података које је изнео.¹⁷⁰ По повратку у заступство 1885. године, тражио је неколико пута да се постави расвета у периферним деловима градског језгра.¹⁷¹ Поред расвете, Франк је захтевао да се на истом

¹⁶⁴ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1880. (kut. 118).

¹⁶⁵ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1881. (kut. 118).

¹⁶⁶ Исто.

¹⁶⁷ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1886. (kut. 119).

¹⁶⁸ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1888. (kut. 120).

¹⁶⁹ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1890. (kut. 121).

¹⁷⁰ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1881. (kut. 118).

¹⁷¹ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1885. (kut. 119); HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1889. (kut. 120).

простору (Бијеник, Сљеме, Јуришићева улица итд.) уреде и путеви.¹⁷² Иако не постоје подаци о гласању, може се претпоставити да је каснијој популарности, поред правашке оријентације, допринело и његово залагање за рубне делове градског језгра и брига за интересе ситних порезника. Премда је био опозициони првак, у његовом деловању требало би истаћи да је био веома кооперативан, уосталом као и остали заступници, према интересима земаљских власти у разним питањима (изградња железничке мреже, премештање позоришта итд.).¹⁷³ Са друге стране, о Франковом саборском деловању биће више речи у наставку текста.

¹⁷² HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1888. (kut. 120); HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1890. (kut. 121).

¹⁷³ HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1886. (kut. 119); HR-DAZG-4 Gradsko poglavarstvo Zagreb. Predsjedništvo. Zapisnici sjednica Gradskog zastupstva grada Zagreba 1890. (kut. 121).

Од уласка у Сабор до прикључења правашима

а) Политичке околности пред улазак Јосипа Франка у Сабор 1884. године

Политички живот у Троједници почетком осамдесетих година био је испуњен како унутрашњим тако и спољашњим превирањима. Са једне стране, Мађари су, не питајући Загреб, наметнули своју концепцију финансијске нагодбе и утврдили начин сједињења Војне крајине са хрватским Провинцијалом. Уз то, велики скандал догодио се у угарском граду Домбовару 1882. године када су мађарски сељаци линчовали хрватске раднике на прузи. Овај масакр је, уз велике антисемитске агитације које је против Тисине владе водила мађарска опозиција због умереног држања у Тисаеларској афери (у којој су локални Јевреји, без доказа, били оптужени за ритуално убиство девојчице Естер Сољмоши), подигао ниво међунационалних тензија у транслајтанском делу Двојне монархије.¹⁷⁴

Са друге стране, унутрашњи односи у Хрватској били су оптерећени великим тензијама у привреди и у друштву. Наиме, дугогодишња аграрна криза све је више исцрпљивала хрватске сељаке. Поред тога, велики су политички сукоби били између режима и опозиционих странака око власти. Уље на ватру долио је управитељ финансијског директората Антал Давид када је најпре увео курс мађарског језика, а потом и 1883. године поставио двојезичне табле са грбовима Хрватске и Угарске. Те табле биле су повод великим вишемесечним немирима током 1883. године.¹⁷⁵

Била је то прва озбиљнија криза у хрватско-угарским односима после 1868. године, а Мађари су упорно инсистирали на увођењу двојезичних табли са грбовима док су Хрвати то истовремено и са истом мером одбијали. Знајући да и мала ствар доводи до ексалације немира невиђених размера, владар је лично интервенисао и позвао две стране у Беч на преговоре крајем августа 1883. године.

Решење кризе назирао се у ономе што је владар сматрао најнепопуларнијим решењем. Премда није био за увођење ванредног стања, Франц Јозеф је именовао генерала Рамберга, иначе некадашњег војног службеника у Загребу, за комесара који је требало да

¹⁷⁴ D. Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980, 111-119.

¹⁷⁵ Исто, 120-150.

реши напету стању.¹⁷⁶ Успевши у својој мисији пацификовања Хрватске, Рамбергу је за руком пошло и да врати табле са грбовима које, овог пута, нису садржавале двојезичне натписе, већ само грбове Угарске и Троједнице. То је заправо био компромисни и невољни уступак угарске стране у августовским преговорима, са којом су се Хрвати на крају сложили.¹⁷⁷ Међутим, Рамберг се није могао задржати на позицији комесара дуже од неколико месеци и крајем 1883. године отворено се расправљало о именовању новог бана. Премијер Тиса се определио за грофа Кароља (Драгутина) Куена Хедерварија, свог даљег рођака, племића и велепоседника лојалног Будимпешти.¹⁷⁸ Функција бана била је важна за управни живот Троједнице будући да се бан налазио на челу извршне власти у аутономним пословима земље, а могао је да именује целокупну земаљску владу која му је била одговорна.¹⁷⁹

Као врховно законодавно тело* у Хрватској и Славонији, Сабор је био попуњен како посланицима који су били бирани на изборима тако и онима који су се ту нашли на основу дужности и порекла који су имали (тзв. вирилисти). Међу потоњима налазили су се црквени великодостојници римокатоличке и православне цркве (загребачки надбискуп и карловачки патријарх, као и православни епископи и римокатолички бискупи са територије Хрватске и Славоније), сви жупани, као и мушки представници великих племићких породица који су навршили 24 године, знали хрватски и плаћали порез већи од 2000 круна. Вирилиста је било 45, а већину посланика чинили су представници 110 изборних јединица то јест котарева. Након Хедерваријеве реформе из 1888. године њихов број је смањен на 90, али ни пре ни после 1888. године Ријека није слала своје преставнике у Загреб те је број изабраних посланика увек био нешто мањи од званичног. Настављајући ранију праксу и Хедерваријев

¹⁷⁶ Исто, 151-171, 237-255.

¹⁷⁷ Исто, 317-325.

¹⁷⁸ Исто, 325-332.

¹⁷⁹ I. Веус, *Povijest institucija*, 281-282, 284-290.

* Хрватско-славонски сабор поред законодавне власти у аутономним пословима могао да води рачуна и о доношењу закона о буџету за аутономне послове, доносио је пословник о свом раду, примао је и на разматрање и надлежним одборима давао петиције, молбе и могао да саставља анкетну комисију која би се бавила спорним питањем. Такође, могао је да доноси резолуције о неком чину и имао је старо право директног обраћања владару путем адресе. Више о деловању сабора видети у: Н. Sirotković, „Organizacija Sabora Hrvatske i Slavonije u nagodbenom razdoblju (1868-1918)”, *Arhivski vjesnik* 34-35 (1992), 28.

режим није значајније проширио број бирача. Тако је у Хрватској (слично као и у Угарској) мали број људи имао изборно право.

Након успостављања власти, Хедервари је расписао нове саборске изборе за септембар 1884. године. На тим изборима, победила је његова Народна странка освојивши 69 од 109 посланика, док је Странка права била друга са 24 посланика и Неодвисна народна странка трећа са 13 посланика.¹⁸⁰ На тим изборима је и Јосип Франк после више покушаја ушао у Сабор као самостални посланик.

б) Странке у Сабору и њихови програми од 1884. до 1887. године - политички и идејни оквир

Режимска Народна странка доживела је праву идејну еволуцију пролазавши пут од илирске до проугарске странке. У времену бана Мажуранића, НС је прокламовала заједничку борбу за независну и слободну југословенску државу у којој би било места за Словенце, Србе, Хрвате и Бугаре. У погледу уређења те будуће земље народњаци се нису изјашњавали, али су инсистирали на солидарности и слободи вероисповести. Пре Велике источне кризе, ова странка је тражила самоуправу за јужнословенске делове Османске царевине. И поред оваквог југословенског програма, НС се залагала за реинкорпорацију Војне крајине и припајање Далмације и српске Војводине Хрватској по престанку нагодбених односа. Од дуализма као провизорног стања, народњаци су током осамдесетих прошли праву метаморфозу која их је 1887. године довела до тога да беспоговорно признају државноправни однос и јединство са Угарском.¹⁸¹

Са друге стране, све популарнији праваша, који су се опоравили након Раковачке буне из 1871. године, истицали су потребу што веће хрватске независности. У то време правашка антисрпска политика је, и поред доследног инсистирања на посебности хрватске политичке нације, била у мањој мери изражена. Такође, постојали су, чак, и моменти разумевања и сарадње између праваша и појединих опозиционих српских странака будући

¹⁸⁰ I. Perić, *Hrvatski državni sabor (1848-2000) II*, Zagreb 2000, 253-265, 287-294.

¹⁸¹ „Jugoslavenski program Narodne stranke“, у: *Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina (1842.-1914.)*, приредили Т. Сipeк, S. Matković, Zagreb 2006, 260-261; „Bistrimo“, у: *Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina*, 262-264; „Odziv Narodne stranke ma koncu Sabora 1878.“, у: *Programski dokumenti*, 268-273; „Proglas Narodne stranke (1887.)“, у: *Programski dokumenti*, 330-332.

да су се и једни и други надали да ће Русија решити горуће национално питање у њихову корист.¹⁸² Поред тога, правашки су инсистирали на једнакости у односима између Угарске и Хрватске тражећи обједињавање хрватских земаља и повратак одузетих надлежности (финансије, војска итд.). На пољу економије и друштва, Старчевић се, као страначки првак и идеолог, залагао за пореско растерећење становништва сматрајући да превисоки порези иду у корист Мађара, а не Хрвата.¹⁸³

Између ове две, у много чему антиподне странке, налазила се опозициона Неодвисна народна странка која је у свом програму истицала незадовољство нагодбеним системом. За ННС су целокупност и индивидуалност хрватских земаља били најважнији циљеви, али је ова опција показивала спремност да се са Мађарима нађе нови компромис. Неодвисни народњаци, признајући заједницу са Угарском, борили су се и за самосталност Хрватске на пољу финансија (барем у директним порезима), контроле путева, железница, занатске и уопште привредне политике, поморског судства, управљања државним поседима итд. Поред ових питања, ННС је тражила ревизију изборног система, реформу закона о слободи штампе и увођење одговорности чланова земаљске владе хрватском сабору. Правашки и ННС пролазили су кроз разне фазе, али су се, после бројних покушаја, објединили тек почетком XX века.¹⁸⁴

Са друге стране, краткотрајна појава Центрума сведочи о томе да су интереси дела елите били за доследно поштовање нагодбе без захтева за њеном ревизијом. У том погледу Центрум, који су водили племићи Драшковићи подржани појединим вирилистима, српским представницима и неколиким првацима ННС-а, нису скривали да се у свом програму залажу како за признавање свих нагодбених аката тако и за одустајање од проширивања аутономних хрватских права.¹⁸⁵

¹⁸² Врата сарадњи отворио је текст *Fiat lux* правашког првака јеврејског порекла Хинка Хинковића. У том тексту, Хинковић (односно Хајнрих Мозес) говорио је о томе да не би требало наметати силом хрватску националну идеју Србима и Словенцима, већ да би требало да се инсистира на изградњи заједничке будућности у хрватској држави. У СП тих година постоје различите концепције не само о српском, већ и о осталим питањима. Више о томе видети у: М. Gross, „Osnovni problemi pravaške politike“, 65-80.

¹⁸³ „Što hoćemo?“, у: *Programski dokumenti*, 275-278; „Izjava kluba Stranke prava“, у: *Programski dokumenti*, 281-284; „Hervati“, у: *Programski dokumenti*, 307-312.

¹⁸⁴ „Program Neodvisne narodne stranke“, у: *Programski dokumenti*, 284-287; „Što hoće Neodvisna narodna stranka?“, у: *Programski dokumenti*, 299-305; „Prijedlog pomiriteljni učinjen g. 1884.“, у: *Programski dokumenti*, 317-318.

¹⁸⁵ „Program kluba središta sabora kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije“, у: *Programski dokumenti*, 322-330.

Као друга највећа етничка група у земљи, и хрватско-славонски Срби нарочито су од развојачења Крајине имали битну улогу у политици Троједнице. Још крајем седамдесетих, српска опција успела је да дефинише основне правце своје политике која се кретала ка признању Нагодбе и ослањању на званичну политику Двојне монархије.

Черевихким програмом из 1878. године, Срби су истакли да се залажу за одбрану црквено-школске аутономије као најбитнијег начела српске мањинске политике. Борећи се за сједињење Крајине са „матером земљом“ Срби су прихватили становишта званичне хрватске политике по том питању. Ипак, српски захтеви поново су формулисани, тачније прецизирани у наредним годинама. Иако је већина Срба пристајала уз режимску Народну странку, у Руми је августа 1881. године основана и Српска народна самостална странка која неће играти битнију улогу у политичком животу земље све до почетка XX века. Међутим, и ова се опција, на трагу Черевихког програма, залагала за црквено-школску аутономију, али је прецизније дефинисала и друге захтеве тражећи признавање српског имена, равноправност ћирилице, промену поменутог Мажуранићевог школског закона итд. Када је реч о односима са Хрватском, СНСС је, слично осталим хрватским странкама, стајала на начелима неопходног сједињења Крајине и Далмације са Тројединцом. Супротно званичној хрватској политици, СНСС је изнела свој предлог решења питања Босне и Херцеговине залажући се за принцип самоопредељења народа двеју покрајина. Сажимајући основе сопствене политике, саборски заступници хрватско-славонских Срба су на састанку Српског клуба донели одлуку да ће се борити за признавање српског имена уз равноправност ћирилице, аутономију школе и измену школског закона. Према томе, српска политика кретала се у јасно дефинисаним правцима и у петоуглу црква-школа-језик-писмо-име.¹⁸⁶

¹⁸⁶ „Čerevički program“, у: *Programski dokumenti*, 274-275; „Program Srpske samostalne stranke“, у: *Programski dokumenti*, 291-293; „Program Srpskog samostalnog kluba“, у: *Programski dokumenti*, 297-299; „Черевихки политички програм“, у: *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, приредили В. Крестић, Р. Љушић, Београд 1991, 87-89; „Програм Самосталне српске странке“, у: *Програми и статуту*, 119-121; „Програм Српског самосталног клуба“, у: *Програми и статуту*, 149-151; О генези српске нотабилитетске политике у Хрватској више видети у: В. Крестић, „Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској“, *Сентандрејски зборник* 1 (1987), 104-112; В. Крестић, *Историја Срба*, 271-289; N. Miller, *Between nation and state : Serbian politics in Croatia before the First World War*, Pittsburgh 1997, 34-37; Д. Микавица, *нав. дело*, 198-251; N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća uspon i pad srpskoga kluba*, Zagreb 2005, 11-61; N. Rumenjak, *Srpski zastupnici*, 13-25.

в) Јосип Франк као самостални посланик у опозицији

У првој великој полемици између власти и опозиције око верификације мандата праваша Еугена Кумичића, Франк је подржао правашку опозицију. Наиме, Народна странка се залагала за поништење Кумичићевог мандата правдајући такву акцију чињеницом да Кумичић није имао право завичаности* и самим тим није могао бити биран за заступника. Франк је Кумичића бранио говорећи да је Кумичић својевољно напустио родну Истру (која је била део Цислајтаније) и преселио се у Хрватску где је добио статус суплента. Захваљујући тој јавној функцији, сматра Франк, Кумичић је стекао изборно право.¹⁸⁷ Полемике су се завршиле негативно по праваше пошто је вољом већине (42 наспрам 28 гласова) Сабор гласао за одбијање верификације Кумичићевог мандата.¹⁸⁸ И у случају Радошевић (где је војска вршила притисак на праваша и костајничког заступника Јакоба Радошевића), Франк је бранио угроженог посланика позивајући се на слободу дела, мишљења и говора.¹⁸⁹

Премда су закони прокламовали слободе говора и имунитет посланика, могло се десити да заступник, оправдано или не, заврши на суду одузимањем имунитетског права у Сабору. За то је била потребна воља саборске већине, а таквом одлуком посланик се удаљавао из политичког живота на дужи или краћи временски период. И у случају правашког трибуна Давида Старчевића, Франк ће најпре у саборској сали бранити свог некадашњег приправника тврдећи да Старчевић млађи није противправно присвојио наслеђе својих клијената.¹⁹⁰ И поред подршке опозиције, Давид Старчевић ће завршити на суду, а тамо ће га, додуше неуспешно, бранити и Јосип Франк.

* Више о праву завичаности и држављанству читати у: D. Ćepulo, „Pravo hrvatske zavičajnosti“, 795-811.

¹⁸⁷ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1884-1887)*, sv. 1, Zagreb 1887, 432-440.

¹⁸⁸ *Исто*, 432-440.

¹⁸⁹ *Исто*, 358-363, 947-951; Више о имунитетским правима посланика прочитати у: С. Negojčā, „From the Concept to the Practice of Parliamentary Immunity“, *Polish Political Science Review* 2-2 (2015), 58-59, 61-68.

¹⁹⁰ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1884-1887)*, sv. 1, 1849-1853; По пресуди, Франк је у апелационом поступку говорио да је пресуда Давиду Старчевићу неутемељена будући да се искази сведока, вештака, судије и тужиоца нису уклопили. Више о томе видети у: J. Frank, *Veleslavni Kr. sudbeni stole! Proti ovosudnoj osudi od 13. rujna 1887. br. 6322/kz. podnosim u otvorenom roku kao branitelj dra. Davida Starčevića sliedeću ništovnu žalbu koja se osniva na § 277. br. 4, 5 i 9*, Zagreb 1888, 1-26; J. Frank, D. Starčević, *Ništavna žalba s prizivom Dra Josipa Franka, odvjetnika u Zagrebu kao branitelja Dra Davida Starčevića proti osudi od 13. rujna 1887*, Zagreb 1887, 1-26.

Супротно помињаној солидарности са опозицијом, Франк је октобра 1884. године говорио да је власт била заслужна за слободу штампе, ослобођење сељака од понижавајућих јавних радњи, реорганизацију судова на простору Крајне и многих других ствари.¹⁹¹ Такође, Франк је гласао и за владин предлог ванредних буџетских мера (тзв. идемнитета) тих година.¹⁹² Чини се да је на почетку саборског деловања Франк тежио да води умерену опозициону политику сарађујући и са једнима и са другима.

Иако је раније имао разумевања за бана, Франк ће током 1885. године тражити да се Куен Хедервари судски процесуира због повреде уставног закона о неповредивости народних посланика.¹⁹³ Сведочанство о притисцима оставља нам и Фрањо Рачки када у јеру Архивске афере* августа 1885. године јавља ђаковачком бискупу Штросмајеру да су власти искористиле Јегерову парницу* како би Франку и Деренчину одузели статус адвоката.¹⁹⁴ Потом, почетком фебруара 1886. године Франк оптужује бана да је оштетио државу и помогао промађарске елементе из Осјека у градњи славонских железница.¹⁹⁵ После тога, Хедервари је Франка напао да је присвојио 30 000 форинти у новцу и меницама, као и да је сарађивао са славонском странком која се залаже за посебност те регије.¹⁹⁶

Сукоби са режимом наставили су се и после 1887. године када су власти окривиле Франка да је преварио повериоце као адвокат у извршном поступку против предузимача

¹⁹¹ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1884-1887)*, sv. 1, 175-181.

¹⁹² *Исто*, 175-181.

¹⁹³ *Исто*, 1054-1059.

* Архивска афера је назив са спор који се догодио у Хрватској 1885. године. Наиме, бан Хедервари и владајућа НС вратили су спорну архивску грађу Мађарима, коју је још бан Јелачић узео из Будима и пренео у Загреб. То је изазвало велико вишемесечно негодовање опозиције. Током једне расправе почетком октобра 1885. године праваш Јосип Гержанић физички ће насрнути на бана Хедерварија. Тај скандал постаће познат и као „саборски вритњак“ (вритњак је ударац у стражњицу).

* Јегерова парница је случај у коме је Терезија Јегер по своме повериоцу била тужена због 1000 форинти дуга. Поверилац је по Маријану Деренчину тражио да се попише имовина њеног разведеног супруга Ловре како би се намирио дуг. Деренчин и Франк, као адвокат Терезије Јегер, били су од стране Ловра Јегера, супруга Терезиног, нападнути за тражење новца без правног основа у заједничком договору, што су пренели и мађарски медији након чега је отпочела истрага која је резултирала кажњавањем Деренчина и Франка због противправних радњи. О Франковој улози у тој афери писали су и касније медији у сврху дискредитације противника. Видети: *Hrvatsko pravo*, 13.6.1908; *Исто*, 16.6.1908; *Исто*, 17.6.1908; *Исто*, 20.6.1908; *Исто*, 22.6.1908; *Исто*, 23.6.1908; *Исто*, 25.6.1908; *Исто*, 27.6.1908; *Исто*, 1.7.1908; *Исто*, 2.7.1908; *Исто*, 3.7.1908.

¹⁹⁴ „ 880. Rački-Strossmayeru, Zagreb 9.8.1885.“, у: *Korespodencija Rački- Strossmayer Knjiga 3. (1882-1888)*, приредио F. Šišić, Zagreb 1930, 189.

¹⁹⁵ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1884-1887)*, sv. 1, 1444-1447.

¹⁹⁶ *Исто*, 1507-1508.

Карпелеса. Наиме, Франк је био крив зато што је фиктивним дугом увео Карпелесову рођаку у спор захваљујући чему је Карпелесовима остала имовина. Тада су праваша Бањавчић и Барчић и независњак Марковић, бранили Франка, али су власти тврдиле да су Карпелесови признали да се радило о превари због које је Франк послат на суд.¹⁹⁷ Вративши се у Сабор без већих последица по даљу политичку каријеру, Франк је наставио да критикује режим оптужујући бана и владу да су новом расподелом изборних јединица радили искључиво на слабљењу опозиције.¹⁹⁸

Но, у својим се говорима тих година доста бавио и питањима из домена судске власти. Као опозиционар, Франк није увек критиковао власт због реформи у тој области. Тако је новембра 1886. године гласао за планирану реорганизацију судова у којој су као сувишни укинута судови у Вуковару, Земуну и Винковцима.¹⁹⁹ Међутим, приликом гласања о новим судским реформама крајем осамдесетих година, Франк тврди да се увођењем аутоматског одбијања судске жалбе онемогућава правичан поступак апелације чиме стаје на страну колега из опозиције. Говорећи о проблему потчињености судске власти извршној, Франк сматра да је штетно да државни тужилац буде под влашћу бана зато што се равнотежа власти руши концентрацијом моћи у рукама једног човека и интересне групе.²⁰⁰ Такође, Франк је заговорник независности тужилаца и пороте од извршне власти, а предлаже да се по угледу на Енглеску пороти да веће право у доношењу пресуда.²⁰¹

Међутим, Франк није увек гледао благонаклоно на дословно преузимање законских решења из других земаља. Посматрајући промене у Кривичном закону, Франк сматра да постоје велики проблеми око дефинисања појма „крађа из навике“ будући да аустријски Кривични закон (из ког је преузет појам) не познаје феномен колективног власништва у породичним задругама које су биле многобројне у Хрватској тих година.²⁰²

Супротно некадашњим ставовима с краја седамдесетих година, Франк ће априла месеца 1885. године ревидирати своје мишљење о квоти. Као саборски заступник тврдиће

¹⁹⁷ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892)*, sv. 1, Zagreb 1889, 120-135.

¹⁹⁸ *Исто*, sv. 2, Zagreb 1889, 203-206.

¹⁹⁹ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1884-1887)*, sv. 1, 1528-1531.

²⁰⁰ *Исто*, 1054-1059.

²⁰¹ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892)*, sv. 2, 115-126.

²⁰² *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1884-1887)*, sv. 1, 1566-1569, 1572-1574.

да Хрватска доприноси квотом од 6,44% за угарско-хрватске послове, чиме ће одустати од тврдње да се поменути процентни износ односи на плаћање трошкова целокупне Двојне монархије. О његовим погрешним прорачунима имамо и сведочанство савременика. Наиме, у огромној преписци измеђи Рачког и Штросмајера, Рачки је истакао 1879. године да и други налазе неправилности у Франковом прорачуну хрватских давања за заједничке трошкове.²⁰³

Но, половином осамдесетих Франк ће нарочито заоштрити своју реторику о експлоатацији и занемаривању Хрватске од Угарске. Његови напади ишли су дотле да је мађарску страну оптуживао да у потпуности занемарује Хрватску у погледу инфраструктуре, железница, водоградње и путева.²⁰⁴ Посматрајући пореску политику, Франк је истицао да је Угарска Хрватску деценијама систематски лишавала многобројних прихода попут крајишких провенти током седамдесетих година, али других пореза током осамдесетих (потрошарина, доходака од поште итд.). Такође, Франк тврди да Будим не обрачунава све приходе Хрватске, већ да их противправно узима за свој развој.²⁰⁵ Као решење, Франк тада нуди да се уведе посебна установа у Загребу која би се бавила рачунањем хрватских прихода.²⁰⁶ То је само један од органа којима је Франк желео да оствари реорганизацију односа са Угарском.

Приликом посматрања његовог односа према Нагодби, важно је споменути да се слично ННС-у, Франк позива на грешке у њеном финансијском делу, признавајући оквир Монархије и њен ауторитет.²⁰⁷ У погледу свеопштих државноправних односа према Угарској (које није прецизније дефинисао у овом раздобљу), поред критика које је изнео да угарски рачун, илустративно је и то да је Франк у једном говору напоменуо да је спреман да истакне мађарску заставу уколико Угарска призна финансијску самосталност Хрватској.²⁰⁸

²⁰³ „559. Rački-Strossmayeru, Zagreb 5.3.1879.“, у: *Korespodencija Rački- Strossmayer Knjiga 2*, 201.

²⁰⁴ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1884-1887)*, sv. 1, 614-616

²⁰⁵ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892)*, sv. 1, 274-285

²⁰⁶ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1884-1887)*, sv. 1, 667-669, 679-681

²⁰⁷ *Исто*, 218-224.

²⁰⁸ *Исто*, 498-508.

У погледу идејне блискости Франка и ННС-а, занимљив нам детаљ пружа и једно Штросмајерово писмо Рачком из новембра 1884. године у коме, коментаришући односе међу опозицијом, бискуп на крају писма штуро каже: „...Знам да је злоба сама измислила, да праваши мисле проту мени демонстрирати. Што је могло тому говору повод дати? Интересантно је што је Франк говорио у сабору о кључу; то је моје увјерење увијек било“.²⁰⁹ Дакле, Франк је половином осамдесетих био склонији ННС-овској концепцији финансијске и привредне самосталности, него ли правашкој концепцији државне независности. Ипак, то не значи да је подржавао идеју о јединствености земаља круне светог Стефана која је тих година била главна идеја мађарских владајућих кругова. Одбијајући да гласа за банов диспозициони фонд, за Франка неприхватљиво да бан преко фонда промовише угарску идеју на хрватском тлу. Слично ННС-у и код Франка је постојала оданост према династији, а она ће бити видљива у његовом предлогу да се, уместо летњиковца Геделе у близини Будимпеште подигне дворац у Шестинама у околини Загреба.²¹⁰ Заправо, чини се да је овим предлозима Франк спреман да прихвати заједницу Хрватске и Угарске без отвореног изјашњавања који би све послови остали у заједничкој надлежности.²¹¹

Коментаришући заједничке нагодбене установе, Франк истиче да је заједнички сабора нерепрезентативан јер се шаље 40 хрватских посланика који раде у мађарском интересу. Такође, хрватска страна нема право да уложи вето на донете одлуке и увек може бити прегласана од 400 угарских посланика будући да се не гласа према општем консензусу Хрватске и Угарске, већ појединачно. Међутим, и поред принципа консензуса ни ту Франк није прецизан на који начин би се требало уредити ново заједничко тело. Међутим, Франк никада није позивао на сукоб са Мађарима. Заправо, увек је сматрао да је неопходно постићи споразум две стране. То се видело не само крајем седамдесетих када је позивао на „народни договор“, већ и крајем осамдесетих када је тражио да се преко договора Краљевинских одбора Земљорастеретни фонд, који је имао битну улогу у процесу решавања феудалног наслеђа, преда Хрватској на управљање.²¹²

²⁰⁹ „850. Strossmayer-Račkomu, Đakovo 1.11.1884“, у: *Korespodencija Rački- Strossmayer Knjiga 3.*, 152.

²¹⁰ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892)*, sv. 1, 283-285.

²¹¹ *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1884-1887)*, sv. 1, 601.

²¹² *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892)*, sv. 3, Zagreb 1889, 357, 508-514.

Поред финансијског аспекта и критике начина функционисања заједничких институција може се поставити и питање на који начин је Франк сагледавао замишљено јединство хрватских земаља? На ово питање дао је одговор на саборској седници 15. октобра 1889. (годину дана пре уласка у праваше) када је истакао да 1868. године јесте остварена аутономија, али се и жалио на политику Угарске према Хрватској и у том сегменту. Наиме, Франк је говорио да Угарска даје само декларативну подршку за планирано хрватско територијално проширење, док у пракси званични Будим спутава хрватске претензије. Као решење, Франк позива угарску страну да на бази реалних интереса подржи хрватске захтеве за Далмацијом, Босном и Херцеговином. Занимљиво јесте да Франк у погледу Ријеке сматра да би Угарска требало да више поштује Хрватску будући да је преко тог града добила излаз на море.²¹³ То значи да је признавао тренутно провизорно стање у том лучком граду. Са друге стране, посматрајући положај Хрвата у целокупној Монархији Франк наводи да у Угарској и Цислајтанији Хрвати не могу на свом језику да говоре о интересима заједнице. Залажући се за хрватска права, Франк изричито наводи да се не ослања на историјско право већ на право егзистенције које је зајемчено свакој особи, а последично и народу будући да је за Франка народ скуп индивидуа.²¹⁴

Важно место у његовом деловању тих година заузимају и економска и социјална питања којима се није бавио посматрајући само угарско-хрватски оквир. Тако је као члан *ad hoc* одбора за доношење задружног закона одржао један дуги говор у коме се изјаснио, супротно свим осталима, против закона о породичним задругама. Франкова аргументација указује на потпуно другачије идејне светоназоре због којих је, за разлику од осталих саборских заступника, био против опстанка кућних задруга*. Наиме, сматрајући да сељаштво мора да се ослободи тог „гвозденог апарта“, Франк истиче да је сељаку неопходно да живи самостално како би могао економски да напредује. Но, законом влада присиљава сељаке на задружни живот не подстичући их на индивидуализацију власништва у складу са духом времена. За Франка, задруга је установа са много чланова у којој не постоји никакав ред што представља не само анахронизам једног прошлог времена, већ је и друштвени и економски проблем којим се спутава свеопшти напредак становништва. Као користан

²¹³ Исто, 116-136.

²¹⁴ Исто, 411-421.

* Треба кућне задруге разликовати од економских, против којих каснијих година није имао ништа против.

механизам заштите сељака од пропадања, Франк предлаже увођење заштићеног и неутуђивог егзистенцијалног минимума земље за сваког власника чиме би се осигурао живот и створили предуслови за здравље, срећу и иметак.²¹⁵

Супротно многим који су узрок осиромашења сељаштва видели у разбијању задруга, Франк мисли да се разлози пропасти морају тражити на другој страни. Према њему, главни узрочник јесте феудализам који није обучио сељака да самостално живи и успешно привређује од пољопривреде. Кривца Франк види и у великом задуживању, пореском оптерећењу и злоупотребама власти у лицитацијском поступку наплате пореза.²¹⁶ И као механизам заштите сељака од продаје имовине за дуг на лицитацијама, Франк се залаже и за увођење поменутог егзистенцијалног минимума. Заштитом поседа, држава би, по Франковом мишљењу, подигла и ниво патриотских осећања становништва као што су то урадиле и друге земље (међу којима наводи САД, Србију, Баварску и друге).²¹⁷

Представљајући програм промена у привреди, Франк је предвидео да се Хрватска економски подели на 3 региона- Славонију са Сремом, Хрватску са Загребом и Приморје. За њега неопходно је да се земља економски децентрализује тако што ће се равничарски крајеви усмерити ка пољопривреди, Хрватска ка индустрији, а приобаље ка трговини.²¹⁸ Помињући као привредне центре Загреб и Осиек, Франк не наводи који би град на обали могао играти улогу економског средишта, а вероватно није Ријеку спомињао поштујући тренутно провизорно стање.

У погледу здравства, Франк је позивао да се ради на вакцинацији, подизању здравственог нивоа и социјалној заштити становништва. Према Франковом мишљењу, битно је да држава уложи средства у медицинска истраживања, као и да оснује Медицински факултет на загребачком универзитету који би био центар научног и просветног рада на том пољу.²¹⁹

²¹⁵ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892), sv. 2, 445-455.*

²¹⁶ *Исто, sv. 3, 411-421.*

²¹⁷ *Исто.*

²¹⁸ *Исто.*

²¹⁹ *Исто, 125-130.* Ова Франкова жеља остаће за живота неостварена пошто је Медицински факултет основан тек 1917. године.

На крају овог поглавља, поред односа са Мађарима, важно је, за разумевање Франкове даље политике сагледати и однос према Србима. У ранијим дебатама, где су се и водиле полемике око српског имена и прогона Срба²²⁰ под Мажуранићем, Франк није узимао учешћа иако је у времену владавине *бана пучанина** бранио прогоњене Србе у својим новинама. Ни на нивоу персоналних односа у Сабору, Франк није користио српску етничку посебност у политичким борбама у овом периоду. Тако у случају Пауковић* Франк није нападао оптуженог представника Српског клуба, већ је позвао Милана Павловића да сведочи на суду. Међутим, о тврдњама посланика Шиме Мацура, посланика ННС-а, Франк истиче да је тачно да Пауковић није пријавио пријем меница, али се оградао се од моралног квалитета сведока који су то тврдили.²²¹ Занимљивости ради, у тој дебати је барон Јован Живковић, првак Срба у Хрватској, истицао да се такве оптужбе не дешавају Хрватима, већ само Србима. Према сачуваним стенографским белешкама Франк, није реаговао на ову изјаву за разлику од других опозиционих посланика. Такође, Франкова опрезност почивала је вероватно на његовој тежњи да се представи као умерени опозициони политичар који сарађује са разним странама. Тих година, Франк није имао ништа против поменутог барона Живковића за кога је тврдио у буџетском говору из априла 1885. године да у Горњем дому Угарског парламента брани хрватске интересе.²²²

Но, поред личног односа са представницима Срба може се поставити питање на који начин је Франк посматрао национално питање и однос етнице и политичке нације у годинама пре уласка у СП? У поменутом говору о задругама, Франк на једном месту експлицитно помиње српско и православно становништво. Цитат доносимо у целости и у старом правопису:

²²⁰ Више о томе видети у: *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1884-1887)*, sv. 1, 232-237, 274-278

* Колоквијални назив за бана Мажуранића

* Српског заступника Пауковића праваш Милан Павловић оптужио да је отео његов залог у вредности од 100 форинти док је био чиновник штедионице. У исто време првак ННС Шиме Мацура истакао и да постоји још једна афера у којој је Пауковић био улетен. Наиме, док је службеник у Сарајеву, Пауковић је злоупотребио положај не пријављујући пријем меница једног покојног аустријског држављанина. Више о томе видети у: *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1884-1887)*, sv. 1, 395-404.

²²¹ Исто

²²² Исто, 506-508.

„...Још је тужније што вели бивша поджупанија вировитичка. Она се такођер тужи на немар и индоленцију нашега народа и каже, акопрем сељак и после диобе задружнога иметка имаде 7 јутара земље, ипак не ће да паметно господари, не ће да иде на надницу, ма колика му се нуђала, а чини се, да у тому управо народност крива јер се је изпоставило да насељени тамо Ниемци и Мађари, који тамо долазе, лиепо у равницах успиевају, а и у брдах се доста добро држе, дакако у брдинах је мало теже; дочим старосједиоци католичке вере још се држе у равницах, али у брдинах пропадају, а старосједиоци православне вјере пропадају и у равницах и по брдинах, јер кад ракију пали попије одмах половицу, а другу половицу чим први светац дође (Смиех)... а у такову стању да живи $\frac{3}{4}$ нашега сељачтва у читвој оној околици. А од куда све то потиче? Из пријашњега живота у задруги, јер је тај живот у задруги је то све стање произвео, у којем је наш народ усљед тога још данданас налази. Доиста не би било патриотички да сбог иних недвојбених врлина хрватско-србскога народа прешутим ову знамениту и тежку рак рану, јер данас држава тражи велике управо несносљиве терете, а такове терете тражи и живот: ту треба радити борити се за екзистенцију, ако се то не чини, не може се народ држати...“²²³

Поред већ поменутих критика на рачун живота навика свих сељака, приметно је да Франк користи назив „хрватско-српски“ чиме пристаје компромисно решење Сабора из шездесетих година XIX века. Међутим, супротно имену народа, Франк је и крајем седамдесетих и током осамдесетих звао земљу Хрватском, а службени језик хрватским не следећи старе праксе и званичне термине. Оваквим поступком очигледно је водио рачуна и о корпусу оних Хрвата који су одбијали славонски партикуларизам и српску језичку и идентитетску посебност.

Такође, у погледу вере, пажљивом читаоцу и познаваоцу прилика тих година може бити занимљиво да Франк није православно становништво назвао увреженим терминима „грко-источни“ и „грко-несједињени“ које су користили римокатоличка већина и режим. Употребљавао је термин „православан“ који је и српско становништво користило. То је била реткост међу већинским римокатолицима, а ако се има у виду да је 1889. године даривао и православно цркву у Загребу поводом годишњице Косовског боја и Видовдана,

²²³ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892), sv. 2, 449-450.*

постаје очигледно да тих година показивао поштовање према верским специфичностима православних Срба. Међутим, крај овом балансирању између Срба и екстремнијег дела хрватских гласача представљаће његов улазак у СП. О тој промени и заштравању реторике ће бити више речи у следећем поглављу.

У Старчевићевој сенци (1890-1896)

а) Од ступања у правашке редове 1890. до раскола 1895. године: унутарстраначко и ванстраначко деловање

Након неколико година лавирања, Франк је 1890. године одлучио да прекине самостално деловање одредивши се за улазак у Странку права. Своје приступање је правдао чињеницом да правашки програм једини штити права Хрватској у сваком погледу рекавши „будући да смо несносними одношаји на овој страни присиљени да свими силама морамо тежити консолидацијом нашом“.²²⁴

Почетком деведесетих, а нарочито по слому опозиције на изборима 1892. године, уследили су дуги преговори о обједињавању СП-а и ННС-а. О разлозима немогућности међустраначке сарадње пре избора податке нам даје преписка горљивих присталица ННС-а Рачког и Штросмајера. У једном писму из јануара 1891. године Рачки пише да би се ННС-овци споразумели са правашима да није Старчевића.²²⁵ Почетком 1892. године Штросмајер сумња и у Франкова обећања да ће лист писати мирније о ННС-у по преласку правашке *Хрватске* под Франкову контролу.²²⁶ Оваква скепса показала се исправном пошто су се стари сукоби СП-а и ННС-а наставили и током 1892. године, а повод њима била је борба око политичке превласти у загребачком градском заступству.²²⁷

²²⁴ *Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892)*, sv. 4, Zagreb 1890, 192-206

²²⁵ „1178. Rački Strossmayeru, Zagreb 6.1.1891.“, у: *Korespodencija Rački- Strossmayer Knjiga 4. (1878-1894)*, 209.

²²⁶ „1240. Strossmayer Račkomu, Đakovo 6.1.1892“, у: *Korespodencija Rački- Strossmayer Knjiga 4. (1878-1894)*, 294-295; Полемике са *Озбором* Франк је имао и током 1891. године. О томе сведочи његов одговор. Више видети у: *Hrvatska*, 29.7.1891. Пре 1892. лист је говорио о томе да је Куенова ера плод Мажуранићеве коју баштини ННС, видети: *Исто*, 1.8.1891; *Исто*, 12.10.1891; Напади су били и на Амруша као начелника Загреба: *Исто*, 13.10.1891; *Исто*, 7.11.1891; *Исто*, 12.11.1891.

²²⁷ Да је Штросмајер био у прав свеочи и чланак *Хрватске* оз марта 1892 године у коме се редом нападају прваци ННС-а: *Исто*, 2.3.1892. Све ово, био је део обрачуна у загребачком градском заступству где су Фолнеговић и Франк напустили аутономни клуб опозиције и који се прелио и на односе СП и ННС који су се сукобљавали и у периоду пре и после градских избора 1892. године: *Исто*, 13.1.1892; *Исто*, 3.2.1892; *Исто*, 29.2.1892; *Исто*, 5.3.1892; *Исто*, 7.3.1892; *Исто*, 9.3.1892; *Исто*, 14.3.1892; *Исто*, 15.3.1892; *Исто*, 24.3.1892; *Исто*, 26.3.1892; *Исто*, 12.4.1892; *Исто*, 14.4.1892; *Исто*, 15.4.1892; *Исто*, 23.4.1892; Постепено стври су се смиривале након избора и *Хрватска* је писала о критии режима токо адресне расправе истичући непомиљивост погледа између владајуће странке и СП: *Исто*, 7.10.1892; *Исто*, 10.10.1892.

После неуспеха на изборима, опозиција је кренула у удруживање. Правац даљег деловања дат је у тексту *Споразумка* двеју странака који је донет крајем 1892. године. Заједничким договором било је предвиђено да ће обе странке радити на стварању јединствене Хрватске у оквирима Хабзбуршке монархије обједињавањем Хрватске, Славоније, Далмације, Босне и Херцеговине, Истре, Ријеке, Међумурја, Крањске, Корушке и Штајерске.²²⁸ Супротно ранијим писањима и нападима, *Хрватска* је овога пута поздравила удруживање опозиције промовишући њихово јединство.²²⁹ Међутим, и током преговора 1892. године ННС је изнела предлог постепених промена нагодбених односа. Наиме, предвидели су најпре припајање Ријеке, Далмације и Међумурја и тражили су договор са Угарском и осталим земљама Монархије око царинске и спољне политике. Тиме су се, већ на почетку, јавиле прве поделе.²³⁰

И поред тактичких, стилских и програмских разлика, додатно је сукобе распламсавало и ривалство Штросмајера и Старчевића које није могао да превазиђе ни састанак двојице лидера 1893. године у Крапинским Топлицама. Тек после скоро 2 године дуготрајних преговора, обе стране су априла 1894. године усагласиле нови државноправни програм којим је било превиђено обједињавање Истре, Славоније, Хрватске, Далмације, Босне и Херцеговине, Ријеке и Међумурја у јединствено државно тело. Једина разлика у односу на *Споразумак* почивала је у томе што су одустали од аутоматског похрваћивања Словенаца и припајања словеначких покрајина.²³¹ Премда нису успели да обједине опозицију (пошто су поново наступили сукоби), правашки су на седници 26. јуна исте године усвојили овај програм који је постао основа свих каснијих организација које су баштиниле правашка начела на прелазу векова.²³²

Коментаришући разлоге распада опозиционе платформе, Франк је у *Хрватској* априла 1894. године пребацивао одговорност на ННС. Тада је тврдио да су се „обзораши“ одрекли правашког имена и да нису довољно поштовали Старчевићев ауторитет.²³³ Ипак,

²²⁸ „Sporazumak Stranke prava i Neodvisne narodne stranke“, у: *Programski dokumenti*, 351-353.

²²⁹ *Hrvatska*, 31.12.1892.

²³⁰ „Sporazumak“, 351-353.

²³¹ „Državnopravni program hrvatske sjedinjene opozicije“, у: *Programski dokumenti*, 357-358.

²³² *Исто*, 358.

²³³ *Hrvatska*, 12.5.1894. Оптужбе су се наставиле и у наредном периоду: *Исто*, 18.6.1894; *Исто*, 1.9.1894; *Исто*, 29.10.1894; *Исто*, 31.10.1894; *Исто*, 6.11.1894; *Исто*, 1.12.1894.

ретки су сачувани извори Анте Старчевића и Јосипа Франка којима бисмо могли да објаснимо на који начин је дошло до њиховог приближавања током последње деценије XIX века. Оно што са сигурношћу можемо да тврдимо јесте да су се Старчевић и Франк дефинитивно зближили пре 5. августа 1893. године. Тог дана остарели страначки вођ пише писмо у којем брани Франка од оптужби да је стопирао слање правашке делегације на Цетиње.²³⁴ Сасвим извесно, њиховој блискости допринела је и сарадња Франка са Старчевићевим синовцима, као и Франково залагање да се лидеру странке подигне дом у близини загребачке Главне железничке станице.

Тих година, Франк је помагао и издавање *Хрватске* као главног листа СП. О финансирању овог страначког гласила сведочи нам један запис Ивана Першића, новинара, публицисте и правашког политичара који је до раскола 1908. године био члан Франкове ЧСП. Присећајући се функционисања странке у времену пре првог раскола 1895. године, Першић истиче да му је Франк, као младом студенту, давао новчане стилумације за написане текстове у *Хрватској*.²³⁵

За разлику од Першића, део праваша није могао да нађе заједнички језик са Франком. Распаду СП претходили су бројни унутарстраначки сукоби који су се нарочито заоштрили од друге половине 1894. године, а доказ томе јесте писање *Хрватске* против старих праваша Бакарчића, Барчића, Јакића и Политеа.²³⁶ Такође, Франк је у Сабору морао да одбацује оптужбе бивших праваша да је опортуниста који је своја начела унео и у правашки програм. Уз то, та групација често је означавала Франка као инспиратора антисловенских текстова у *Хрватској* и наручиоца напада на бискупа Штросмајера, а у Франку бивши правашки Барчић и Бакарчић видели су главног крица пропасти преговора СП-а и ННС-а.²³⁷

Ипак, коначан повод за раскол дао је Фолнеговићев говор у загребачком градском заступству у коме је осудио демонстранте за штетно антихрватско деловање. Заправо, истицање угарских, али и српских застава, приликом посете краља Франца Јозефа Загребу

²³⁴ „Dru. Josipu Franku, Sisak 5.8.1893.“, 395-400.

²³⁵ HR-DAZG-849 Osobni fond Ivan Perićić, 1.9. Ja. Moje uspomene iz prvih 25 godina života do samostalnosti i braka 1874-1899 (kut. 4).

²³⁶ *Hrvatska*, 27.11.1894.

²³⁷ *Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 4, Zagreb 1896, 2781-2793.

октобра 1895. године било је разлог немира грађана међу којима су били и Франкови синови Владимир и Ивица са групом својих присталица. После Фолнеговићеве осуде, Јосип Франк, Миле и Анте Старчевић, Еуген Кумичић и њихове присталице напуштају СП оснивају Чисту странку права (ЧСП). Био је то почетак отворених сукобљавања међу правашким скупинама на прелазу векова.²³⁸

б) Саборско деловање

У погледу односа према сељаштву и поседовним односима уопште, Франк у комасационом говору из 1890. године наводи да се земљишни посед гуши од стране страног привредног елемента не прецизирајући на кога је тачно мислио. Премда је заговарао заштиту ситног поседа у извршном поступку, Франк наглашава да је Хрватској потребно да има што више „патриотских велепоседа“. Међутим, поново Франк не објашњава на шта мисли, али може се претпоставити да је мислио на мобилизацију свих снага против Угарске коју је видео као главног непријатеља. Супротно ранијим говорима у којима је хвалио Енглеску, Франк крајем 1890. године позива да се Хрватска угледа на позитивне праксе из Француске. Према његовом мишљењу, управо Француска ради добре ствари у разбијању остатака феудализма, сузбијању филоксере и заштити ситног поседа.²³⁹ Инсистирајући на начелу успешније производње, Франк позива државу да гарантује сељаку исти квалитет земље, као и заштиту од задуживања и накнадних комасација.²⁴⁰ Очигледно је да Франк заштитом права свих поседника не заговара аграрну реформу, већ очување тренутних поседовних односа.²⁴¹

²³⁸ По расколу и оснивању ЧСП-а *Хрватско право*, новоформирани лист франковачке опције, критиковао је Фолнеговићеву идеју да Штросмајера прогласе за патрона Странке права, и осуђивао његов напад на студентске протесте крајем октобра 1895. године. Видети: *Hrvatsko pravo*, 2.11. 1895. Фолнеговић је говорио о Франку као о сплеткару и расклонику на шта *Право* одговара. Видети: *Hrvatsko pravo*, 4.11. 1895; *Исто*, 5.11. 1895; *Исто*, 6.11. 1895, *Исто*, 7.11. 1895; *Исто*, 13.11. 1895; *Исто*, 16.11. 1895; *Исто*, 23.11. 1895; *Исто*, 30.11. 1895, *Исто*, 3.12. 1895, *Исто*, 4.12. 1895; *Исто*, 5.12. 1895; *Исто*, 7.12. 1895; *Исто*, 9.12. 1895; *Исто*, 10.12. 1895

²³⁹ *Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892)*, sv. 4, Zagreb 1890, 192-206; Франк је, супротно некадашњем дивљењу Енглеској, сада присталица Француске. Делује, да је био под утицајем Старчевићевог пригодничарског дела *Устави Францезке* у коме се величају тековине Француске револуције из 1789. године. Више о Старчевићевом односу према Француској видети: М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 256.

²⁴⁰ *Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892)*, sv. 4, 192-206.

²⁴¹ *Исто*, 192-206; *Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina godina 1892-1897)*, sv. 3, Zagreb 1894, 952-955.

Штитећи сељаке Франк се залаже за равноправно право испаше стоке које треба да буде исто како за племиће тако и за сељаке. Такође борио се и за интересе виноградара, воћара и других радника на селу протестујући због разних државних мера којима је ограничаван рад пољопривредника.²⁴²

У овим годинама Франк је, за разлику од времена када је био самосталан посланик, почео да износи своје спољнополитичке погледе. Најпре је у комасационом говору критиковао Бизмарка због увођења протекционистичких мера које су пореметиле аграрну производњу Аустро-Угарске.²⁴³ Потом напада Мађаре, Италијане и Немце да врше притисак на Словене у Монархији. Тих година посебно је наглашавао опасност од мађарско-немачког савеза за који је мислио да је штетан и за све Словене у Аустро-Угарској.

Тих година, Франков недефинисан однос према Словенима служио је његовим противницима за дискредитацију. Међутим, на основу његових саборских говора током осамдесетих и почетком деведесетих не може се назрети антисловенска нит. Осамдесетих година XIX века у саборској сали Франк је говорио да је Словен колико и кнез туропољски Јосиповић, а током деведесетих година хвалио је словенски живаљ због експанзионе снаге посебно уздижући Хрвате.²⁴⁴ Делује могуће да је Франк почетком последње деценије XIX века истицањем словенске компоненте рачунао и на подршку младочешке опције у реализацији своје државноправне политике. Тих година Младочешка странка постигла је читав низ успеха. Најпре је на земаљским изборима победила Старочехе, а потом су Младочеси успешно блокирали спровођење *Бечког компромиса* који је фаворизовао немачки живаљ у Бохемији.²⁴⁵ Заправо, Младочешка странка Франку је могла да послужи како би на бази остваривања пројекта чешког и хрватског државног права створио јединствен блок лојалних снага Монархије којима неће бити потребна страна помоћ.

²⁴² *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 4, 2469-2471, 2738-2741, 2756-2761.

²⁴³ *Исто*, 192-206.

²⁴⁴ Иако тврди да је Словен, Франк признаје и своје јеврејско порекло. Остаје нејасно да ли је под јеврејством подразумевао само веру. Видети у: *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892)*, sv. 4, 125-130; *Исто*, sv. 2, Zagreb 1894, 185-197.

²⁴⁵ Више о Младочешкој странци видети у: S. B. Winters, „The Young Czech Party (1874-1914): An Appraisal“, *Slavic Review* 28-3 (1969), 426-444.

Питајући се који су народи Монархије Хрватима најближи Франк наводи да су у Цислајтанији то Немци, Италијани и Чеси, а Словенце не убраја сматрајући их Хрватима. Од других европских народа „по роду пако су хрватском народу најближи Срби, исти народ као и Хрвати, и онда Руси“.²⁴⁶ Иако је Србима из Србије признавао право на посебно име, Франк је био на трагу Старчевићеве мисли о заједничком пореклу становника Србије и Хрватске.²⁴⁷ За Франка, државноправни програм Хришћанско-социјалне странке је мост сарадње са Немцима пошто будући да се та аустријска странка залаже за федерализацију Двојне монархије на националном принципу.²⁴⁸

Премда Русији признаје статус заштитника Словена, Франк у погледу руског деловања у Босни и Херцеговини наводи да царска Русија нема шта да тражи у окупираним покрајинама будући да је то хрватка територија. У Франковим разматрањима Хрватска је била „фаланга“ Двојне монархије према Балкану, али је истовремено требало и да служи у ублажавању антихазбуршког притиска Мађара. Равнотежа у односима са Будимом могла је, према Франковом мишљењу, бити једино постигнута самосталношћу Хрватске и њеним територијалним проширивањем на околне земље.²⁴⁹ Касније Франк се жалио што руска дипломатија не признаје хрватску посебност ни на политичком ни на културном плану фаворизујући Србији и Србе.²⁵⁰ Међутим, Франк је, ипак, тих година имао разумевања за

²⁴⁶ Слично Старчевићу, Франк ће говорити о босанским агама и беговима као најчистијим Хрватима који се нису мешали ни са једним другим народом. Више иди у: *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 3, 1873-1882; Старчевић је у *Слободу* 1882. говорио да су муслимани Босне и Херцеговине „хрватске пасмине да су најстарије и најчистије племство што га Европа има“. Видети: А. Starčević, *Misli i pogledi : pojedinač - Hrvatska - svijet*, Zagreb 1971, 90. Занимљиво је и да Франк сматра СП најхрватскијом странком сматрајући да она побеђује у оним котарима у којима је могуће страну расу претворити у хрватску. Видети: *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 1, 33-43.

²⁴⁷ Старчевић је негирао етничку посебност свих Срба рачунајући их у Хрвате православне вере. Проучавајући етимолошко порекло речи Србин, Старчевић у неким расправама покушава најпре да српско име етимолошки веже за латинске реч *sclavus* и *servus*. Сматрајући да се под српским именом подразумевају људи ропског положаја, Старчевић развија теорију о менталној ропској свести према центрима моћи који поништавају хрватску слободу. О етничким Србима, али и политичким противницима, Старчевић и правши погрдно ће говорити као о „славосрбима“. Видети више у: А. Starčević, *Pasmina slavoserbska po Hervatskoj*, Zagreb 1876, I-VI, 7-104; А. Starčević, *Ime Serb*, Zagreb 1868, 1-43;

²⁴⁸ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 3, 1873-1882.

²⁴⁹ *Исто*, sv. 2, 185-197.

²⁵⁰ *Исто*, sv. 3, Zagreb 1895, 1887-1890.

Русију и Француску позивајући Аустро-Угарску да се окрене овим земљама и да напусти штетан и опасан савез са Немачком.²⁵¹

Нарочито значајан за проучавање Франкових државноправних концепција био је адресни говор из 1892. године. Према Франковом тумачењу, борба за хрватску самосталност требало би да се заснива на владаревом рескрипту из 1866. и „крунитбеној завјерници“ из 1867. године. Међутим, логика владареве заклетве из 1867. године супротна је Франковим тумачењима будући да се у њој не спомиње посебно хрватско краљевство, већ се говори о Угарској и њеним сестринским краљевинама. Чини се да Франк позивањем на ова документа свесно представља Странку права као политичку опцију лојалну Хабзбурзима. Оваквим изразом оданости, Франк покушава да са СП скине издајничке оптужбе које странку прате још од Раковачке буне. Међутим, то не значи да Франк признаје дуализам, већ покушава да приволи Угарску да легалним путем Хрватској преда надлежности из домена заједничких послова.²⁵² За Франка, бан би требао да буде одговоран Хрватској, а не Угарској чиме још једном показује да не жели чврсту везу са Будимом.²⁵³

Иако се позива на неодређену блискост Хрватске и Угарске, Франк сматра да је Хрватска одувек била независна и да је самостално одлучивала о најважнијим одлукама.²⁵⁴ Као највиши акт хрватске посебности, Франк сматра одлуку хрватског сабора* из 1527. године којом је склопљен уговор између хрватског народа и Хабзбурговаца.²⁵⁵ Одбацујући тезу да је Хрватска *pars andexa* (срп. придружена земља) Угарске, Франк верује да је Хрватска самостална краљевина.²⁵⁶ Каснијих година говориће да Хрвати и Мађари

²⁵¹ Исто, sv. 2, 825-839.

* Реч је о заклетви Франца Јозефа приликом крунисања за угарског краља 1867. године. Према тексту који нам доноси Богослав Шулек владар се обавезао на да „...sve one strane i pokrajine Ugarske i posestrimih joj kraljevinah, što su već natrag stečene, pa i one, što će božjom pomoćju odsele biti natrag pribavljene, pripojit ćemo u smislu krunitbene Naše zakletve rečenoj zemlji i posestrimim joj kraljevinam...“ видети: В. Šulek, *Hrvatski ustav ili Konstitucija godine 1882.*, Zagreb 1883, 267.

²⁵² *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 1, 27-33.

²⁵³ Исто, sv. 2, 820-825.

²⁵⁴ Исто, sv. 1, 27-33.

* У том говору Франк свесно превиђа постојање славонског сабора, укинутог половином XVI века, који се 1527. године определио за противкандидата Фердинанда Хабзбурга Запољу. Заправо помињање посебности славонске управе није било у складу са Франковим и правашким теоријама о јединственом имену и устројству хрватске земље.

²⁵⁵ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 4, 2263-2270; Исто, sv. 2, 291-298, 354-362; Он се наслања на Старчевића који верује да у Хрвати самостално изабрали владара 1527. и 1712. године. Видети: А. Starčević, *Misli i pogledi*, 74-76.

²⁵⁶ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 1, 33-43.

равноправни и државотворни народи због постојања народности, језика, државе и државне идеје. Заправо, Франк ове идеје преузима од аустроугарског министра финансија и управитеља Босне и Херцеговине Бењамина Калаја* који је почетком осамдесетих истакао да једино могу опстати они народи који имају државу, језик и народност. Међутим, једначење Хрвата и Мађара Франкова је слободна интерпретација будући да је Калај хвалио Мађаре не спомињући Хрвате.²⁵⁷ Пре раскола, Франк је чак и хвалио Калајеву управу над Босном и Херцеговином позивајући се на Фолнеговићеве описе економског развоја тих покрајина.²⁵⁸ Сасвим је могуће да је и 1893. и 1894. године Франк тражио ослонац у Угарској, вођен идејом да ће се у кризним временима након пада Тисине власти Мађари окренути ка Хрватима и постићи нови, знатно повољнији, компромис.²⁵⁹

Но, Франк је остао оштри критичар нагодбених односа бранећи аутономна права Хрватске. Тумачећи нагодбу, Франк тврди да она гарантује засебну територију и народност Хрватској и зато захтева да се избаци мађарски језик из службене употребе у земаљским институцијама, као и на железници.²⁶⁰ У суштини бранећи муниципална права* у погледу службеног језика Хрватске, Франк стоји на становиштима да власти Угарске желе да истисну хрватски језик из употребе на свим нивоима како би кренули у процес коначне мађаризације.²⁶¹ Спорно ће за Франка бити и истицање застава и симбола Угарске у Хрватској, јер се по његовом тумачењу имају у Хрватској истицати само хрватски

* У Мађарској академији наука 1883. године, Бењамин Калај држи говор у којем наглашава постојање западног и источног духа. За заједничког министра финансија, западни дух тежи ка правној држави, личним слободама и политичком народу, у њему говорник оправдава цивилизаторску мисију на Балкану. Међутим, Франк то све превиђа и користи само пар фраза. Детаљну анализу Калајевог говора даје нам историчар Томислав Краљачић. Видети: Т. Краљачић, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo 1987, 61-87.

²⁵⁷ *Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 2, 185-197.

²⁵⁸ *Исто*, sv. 3, 1562-1567.

²⁵⁹ Тих година у Мађарској су била велика политичка превирања пошто су се, после одласка Калмана Тисе, на премијерским местима мењали Сапари и Векерле, који су експериментисали како са државним правом тако и са односом према црви. Више видети у: П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *нав. дело*, 487-489.

²⁶⁰ *Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 2, 197-200; *Исто*, sv. 3, 1624-1633, 1646-1652.

* У хрватско-мађарским односима велика спорења још од XVI века водила су се око опсега муниципалних права којима је био одређен однос између Хрватске у заједници са Угарском. Хрватска страна дуго је инсистирала на томе да Троједна краљевина може самостално да бира владара и бана, одређује државну веру и језика управе, као и да поседује засебан правни систем.

²⁶¹ О мађаризацији, дуго и подробно, писао је код Срба и Димитрије Кириловић у времену после Првог светског рата. И он је, са супротних позиција од Франкових, говорио о штетности политике која свуда уводи мађарски језик. Више видети у: Д. Кириловић, *нав. дело*, 109-129.

симболи.²⁶² И октобра 1895. године током грађанских немира у Загребу говориће да је мађарска застава симбол недостатка хрватске суверености у финансијским, привредним, правним пословима, војсци (то јест домобранству) и железницама.²⁶³

И нагодбена решења из финансијског сегмента му нису одговарала ни у времену после уласка у СП. Посебно се жалио на давања за заједничке послове, а 1893. годину протествовао је због тога што је тангента за аутономне послове снижена са 45 на 44% хрватских прихода.²⁶⁴ У грађењу слике о посебности Хрватске у односу на Угарску, Франк се позива чак и на повељу краља Коломана Арпадовића из 1108 године граду Трогиру* . Тврдећи да се и тада владар обавезао да неће узимати порезе са хрватских територија, Франк жали што Будим неколико векова касније грубо крши одредбе заједничког владара.²⁶⁵ Такође, поред превеликог пореског оптерећења, Франк оптужује угарску страну да спутава хрватски извоз пољопривредних производа и алкохолних пића разним економским мерама.²⁶⁶ Новину у његовим нападима на Мађаре представља и позив влади у Будимпешти да исплати Загребу приходе са железница у Троједници.²⁶⁷ Такође, Франк оптужује владу у Будимпешти да је крајем осамдесетих повећала хрватско пореско оптерећење под изговором да је Војна крајина укључена у састав Хрватске и Славоније. Истовремено, за Франка је спорно и то што је Будим отео крајишке приходе Хрватској узимајући их за развој Угарске.²⁶⁸ Имплицитно признајући реалност нагодбених односа, Франк се залаже и за то да угарска страна, све док траје Хрватско-угарска нагодба, више инвестира у мелорацију терена, канале и железнице, као и да штити хрватски поморски саобраћај.²⁶⁹

²⁶² *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 3, 1377-1381.

²⁶³ *Исто*, sv. 4, 2491-2499.

²⁶⁴ *Исто*, sv. 1, 33-43.

* Заправо, Франк превиђа да је краљ Коломан дао повељу само граду Трогиру не проширујући то на простор целе Хрватске. Била је то једна у низу повеља које су угарски и хрватски владари издавали далматинским градовима током XII и XIII века. Више о томе видети у: V. Klaić, „O krunisanju ugarskih Arpadovića za kraljeve Dalmacije i Hrvatske (1091-1207)“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 8-1 (1905), 110-111; G. Györffy, „O kritici dalmatinskih gradskih privilegija 12. stoljeća“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 6 (1969), 97-99.

²⁶⁵ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 2, 197-200.

²⁶⁶ *Исто*, 200-206; *Исто*, sv. 4, 2617-2629.

²⁶⁷ *Исто*, sv. 2, 825-839.

²⁶⁸ *Исто*, sv. 3, 1408-1420.

²⁶⁹ *Исто*, sv. 4, 1973-1980; *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892)*, sv. 4, 317-331; *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 3, 1882-1887.

У борбу против подређеног положаја Хрватске, Франк чак зове и аристократију не само да гласа, већ и да је води СП и народ ка слободи Хрватске. За Франка, задатак племства јесте и да реализује програм обједињавања Хрватске, Штајерске, Крањске, Корушке, Истре и Босне и Херцеговине. Признајући реалност нагодбених односа, Франк позива и Угарску да помогне у присаједињењу Далмације и Босне и Херцеговине Хрватској на основу нагодбене обавезе Мађара из 1868. године.²⁷⁰ Међутим, ни Угарска ни земљопоседници нису се одазвали овим Франковим позивима.

Тражећи решење како да се добије хрватска управа над Босном и Херцеговином, Франк се позива и на члан 25 Берлинског уговора који, по његовом тумачењу, није дефинисао ко може да управља овим покрајинама. Зато предлаже да, по узору на Банску крајину, хрватско-славонски бан добије управу над Босном и Херцеговином не искључујући могућност њиховог припајања Монархији кад се за то стекну повољни услови. Сличан сценарио управе нуди и за Далмацију. Иако је у законским и системским оквирима тражио погодно решење, Франкове концепције нису биле прихваћене ни у Бечу ни у Будимпешти.²⁷¹

Важне промене догодиле су се у погледу Франковог односа према националном питању у Хрватској. Најпре је у адресном говору из 1892. године напоменуо да је број Хрвата пао са 90,48% на 87,89%. На опаску српског посланика Стевана Поповића Вацког ко чини тих преосталих 12% Франк наводи да су то Немци и Мађари. Дакле, по питању Срба Франк тада пориче њихову посебност убрајајући их у хрватску „народност“. Да ово није грешка сведочи и то да је након опаске Васе Ђурђевића Франк поново наставио да говори о Хрватима православне вере. Показивањем разумевања за тежак положај православног живља у Хрватској, Франк неуспешно покушава да српско становништво привуче правашима истовременим негирањем етничке посебности и залагањем за побољшање њиховог материјалног положаја.²⁷²

Честе су биле и критике власти због Франкове недоследности у односу према Србима. Желећи да се прикаже као праваш, Франк говори и да је седамдесетих година XIX

²⁷⁰ Исто, sv. 3, 1887-1890.

²⁷¹ Исто, 1873-1882.

²⁷² Исто, sv. 4, 1973-1980.

века бранио српска права и да је писао са правашких позиција иако заборавља да су га и крајем исте деценије правашки оптуживали за „славосрпство“. Међутим, главни проблем за Хрвате свих делова Двојне монархије почива, према Франковом мишљењу, на потискивању како од Италијана тако и од наводне насилне идеје „српства“ која изнутра угрожава хрватску државу. Супротно неким ранијим говорима у којима је имао разумевања за Србију и њене успехе, Франк почетком деведесетих тврди да је по Хрватску опасна идеја Велике Србије коју води званични Београд.²⁷³ Важно је истаћи да је у том говору Франк заборавио да помене Немце вероватно надајући се сарадњи са Лигеровом странком.²⁷⁴

Властима је Франк упућивао критике и због тога што су злоупотребљавале чиновништво у изборном процесу како би наставиле да владају. Према његовом виђењу, власти користе и полицију и извршитеље у притиску на бирачке у неким изборним јединицама (Крижу и Сиску) и допуштају разне злоупотребе приликом општинских избора како би опструисали опозицију.²⁷⁵ Ипак, Франк не види проблем само у злоупотреби институција већ и у изборном систему. Зато се залаже за повећање броја бирача надајући се да ће сви слојеви друштва добити своје представнике у раду Сабора.²⁷⁶ Одбацујући оптужбе власти да правашки уводе незреле и неспособне масе у политику, Франк се позива и на начело да сви који доприносе држави треба и да учествују у доношењу одлука.²⁷⁷

Тумачећи одредбе новог Закона о градовима, Франк сматра да се њима омета рад опозиције тиме што се опозиционим првацима забрањује кандидовање у оним изборним јединицама где су постојале највеће шансе за успех. Такође, Закон је, према Франковом мишљењу, споран јер лишава и надничаре и раднике учешћа у изборном процесу.²⁷⁸ За проучавање Франкових концепција проширивања изборног права битно је истаћи и да се залагао да и жене добију право гласа. Поред ових идеја, Франк у разматрање узима и могућност давања права гласа корпорацијама (скупу људи подељених према интересима и пословима). Заправо, корпоративне идеје постале су популарне после објављивања папске

²⁷³ Исто, 1887-1890.

²⁷⁴ Исто, sv. 3, 1646-1652.

²⁷⁵ Исто, sv. 2, 276-282, 825-839; Исто, sv. 3, 1535-1541; Исто, sv. 4, 2738-2741.

²⁷⁶ Исто, sv. 1, 27-33; Исто, sv. 3, 1882-1887.

²⁷⁷ Исто, sv. 2, Zagreb 1894, 276-282; Исто, sv. 1, Zagreb 1893, 14-17.

²⁷⁸ Исто, sv. 3, 1367-1369; Исто, sv. 4, 2130-2138.

енциклике *Rerum novarum** с почетка деведесетих година XIX века. Могуће да је и Јосип Франк рачунао и са том опцијом, иако је остао привржен идеји „један човек један глас“ испитујући и друге изборне концепције.

Настављајући да критикује власт, Франк јануара 1893. године истиче да су поремећени односи у власти пошто бан има пуну контролу над системом концентрацијом моћи у својим рукама. Као решење за излазак из таквог односа, Франк позива на бољи однос владе и бана са саборском већином не образлажући у ком би смеру то ишло.²⁷⁹ За Франка, поремећен је баланс моћи због могућности да бан поставља тужиоце лојалне режиму који, вођени уским страначким интересима, толеришу савезнике Хедерварија и владајуће НС.²⁸⁰

Посматрајући улогу универзитета као битне просветне институције, Франк позива да влада поштује његову аутономију и да се не меша у кадровску политику избацивањем неподобних* и довођењем подобних људи. Но, универзитет као установа имала је за Франка посебан значај будући да је сваки факултет требало да буде место борбе за слободу, самосталност и национално уједињење Хрвата.²⁸¹

Тих година код Франка се јављају и идеје о заштити радништва. Истичући да је неопходно проширити изборно право, Франк, верује да политика није у надлежности само једног сталежа, и због позива државу да ради на културном и материјалном благостању радника како би се подстакао њихов патриотизам.²⁸² У духу светских промена, Франк се 1894. године залаже за осмочасовно радно време и слободу радничких окупљања.²⁸³

* Овај папски говор посебно је био популаран међу хришћанским социјалистима и послужио је бројим радничким организацијама да одбаце анархизам и социјалдемократију. О односу енциклике и корпоративизма широм света видети: Н. Wiarda, *Corporatism and Comparative Politics*, New York 1997, 19, 37-38, 42, 78, 102, 106.

²⁷⁹ Исто, sv. 2, 276-282.

²⁸⁰ Исто, sv. 1, 115-127; Исто, sv. 2, 197-200; Исто, sv. 4, 2617-2629.

* Тада Франк стаје у одбрану Косте Војновића и Шандора Брестијенског, избачених професора Универзитета у Загребу.

²⁸¹ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 3, 1497-1501.

²⁸² Исто, 971-975.

²⁸³ Исто, 1058-1062.

На челу Чисте странке права (1896 - 1905)

а) Чиста странка права као чинилац политичког живота Хрватске - структура, развој и изборни успеси

Убрзо по расколу, Јосип Франк, Еуген Кумичић, Анте и Миле Старчевић оснивају Чисту странку права сматрајући да матица СП није остала доследна старом правашком програму. Овим именом прваци нове партије су желели да покажу идејну доследност старим правашким начелима, а као израз правашке чистоте и континуитета поставили су Анту Старчевића за председника ЧСП-а. Након Старчевићеве смрти фебруара 1896. године на челну позицију ЧСП-а долази управо Јосип Франк. Но, по уласку у Регниколарну депутацију, Франк се повукао са места председника странке уступивши функцију Еугену Кумичићу који ће остати формални вођа ЧСП-а све до смрти 1904. године. Међутим, многи савременици, а нарочито политички противници, сматрали су да управо Франк још за Кумичићевог живота води ЧСП иза кулиса.²⁸⁴ Због тога се за чланове ЧСП-а, односно СХСП-а, говорило да су франковци.

У првим годинама, популаризација странке међу бирачима вршила се посредством разних месних одбора, радничких, омладинских, студентских, певачких и ватрогасних друштава, као и преко многобројних страначких гласила (међу којима је нарочито било значајно *Хрватско право*, као и *Старчевићанац*, *Живица Хрватска*, *Хрватска застава*, *Хрватски радник*, *Хрватски типограф*, *Нови вијек*, *Хрватска смотра* и други).²⁸⁵

И поред сталне популаризације, на саборским изборима 1897. и 1901. године ЧСП осваја 2 посланичка места заостајући знатно иза режимске Народне странке и Удружене опозиције матице СП-а и ННС-а. Време ЧСП-а (односно СХСП-а) наступиће тек пред крај Франковог живота. Тако је на изборима 1906. године Старчевићева хрватска странка права (реорганизована ЧСП) освојила 19 мандата, док је ХСП (удружени ННС и некадашња СП) постао део власти као део Хрватско-српске коалиције.²⁸⁶ На тим изборима ЧСП/СХСП

²⁸⁴ S. Matković, *Čista stranka prava*, 189-208.

²⁸⁵ Исто, 200-226.

²⁸⁶ Исто, 78-94; 137-141; S. Matković, „Čista stranka prava i stranački izbori na prijelazu 19. u 20. stoljeće”, *Povijesni prilozi* 15 (1996), 59-70.

осваја многе изборне јединице, махом у околини Загреба (трећи загребачки изборни котар, Карлобаг, Оточац, Сењ, Писаровина, Дуго село, Самобор, Преграда, Клањец, Иванец, Бишкупец, Лудбрег, Нови Мароф, Златар, Свети Иван Жабно, Вилићсело и на накнадним изборима Церну). Највећи успех странка је остварила 1908. године освојивши 24 мандата (14 у Загребу и његовом окружењу), али због парализације уставног живота у времену бана Рауха рад Сабора био спутан. Такође, Франкова странка више није могла да утиче на политички живот у земљи будући да се 1908. године догодио раскол у њеним редовима.

Странка је имала неколико центара у Хрватској, међу којима се посебно истиче Загреб. Гласачка база ЧСП-а налазила се у локалном трећем загребачком изборништву где су припадници Франкове странке добијали подршку ситнопорезника незадовољних системом. Мада је освојила знатан број мандата 1904. године, ЧСП се нашла у градској опозицији пошто су присталице независне опозиције (сачињене махом од присталица ХСП-а) и дела НС формирали градску власт заменивши Адолфа Мошинског Миланом Амрушем, независним кандидатом опозиције. И 1906. године СХСП је истакла своје кандидате у трећем изборништву, док је у првом и другом ишла удружено са групом грађана окупљеном око листа *Хрватство*. Заправо радило се о тактици франковаца да преко ове групе грађана привуку богатије грађанство из прва два изборништва. Међутим, и тада су (уз мањи број гласова освојених у првом и другом пореском изборништву) морали да се ослоне на своју бирачку базу.²⁸⁷

Поред Загреба, Крижа* и светог Ивана Зелине*, франковци су били посебно масовни у Сењу где их је предводио Јосип Гержанић, правашки трибун и учесник у поменутом скандалу познатом као „саборски вритњак“. Поред Сења, и у унутрашњости Лике (нарочито у местима Оточац, Бриње, Госпић и Перушић) било је доста присталица странке, али је изборном реформом бана Хедерварија режиму окренуто чиновништво превладало сиромашно личко становништво коме је због пореске основе одузето право гласа. Тиме је ЧСП-у онемогућено да добије посланичка места из ове регије. На изборима 1906. године

²⁸⁷ М. Gabelica, „Starčevićeva hrvatska stranka prava (Stranka prava) i izbori za zagrebačko gradsko zastupstvo od 1904. do 1917. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 48 (2016), 727-740; I. Sabotič, S. Matković, „Saborski izbori i zagrebačka izborna tijela na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće“, *Društvena istraživanja- časopis za opća društvena pitanja* 14 (2005), 157-183.

* Изборна јединица коју је представљао Јосип Франк у Сабору.

* Изборна јединица коју је представљао Миле Старчевић у Сабору.

део личког чиновништва ће се окренути СХСП-у и гласати за поједине кандидате странке. Франковачка популарност у тој регији заснивала се пре свега на угледу правашких породица Старчевић и Павелић (из које је потекао Анте Павелић старији (1869-1938), стоматолог, правашки политичар и будући потпредседник Народног већа Државе Словенаца, Хрвата и Срба). Ауторитет ове две породице међу симпатизерима странке из Лике нарочито је постао видљив после раскола 1908. године када се већина личких гласача окренула Мили Старчевићу.²⁸⁸ Јаку страначку организацију странка је имала и у Славонском Броду где су представници ове странке чак учествовали и у локалној власти.²⁸⁹

У функционисању странке битно је било и Франково окружење, које је, слично њему, доприносило деловању ЧСП-а. Поред Франка, Старчевића, Гержанића, Кумичића и Павелића, међу симпатизерима и првацима странке истицали су се Егидије Корницер (грађевински предузимач јеврејског порекла), Људевит Хагенауер (привредник), Александар/Шандор Александер (представник богате јеврејске породице), Никола Винтерхалтер (који се из јавних страначких активности повукао због скандала са проститутком), Иван Першић, Јосип Зочек, Мартин Ловренчић* (новинари и уредници страначких листова), Јурај Томац (жупник из Крижа), Стипе Вучетић (жупник из Бриња) и Карло Бошњак (такође римокатолички свештеник), Стјепан Тимет, Јосип Енгел (синдикални лидери), Шкендер Фабковић, Звонимир пл. Вукелић, Осман Нури Хацић (интелектуалци), Александар Хорват (правник и адвокат), Владимир Пребег (ђаковачки јавни бележник), Илија Абјанић (славонски лекар), Милан Огризовић (драматург), Антун Густав Матош (познати песник и првак младохрватског покрета) и Иво Елеговић (омладински првак који ће од ватреног франковачког праваша у времену Југославије постати присталица НРС-а и ЈРЗ-а).²⁹⁰

Краткотрајно, чланови странке били су дон Керубин Шегвић и Анте Тресић-Павичић. Подробније податке имамо у вези сукоба Франка и Тресић-Павичића. Са једне

²⁸⁸ S. Matković, *Čista stranka prava*, 261-295; M. Gabelica, „Pravaštvo u Gospiću od 1880-ih do 1914. ”, *Senjski zbornik- prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 45 (2018), 305-335.

²⁸⁹ M. Gabelica, „Frankovci u Požeškoj županiji uoči Prvoga svjetskog rata”, *Scrinia Slavonica* 16 (2016), 227-233.

* Мартин Ловренчић био је ожењен бечком Јеврејком која је у Загреб дошла да ради као гувернанта. Ту је упознала Ловренчића и удала се за њега. За функционисање странке важно је било и то што је она имала богату браћу у Лондону и Бечу која су помагала деловање странке. Од пет кћери, једна је била удата за усташког поглавника Анту Павелића. Видети: S. Matković, *Čista stranka prava*, 318.

²⁹⁰ Исто, 306-341.

стране, Анте Тресић-Павичић разишао се са Франком због различите политике уређивања листа *Нови век*. Са друге стране, тражио је и веће јединство опозиције и због тога је осуђивао франковачке нападе на Удружену опозицију поводом случаја Сјеничак*. Супротно Франку, Павичић није према Србима гајио толики анимозитет и, уз то, захтевао је већу сарадњу међу балканским народима којој Франк никада није био склон.²⁹¹ Но, и поред напуштања ЧСП-а, било је долазака у исту. Међу новопридошлицама посебно је звучно име Давида Старчевића, који се по расколу 1895. године најпре окренуо ка матици СП да би после, и поред тешких оптужби на Франков рачун, прешао на страну ЧСП-а.

И комуникација са бирачима била је доста важна, а франковачку кампању карактерисали су наступи тамбураша, велике колоне људи и мноштво хрватских симбола (заставе, грбови, пароле итд.). Но, не би требало заборавити да је главни разлог такве пропаганде било потискивање политичких противника са којима се ЧСП тих година борила за наклоност и малобројних бирача и обесправљеног народа.

б) Сукоби у опозицији - од борби за правашко наслеђе до афера

Непосредно по расколу, чести су били сукоби са Давидом Старчевићем који се ипак помирио са рођеним братом Милетом и Јосипом Франком. На основу стенографских белешки, може се видети да је Давид Старчевићев нападао Франка због јеврејског порекла етикетирајући и остале његове присталице погрдним антисемитским паролама.²⁹²

Сукоби су били изражени и са представницима ННС-а тих година. По расколу, *Обзор* напада Франка да је радио за режим како би заузврат добио заштиту од политичке конкуренције у изборном котару Криж чији је вишегодишњи био представник у Сабору.²⁹³ Бранећи се, Франк оптужује прваке ННС-а да су током Мажуранићеве ере спутавали слободу штампе и радили на слабљењу Хрватске помажући Мађарима.²⁹⁴ Чини се да је тих

* Случај Сјеничак занимљив је утолико што је Франк био адвокат оптужених Срба који су убили чиновнике. Наиме, у селу се ширила паника да долазе Мађари што је изазвало хистерију и необичан инцидент у коме су убијена 3 чиновника. Видети у: *Исто*, 94-97.

²⁹¹ Више о Анти Тресић-Павичићу пише Стјепан Матковић у другом раду. Видети: S. Matković, „Ante Tresić Pavičić i njegova rana pravaška iskustva”, *Časopis za suvremenu povijest* 28 (1996), 89-115.

²⁹² *Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina godina 1892-1897)*, sv. 5, Zagreb 1897, 3363-3369.

²⁹³ *Исто*, 3478-3480.

²⁹⁴ *Исто*, 3442-3446.

година Франк, нападањем ове групације, желео на сваки начин да прекине удруживање „обзораша“* и „домовинаша“* планирајући да привуче праваше к себи позивањем на Старчевићева начела. Но, у таквој политици није успео, а разлози том неуспеху били су вишеструки.

Са једне стране, Франк је био незадовољан деловањем млађих лидера омладине међу којима се посебно истиче Стјепан Радић, а разлоге међусобних неслагања требало би тражити у неуспеху обједињавања опозиције 1894 године. Те године, браћа Стјепан и Анте Радић, као и Иван Лорковић видели у Франку главног кривца неуспеха тих преговора. Затим, ова група сматрала је да Франк тежи преузимању контроле над студентском омладином током протеста грађанства 1895 године.²⁹⁵ Лични сукоб Радића и Франка наставио се и касније. Одбацујући оптужбе да стоји иза Радићевог хапшења у Крижу, Франк је децембра 1896. године тражио да се Радић ослободи.²⁹⁶ Додуше, анимозитети између Франка и Радића били су, и поред периода краткотрајне сарадње, веома велики о чему сведочи и једно Радићево писмо супрузи Марији Дворжаковој из 1897. године. У том писму Радић Франка назива „Жидовом, сплеткарком и демагогом првог реда, сектаром и странчаром да му нема пара“ што показује да је о правку ЧСП-а имао врло негативно мишљење.²⁹⁷ Њих двојица касније ће се сукобљавати и око српског питања, а сва ова размимоилажења спречавала су њихово приближавање чак и у временима када су обојица за Хабзбуршку монархију и била против ХСК-а.

Са друге стране, сукоб између Фолнеговића (који је и поред смањеног утицаја остао најбитнија личност матице СП-а на прелазу векова) и Франка настављао се током 1895. и 1896. године. Јануара 1897. Франк је чак тражио да се Фолнеговић због брошуре *Отворите очи* упуту на судски прогон што је било у потпуној супротности са некадашњим Франковим

* Назив за присталице ННС-а.

* Назив за присталице матице Странке права.

²⁹⁵ Више о томе видети у: „45. Milan Krištof-Stjepanu Radiću, Zagreb 18.4.1894”, у: *Korespondencija Stjepana Radića (1885-1918) I*, приредио В. Krizman, Zagreb 1972, 118-119; „46. Ivan Lorković-Stjepanu Radiću, Zagreb 22.4.1894.”, у: *Korespondencija*, 119-120; „123. Ante Radić-Stjepanu Radiću, Zagreb 14.11.1896”, у: *Korespondencija*, 226.

²⁹⁶ *Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (1892-1897)*, sv. 5, Zagreb 1897, 3000-3003.

²⁹⁷ Заправо, радило се о једном међупородичној свађи где је Стјепан Радић, очигледно разочаран деловањем свога брата Јоже у корист Франка, написао писмо жени у којем се жалио на свог брата говорећи о Франку у најгорем светлу. Видети више: „161. Stjepan Radić- Mariji Dvořakovej, Pariz 16.5. 1897.”, у: *Korespondencija*, 273.

борбама за имунитет, слободу и права сваког саборског посланика.²⁹⁸ Ипак, ни Фолнеговић ни група око Супилове *Црвене Хрватске* нису презали од напада на Франка.

Који су све аргументи коришћени у политичкој борби може се видети и Франкове брошуре *Издаја у страници права* где по више основа напада свог некадашњег колегу Фолнеговића. Најпре, Фолнеговићу замерио што је марта 1895. године прогласио бискупа Штросмајера за патрона СП, издавши тиме Анту Старчевића. Градећи слику о изворном хрватском и издајничком делу СП-а, Франк истиче да је Фолнеговић представник „нехрватске“ струје. Као доказ наводи и да је 1892. године Фолнеговић био спреман на сарадњу са Србима и Италијанима, које је Франк видео као највеће непријатеље хрватске идеје. Вероватно је Франк, оптужујући Фолнеговића и ограђујући се од осталих чланова матичне СП, оваквим нејасним оптужбама покушавао и да део присталица СП привуче ЧСП-у, али и да етикетом издајника унапред дискредитује будуће политичке противнике.

Посебно занимљив, због каснијих развоја догађаја, јесте и Франков коментар да је Фолнеговић својом „југославенском“, „српском“ и „хрватско-српском“ политиком покушао да добијање статус „прикрпине“ Лигерове странке. Иако је ранијих година Франк поздравио Лигеров политички успон, очито се однос према прваку аустријских хришћанских социјалиста променио због привременог одустајања ове аустријске странке од укидања дуализма. Такође, Франк се, у спору световних власти и римокатоличке цркве крајем деведесетих година, није определио ни за једну страну. У првој фази сукоба Франк је одбијао да се отворено изјасни не желећи тиме да падне у немилост како цркве тако и либералних владајућих кругова од којих је вероватно очекивао подршку у промени државноправних односа.²⁹⁹

²⁹⁸ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (1892-1897)*, sv. 5, 3452.

²⁹⁹ J. Frank, *Izdaja u stranci prava*. («*Mrtvilo u Banovini*»), Zagreb 1899, 1-128. Са друге стране, Фолнеговић је оптужио Франка да је 1890. године инсинуирао да се у праваше укључе и грофови Драшковићи, барон Живковић и бискуп Штросмајер, а супротно Франковим исказима, Фолнеговић га хвали како је вредно радио на сједињењу опозиције током 1892-1894. Такође у случају сукоба Давида и Анте Старчевића Фолнеговић пребацује одговорност на Старчевића старијег оптужујући га да је он поставио ултиматум странци. Такође, Франка критикује и за криво тумачење правашке идеологије, беспризорне нападе на њега, као и занемаривање антисемитских Старчевићевих текстова. Под *старчевићанством* (називом који су франковци користили за себе) он подразумева присталице Франка који, користећи се правашким паролама служе режиму у Будимпешти. уп.: F. Folnegović, *Mrtvilo u Banovini*, Zagreb 1899, 1-40.

Опозиционе странке стварале су и користиле бројне афере како би дискредитовале противника и умањиле му популарност. У Афери „Божјаковина“ прваци Удружене опозиције оптужили су Франка да је, као накнаду за подршку куповини истоименог велепоседа, добио од режима могућност да заступа град Загреб у спору око градске плинаре.³⁰⁰ На овоме се нису завршиле међусобне оптужбе, па је у ријечком *Новом листу* половином прве деценије XX века објављен интервју Исе Кршњавог* у којем је бивши Куенов сарадник потврдио наводе опозиције. Незадовољан писањем листа старог опонента Супила, Франк је тражио парламентарну истрагу до које никада није дошло. Но, обе су стране, по потреби, наставиле да се међусобно оптужују и наредних година користећи овај случај.³⁰¹

По спајању ННС-а и СП-а у ХСП почетком 1903. године, Франк је говорио да је нова странка заведена „обзорашким“ концепцијама реалне политике које не иду ка формирању јединствене и слободне Хрватске. Хвалећи идеализам, Франк је истицао да реализам и материјализам не треба следити у политици будући да иза њих не остају трајна и велика дела. Такође, коментаришући политику ННС-а, Франк закључује да присталице те странке никада нису испуњавали своја обећања када су долазили на власт, а подразумевао је борбу за слободну и независну Хрватску, давање права Србима итд. И у каснијим годинама нападао је правашки део ове странке због подложности идејама ННС-а. Настављајући почетком 1905. године да критикује материјализам и уздиже непролазна начела идеализма, Франк се чак позива на *Нову хармонију* Роберта Овена и *Икарију* Етјена Кабеа.³⁰² Овде би се могло рећи да Франк ерудицијом покушава да порази политичке противнике користећи се појединим закључцима из тих дела. То свакако не значи да се Франк, као човек процедура и постепених промена, залаже спровођење радикалних идеја Овена и Кабеа пракси. Тако

³⁰⁰ Франк је дао једну неодређену изјаву у којој је изјавио да ће гласати против предлога о куповини, али да оваква акција Хедерваријеве владе није толико штетна будући да се велепосед може препродати. *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (1892-1897)*, sv. 5, 3308-3312; *Hrvatsko pravo* 25.2.1898.

* Кршњави ће касније приступити Франковој странци и од мађарског унионисте постати присталица великоаустријске концепције федерализације Двојне монархије по националном принципу.

³⁰¹ J. Frank, *Izjava dra Josipa Franka zastupnika naroda ob ustrojenju parlamentarnog suda časti učinjena u saborskoj sjednici dne 11. siečnja 1904.:(po stenografskom zapisniku); Predlog dra Josipa Franka zastupnika naroda o izboru parlamentarne komisije časti iznešen u saborskoj sjednici dne 13. siečnja 1904.:(po stenografskih zapisnicih)*, Zagreb 1904, 3-8.

³⁰² J. Frank, *Govori dra Josipa Franka narodnoga zastupnika izrečeni u zimskom zasiedanju Hrvatskog sabora 1905.*, Zagreb 1905, 71-105.

мишљење намеће се нарочито уколико се има у виду на који начин је сагледавао социјалну и аграрну политику, као и питање реформе државноправног положаја Хрватске у Хабзбуршкој монархији.

Додуше, у жеку кризе у односима Беча и Будимпеште половином прве деценије XX века, оптужбе међу опозиционим странкама у Хрватској биле су исто толико честе колико и покушаји њихове сарадње. Тако су прваци ХСП-а почетком 1905. године нападали Франка да се договорио са Мађарима напустивши борбу за Хрватску и прихвативши идеју Велике Угарске.³⁰³ Одговарајући им, Франк је тврдио да су НС, ХПНС, ХПСС и ХСП дуалистичке странке које не воде рачуна о хрватским интересима. Ипак, током прве половине 1905. године односи опозиционих група су се привремено смирили. Тада су прваци ХСП-а били спремни да попусте Франку како би добили јединство опозиције, али због противљења напредне омладине и далматинских праваша Франк није ушао у јединствен опозициони фронт.

в) Франково саборско деловање у име Чисте странке права

У функцији опозиционог политичара, Франк је користио прилике и за критику власти у многим аспектима њеног деловања. Посебно је режиму замерао разне злоупотребе приликом избора. Уз то, питању бирачког права стално се враћао. Настављајући да се залаже за опште право гласа, Франк новембра 1896. године преноси молбу радничке скупштине којом се захтева добијање општег изборног права, а тим чином Франк је наставио да се залаже и за радничка права слично ранијим говорима.³⁰⁴ Тих година је био умерен према хрватским социјалдемократима будући да у појединим говорима истиче да напади на њега потичу од заведених појединаца из њихових редова.³⁰⁵ Тиме Франк покушава да изглади односе са њима вероватно надајући се будућој сарадњи кроз коју би могао да оствари пресудан утицај на све масовније радништво. Са друге стране, према Деренчину и представницима некадашње ННС нешто је оштрији негативно коментаришући

³⁰³ Исто, 37-44.

³⁰⁴ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 5, Zagreb 1897, 2863.

³⁰⁵ J. Frank, *Govori dra. Josipa Franka, zastupnika naroda izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskog sabora 1903-1904.: (po stenografskih zapisnicih)*, Zagreb 1904, 151-192.

образложење њиховог предлога изборне реформе.³⁰⁶ Додуше, његова инсистирања на изборној реформи посебно су дошла до изражаја у новембру 1905. године када је тражио да се уведе опште и једнако изборно право засновано на начелу један човек један глас. Једном приликом критикујући дотадашњу праксу изборне геометрије, Франк тврди да у појединим деловима Хрватске (попут Лике) она иде у корист малобројном богатом становништву.³⁰⁷ Очигледно да је Франк у својој визији доласка на власт желео да се ослони и на разне друштвене слојеве (раднике, аристократију и друге), а један од начина да добије одговарајућу популарност свакако је било и залагање за добијање општег права гласа.

Иако је и сам тражио укидање имунитетског права Фолнеговићу крајем XIX века, Франк је у говору о одузимању имунитета Гушкану, Харамбашићу и Винковићу почетком 1906. године бранио права ове тројице посланика из редова ХСП-а. Такође, Франк је истакао и да су обе стране, и суд и сабор, злоупотребиле надлежности и да имунитет није повластица посланика већ право целог народа који бира своје заступнике.³⁰⁸ Дакле, Франк је у свом деловању често комбиновао лично и начелно, па и прагматично, помажући рад опозиције, али, по потреби, и жестоко противећи се њима што је приметно и у овим примерима.

И други аспекти изборног процеса били су предмет Франковог интересовања. Да је питање сређивања изборних листа било важно сведочи и податак да се јануара 1906. године Франк жалио на неажурност и непринципијелност у политици формирања пописа гласача за локалне и саборске изборе. Такође, спорно му је било и то што се у изборне листе уврштавају извршитељи, општински писари и дневничари који немају статус општинских чиновника и стални боравак на том подручју.³⁰⁹

³⁰⁶ Маријан Деренчин је још 1899. године изнео свој предлог изборне реформе. По њој, било је предвиђено да се 55 заступника бира на општим изборима где би сви пунолетни ушкарци старији од 24 године имали право гласа, а 30 заступника бирају они који плаћају најмање 200 форинти пореза, 10 бира владар, 15 по пореклу и 10 по функцији. Иако говори да против концепције реформе нема ништа, већ против образложења- остаје, још увек, нејасно шта је у Деренчиновом говору посебно засметало Франку, који, упркос општим начелима, није конкретизовао на који начин би се требало организовати изборни процес. Видети: М. Derenčin, *Izborna reforma*, Zagreb 1899, 44-129.

³⁰⁷ J. Frank, *Govori i interpelacije dr. Josipa Franka zastupnika naroda: izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskoga sabora god. 1905-1906.*, Zagreb 1906, 8-19

³⁰⁸ Исто, 121-130

³⁰⁹ Исто, 164-176

Франкове критике према режиму заостриле су се током кризне 1903. године када је осуђивао строге одредбе пословника и чињеницу да се због немира и жандарске заштите зграде сабора онемогућава да народ присуствује седницама.³¹⁰ У тим данима Франк је у саборници бранио поменутог Иву Елеговића од, наводно, лажних оптужби за скидање мађарског грба са приватне куће у Илици. Но, осврћући се на инциденте у Запрешићу где су сељаци скинули угарску заставу, Франк наводи да су они само бранили државу од истицања мађарских симбола и језика залажући се за старо начело да у Хрватској има места само за хрватске симболе.³¹¹ Са друге стране, Франк криви власт да је преваром искористила повлачење опозиције половином јуна 1903. године како би суспендовала рад пороте у парницама угрожавајући тиме уставни живот и правичност поступка.³¹²

Франков однос према Мађарима начелно се није променио. Међутим, са новим догађајима Франкови ставови су се прилагођавали околностима. Примера ради, критикује званичну Будимпешту да шири великомађарску идеју на хрватском тлу тиме што је подигла Миленијумски споменик у Земуну. Тих година, у времену актуелног процеса помађаривања, Франк је био доста оштар према политици мађарске владе. Прво, забрињавала га је могућност да се у Хрватској отворе мађарске народне школе будући да је то сматрао нападом на Хрватску и њена аутономна права у области школства и језика. Истовремено, критикује и хрватску страну да се у заједничким установама не залаже довољно за коришћење хрватског језика у домену заједничких послова са Будимпештом.³¹³

Говорећи против нагодбе, Франк је истовремено тражио да се постепеним променама најпре успостави равноправност у одлучивању којом би се постигао савез две самосталне државе.³¹⁴ Настављајући у том смеру, Франк остаје доследан старој идеји добијања финансијске самосталности. Као и ранијих година, предлаже да Хрватска по добијању финансијске самосталности преузме и део угарског дуга за који Франк тврди да

³¹⁰ J. Frank, *Govori dr. Josipa Franka nar. zastupnika križkog kotara izrečeni za ljetnog saborskog zasjedanja god. 1903.: po stenografskom zapisniku*, Zagreb 1903, 4-17

³¹¹ *Исто*, 18-62

³¹² J. Frank, *Govori i interpelacije dr. Josipa Franka zastupnika naroda: izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskoga sabora god. 1905-1906.*, 164-176.

³¹³ *Исто*, 2853-2858.

³¹⁴ J. Frank, *Govori nar. Zastupnika dra Josipa Franka izrečeni u zimskom zasjedanju hrvatskoga Sabora godine 1902.: po stenografskom zapisniku*, Zagreb 1902, 71-96.

служи ускључиво за мађарске потребе.³¹⁵ Пред кулминацију кризе дуализма, током 1904. године Франк је тражио да Хрватска добије контролу над банкарством, поморским правом, мерама, интелектуалном својином, полицијом, телеграмом, телефоном, царинама и железницом.³¹⁶ Међутим, тај његов неколико пута поновљени захтев за пренос надлежности никад није реализован.

На то све наставља се и Франкова стара критика финансијских односа у којој вођ ЧСП-а истиче да угарска страна свесно није обрачунала одређена хрватска пореска давања (војноопростна такса, приходи са железница итд.) узимајући их, наводно противправно, као своје приходе.³¹⁷ По Франковим прорачунима, насталим на основу сабирања заједничких прихода и удела према квоти од 6,44, 5,57 и 7,93% за период од 1868. до 1893. године Хрватска је дала 210 милиона за заједничке послове док је за свој развој потрошила 120 милиона.³¹⁸ Посматрајући резултате нове нагодбе и улогу квота почетком XX века, Франк замера што Хрватска није довољно радила на томе да се избори за правилније рачунање доприноса, већ је прихватила мађарски предлог да издваја 8,127% својих прихода за послове са Будимпештом. Сматрајући да је реалан допринос доприноса 7,07%, Франк наводи да мађарска страна није свесно све приходе (попут, пореза на со, дуван, војноопросна такса итд.) урачунала како би опет преоптеретила Хрватску и представила је као пасивну земљу којој је неопходно туторство Угарске.³¹⁹

На прелазу векова, Франк је анализирао рад заједничких установа. Но, није Франк само Мађаре критиковао због запостављања Хрватске. Говорећи о економској и кредитној политици аустро-угарске банке Франк жали што она не даје више новца за Хрватску и што нема више филијала.³²⁰ Таква критика заједничких институција целокупне Монархије била је права реткост у Франковом опусу. Ипак, Франк није био само пуки посматрач институција ове сложене државе, већ је тежио да се представи опонентима и присталицама

³¹⁵ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 5, 3664-3676.

³¹⁶ J. Frank, *Govori zastupnika naroda dra Josipa Franka izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskog sabora 1904.*, Zagreb 1904, 79-99.

³¹⁷ J. Frank, *Govor dra Josipa Franka, zastupnika naroda o banovu programu i o stanovištu naše stranke prema tomu programu: izrečen u saborskoj sjednici dne 15. prosinca 1903.: (po stenografskih bilježkah)*, Zagreb 1904, 1-31.

³¹⁸ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 5, 3664-3676.

³¹⁹ J. Frank, *Govori zastupnika naroda dra Josipa Franka izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskog sabora 1904.*, 57-79.

³²⁰ *Исто*, 3706-3709.

и као борац за хрватску ствар. Најпре је истицао неопходност успостављања суштинског паритета у Регниколарним депутацијама предлажући да одбори, слично аустроугарским делегацијама, заседају одвојено и без угарског председавања. Жалећи што крајем 1903. године по истеку финансијске нагодбе није остварена финансијска самосталност, Франк захтева да се нагодба и не продужава већ да се 56% тангентних прихода врати Хрватској уз прихватање обавезе плаћања 7,93% од укупних трошкова заједничких послова Аустро-Угарске.³²¹ Иако је у том предлогу свесно превидео да нагодба предвиђа договоре о финансијама, за Франка је то био легалан оквир да се непотписивањем и необавезивањем оствари самосталност на том пољу.

Посебну прилику да се докаже у решавању отворених хрватско-мађарских спорова, Франк је имао као члан Краљевинског одбора. О његовом деловању сведоче и предлози који су периодично објављивани и у *Хрватском праву*. И у том раду својествено је Франково интересовање за угарско пореско оптерећење Хрватске које сматра контрапродуктивним. Међутим, његови покушаји да Хрватска добије финансијску самосталност нису уродили плодом, јер угарска страна, уз већину Хрвата у Одбору, није имала разумевања за предлоге о повратку узетих пореза.³²² Додатно, Франк је у депутацијама замерао и то што се врше и репресалије над становништвом које не може да плати порез мађарским финансијским органима.³²³ И поред неуспеха у реализацији својих намера, Франк је износио и предлоге о промени државноправног положаја у депутацијама. Прво је захтевао да хрватски сабор уређује порезе, да наплата буде у хрватским рукама, да Хрватска руководи државном имовином, да самостално располаже монополима и регалијама итд.. Такође, Франк је тражио и да се Хрватској да посебно држављанство, право натурализације, пасошки систем, као и надлежност за новопридошле.³²⁴ Слично ранијим и каснијим искуствима, и ови прелози били су одбијени.

³²¹ J. Frank, *Govori dra. Josipa Franka, zastupnika naroda izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskog sabora 1903-1904.*, 52-78.

³²² J. Frank, *Nuncij: posebni votum člana Hrvatskoga kraljevskoga odbora, narodnoga zastupnika dra. Josipa Franka*, Zagreb 1899, 1-22.

³²³ J. Frank, *Odgovor na renuncij ugarskog kraljevskog odbora Josipa Franka*, Zagreb 1901, 5-15.

³²⁴ J. Frank, *Rede des Dr. Josef Frank, Landtagsabgeordneter und Mitglied der kroatischen Regnicolar-Deputation gehalten in Budapest in der gemeinsamen Sitzung der kroatischen und ungarischen Regnicolar-Deputation am 3. Mai 1901*, Zagreb 1901, 3-8; И 1902. године Франков предлог нунција хрватског Краљевинског одбора представници владајуће странке су одбили сматрајући га радикалним. Видети: *Hrvatsko pravo*, 18.4.1902.

У јеку све актуелнијег сукоба између Беча и Пеште почетком века и све чешћег помињања могућег царинског раздвајања земаља Цислајтаније и Транслајтаније, Франк је изнео став да је идеја Ференца Кошута о оснивању посебног царинског подручија дубоко штетна за Хрватску. Наиме, његово виђење заснивало се на апелима хрватских привредних комора о потреби опстанка заједничког тржишта. Уз то, истицао је и да је за Хрватску битна трговина са словеначким земљама као најважнијим трговинским партнерима Троједне краљевине у Цислајтанији.³²⁵

Иако је више нападао него ли што је нудио предлоге, за нас је посебно важно и које је мере предвиђао за бржи привредни раст земље. Један саборски говор указује нам да је био присталица концепције да се Хрватска, по добијању финансијске самосталности, задужи 400 милиона круна на дугорочни период како би могла да помаже свим слојевима становништва. Увиђајући простор за будућа улагања, Франк позива на изградњу железница, регулацију Лоњског поља и осталих река, зидање станова за раднике, уређење морских лука, оснивање Медицинског и Техничког факултета, већа давања за индустрију, повећање плата чиновницима и службеницима и набавку нове опреме за сељаке.³²⁶

Посматрајући положај бана Франк и у овом периоду понавља старе тезе о томе да је лоше што је шеф власти уједно и шеф владајуће странке. Износећи мишљење да је избор на све јавне функције у земљи поремећен упливом партијског утицаја, Франк се залаже за већу равнотежу и контролу власти не упуштајући се дубље у образлагање овог предлога.³²⁷ Такође, као пример хрватске потчињености Угарској Франк наводи и чињеницу да бан није одговоран хрватском народу, то јест Сабору, већ угарском премијеру.³²⁸ Са друге стране, коментаришући положај правосуђа као посебне гране власти и током 1904. године, Франк

³²⁵ J. Frank, *Govori i interpelacije dr. Josipa Franka zastupnika naroda: izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskoga sabora god. 1905-1906.*, 1-7.

³²⁶ J. Frank, *Govori zastupnika naroda dra Josipa Franka izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskog sabora 1904.*, 99-117.

³²⁷ J. Frank, *Govori dr. Josipa Franka nar. zastupnika križkog kotara izrečeni za ljetnog saborskog zasjedanja god. 1903.: po stenografskom zapisniku*, 18-62.

³²⁸ J. Frank, *Govor dra Josipa Franka, zastupnika naroda o banovu programu*, 1-31.

се залагао за увођење државног суда за права појединца, а такође и захтевао и реформу судског поступка на начелима усмености, јавности и непосредности.³²⁹

Остаје отворено питање како Франк је посматрао спољнополитичке односе тих година. На основу извора сигурно се може тврдити да је крајем деведесетих година XIX века био поборник француско-руског савеза. Овакво навијање правдао је аргументом да француска страна има више разумевања за Хрвате од Немаца који подржавају мађарски експанзионизам.³³⁰ Додуше, однос према Русима био је унеколико сложен што због њихове политике у Босни што због односа према Србима. Симпатије према Русији нагло ће спласнути онога тренутка када ЧСП буде једина странка у Хрватској која ће подржати Јапан у рату са Русијом. Но, и даље Франк је у појединим скупштинским говорима током 1905. и 1906. године хвалио Русију не само због њене величине, већ и због спроведених реформи изборног права и амнестије оптужених после револуционарне 1905. године.³³¹ Ипак, инсиситирања на француско-руском савезу нестала су почетком века када су се међународни односи темељно заоштрили. У околностима када се Двојна монархија дубље окретала ка савезништву са Немачком, Франк је морао да ревидира ставове и подржи интересе Аустро-Угарске, у чију је благонаклоност безрезервно веровао.

г) Франк, ЧСП и однос према Србима (1895 - 1905)

Водећи се начелом „Хрватска Хрватом“ и залажући се за јединствену хрватску државу од Соче и Јадрана до српске границе, Франк је фебруара 1897. године говорио оштро против ширења наводне великосрпске идеје и пропаганде на тлу Хрватске. Остајући на начелима да су Срби у Хрватској православни Хрвати, Франк сматра да су православци заведени утицајем политике званичне Србије којој је циљ ширење на запад. Премда је веру посматрао као ствар личног избора, Франк је, коментаришући прилике у Пакрацу, замерао локалним властима што фаворизују избор малобројних православаца на челне позиције занемарујући већинске римокатолике. Као доказе наводног антихрватског деловања православног живља у том месту, Франк наводи да власти толеришу прогоне капелана

³²⁹ J. Frank, *Govori dra Josipa Franka narodnoga zastupnika izrečeni u zimskom zasiedanju Hrvatskog sabora 1905.*, 1-36.

³³⁰ *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 5, 3189-3205.

³³¹ J. Frank, *Govori i interpelacije dr. Josipa Franka zastupnika naroda: izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskoga sabora god. 1905-1906.*, 8-19, 177-186.

Томца и Загорца, забрањују певање хрватске химне, допуштају наводно нападање мајке „шокачке“ и дозвољавају да православни негирају постојање краља Звонимира.³³² Супротно ранијим Франковим говорима у којима је признавао посебност Србије, крајем XIX века он и његова странка заостравају реторику. Примера ради, *Хрватско право* је, као главни страначки лист, тих година рачунало Србију и Црну Гору у хрватске земље.³³³ Међутим, представници Срба нису тих година полемисали само са ЧСП-овом страначком штампом, већ су водили расправе и са другим опозиционим странкама. Примера ради, крајем XIX века оштре су полемике око српске посебности у Хрватској биле вођене и са *Обзором*, листом ННС-а. О тој полемици сведочи нам и текст *Ево, шта сте нам криви!* српског историчара и свештеника Димитрија Руварца, рођеног брата знатно познатијег историка и архимандрита Илариона.³³⁴

Зарад разумевања догађаја с почетка септембра 1902. године неопходно је сагледати писање *Хрватског права*, главног страначког гласила ЧСП-а, о Србима. Односи између *Србобрана*, као јединог значајнијег страначког листа троједничких Срба на прелазу векова, и ЧСП нарочито су се заострили током 1902. године. Почевши од 13. јануара у *Хрватском праву* излази серија текстова под називом *Пропагандни служници на дјелу* у коме се нападају представници Срба за издају хрватских националних интереса. На овим оптужбама се не стаје, већ се истиче и влашко порекло хрватских Срба чиме се негира њихов српски идентитет. Наводно влашко порекло Срба из Хрватске и Славоније франковачки лист заснива на неколико аргумената. Најпре, ЧСП-овци одбијају да признају да су током турских освајања у Хрватску дошли Срби, већ говоре о доласку турских Влаха или мартоласа. Истичући да током кризне 1690. године у Хабзуршку монархију нису дошли само Срби, *Право* пише да су поред њих дошли и остали православни народи. Тумачећи

³³² *Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897)*, sv. 5, 3738-3743.

³³³ *Хрватско право* чак и једном броју пише и како су Срби створили српску народност у Македонији. Видети: *Хрватско право* 13.1.1898; У тексту *Хрватство или „србство“* аутор говори о томе да се хрватски језик говори од Албаније, Македоније и Балкана до Драве, Триглава и Јадрана. Видети: *Исто*, 14.4.1898.

³³⁴ Руварац је и са *Обзором* расправљао око питања језика, порекла и српске националне посебности како у Хрватској тако и на целом јужнословенском тлу. Више о томе видети у: Д. Руварац, *Ево, шта сте нам криви!*, Земун 1895, 1-145.

Леополдове привилегије, франковци напомињу да оне не јемче права Србима, већ илирском народу под којим се, према њиховом схватању, подразумевају Раци, Власи и Рутени.³³⁵

Крајем јануара и почетком фебруара 1902. године *Хрватско право* пише и о наводној српској пропаганди у Босни и на хрватском тлу. Забринутост франковци показују због тобожњих српских покушаја да муслимане привуку на своју страну како би истиснули босанскохерцеговачке Хрвате.³³⁶ Такође, франковци не признају право Србима на истицање српске тробојке у Хрватској, сматрајући да је то била застава некадашње круновине Војводине. Заправо, *Хрватско право* покушава, на трагу Франкових ранијих говора, истакне начело да се у Хрватској имају истицати само симболи хрватске државе.³³⁷

Иако су хрватско-славонски Срби описивани као жртве србизујуће пропаганде, православно становништво франковци су често називали и „посрбицама“ погрдно скрећући пажњу како на њихово наводно влашко порекло тако и на непостојање утемељености српског идентитета. Ипак, знатно горе је прошла Краљевина Србија у појединим чланцима главног листа ЧСП-а. Говорећи о лошем финансијском положају Србије, *Право* доноси текст под насловом *Балканезија* који потписује анонимни Аргус*. У том чланку, Србија је представљена као земља несрећних и несрећених финансија где не постоји могућност давања плата сенаторима и чиновницима. У истом тексту пише и да је Србија напуштена од Русије која се окренула преговорима са Аустро-Угарском, што писац текста поздравља.³³⁸ Међутим, Аргус ће неколико дана касније бити још оштрији описујући српску интелегнацију као „лукаву“ и „похлепну за туђим“, а за сељаштво и грађанство тврди да „мрзе сваког тко се не крсти са три прста“. Но, врхунац напада које уредништво листа допушта анонимном Аргусу тек следи. Наиме, писац текста означава Србију као земљу која је „била *refugium recatorum*“ гдје су се стјецале све изметине Истока и Запада. Нешто то, а

³³⁵ *Hrvatsko право*, 13.1.1902; *Исто*, 14.1.1902; *Исто*, 22.1.1902; Тезе о Власима и Морлацима држаће се и касније: *Исто*, 23.5.1902; У јеку Велеиздајничког процеса против Срба у Загребу 1909. године, Радослав Грујић објавиће своје темељно дело у коме ће одбацити не само франковачка, већ и слична оспоравања постојања Срба на простору Хрватске и Славоније. Више о томе видети у: Р. Грујић, *нав. дело*, 7-91.

³³⁶ *Hrvatsko право*, 10.2.1902.

³³⁷ *Исто*, 17.2.1902.

* Важно је скренути пажњу да се овај псеудоним поново налази на страницама истог листа и 1905. године када Аргус оптужује Франа Супила да је плаћеник Београда.

³³⁸ *Исто*, 3.3.1902.

* Уточите грешника.

нешто уплив превртљивог и развратног Бизанта, учинили су да се балкански народи уобће, а Срби напосе, нису могли никада дигнути на какове више културне и душевне висине“.³³⁹ Свакако, аутор овога текста мисли да наспрам Балкана и Оријента уопште, стоји цивилизовани Запад остварених културних и духовних висина. Ова слика Србије, али и Балкана (аутор нема позитивно мишљење ни о Бугарској, док албански, македонски и грчки простор ни не спомиње), указује на преузимање једног вредносног става у коме се Балкан, у времену врло дефинисаних империјалних политика, означава као заостао и неразвијен.³⁴⁰

Но, оваква негативна писања заправо су била део једног специфичног контекста који такође не треба занемарити. Са једне стране, ЧСП је водила политичке полемике са напредном омладином око питања политике сарадње са Србима и признавања њихове особености.³⁴¹ Са друге стране, сукоб око завода светој Јеронима у Риму улази у одлучујућу фазу, а *Хрватско право* је својим писањем желело да покаже приврженост Хрватској. У тој борби за политички престиж, испуњеној међустраничким разрачунавањима, нису се бирале речи. У том погледу, франковци нападају и Косту Војновића, првака ННС-а, и његовог сина Луја, који био у служби Књажевине Црне Горе. За оба Војновића, лист истиче да раде против тога да илирски завод у Риму постане хрватски., а *Право* означава Лују Војновића као „интересног Србина“ због његовог ангажмана на двору књаза Николе. Међутим, слично као и 1900. године, ЧСП се изјашњава против предлога Шандора Брестјенског да Хрвати подрже идеју бискупа Штадлера о томе да римокатолички епископат постане политички вођа целог хрватског народа. Франковци исказују скепсу према овом предлогу истичући да се не може остварити планирано проширење Хрватске уколико се дискриминишу Хрвати других вероисповести.³⁴²

Но и поред ових опозиционих сукоба, Срби настављају да буду мета франковачке штампе и у наредним месецима. Тако хрватске Србе и у мају исте године оптужују да желе да шире српску идеју међу исељеништвом средствима српских штедионица.³⁴³ Већ 9. јула

³³⁹ *Hrvatsko pravo*, 6.3.1902.

³⁴⁰ Бројна је литература која упућује на постојање једне специфичне аустроугарске империјалне политике која је своје постојање заснивала на мишљењу да је неспособном Балкану потребан „цивилизатор“. Више видети: Т. Краљјајић, *нав. дело*, 61–87; А. Ц. П. Тејлор, *нав. дело*, 173; М. Ковић, „*Цивилизаторска мисија Аустро-Угарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)*“, *Истраживања* 22 (2008), 365–367.

³⁴¹ *Hrvatsko pravo*, 6.3.1902.

³⁴² *Исто*, 10.3.1902; *Исто*, 15.3.1902; *Исто*, 24.4.1902.

³⁴³ *Исто*, 20.5.1902.

1902. године у едицији текстова *Пропагандни служници на дјелу, Хрватско право* се осврће и на предавање Николе Стојановића о Србима и Хрватима у Бечу, одбацујући његове тезе о етничкој посебности Срба.³⁴⁴ Скрећемо пажњу да овога пута Стојановићеве тезе нису изазвале франковачку агитацију која ће довести до вишедневног насиља над Србима, као што ће у септембру бити случај.

Половином јула, приликом прославе Теслиног рођендана, *Хрватско право* одбаћиће тврдње да је Никола Тесла Србин наглашавајући да је он Хрват из Госпића влашког порекла. Потом, лист напада и Вука Караџића пишући да је, након што је примио новац, почео да систематски затире хрватску културу рачунајући је у српску. Верујући да је Црна Гора Црвена Хрватска, *Право* сматра за Вуков највећи „успјех“ отимање Црне Горе Хрватима.³⁴⁵

Поред *Србобрана* и Вука Караџића, лист ЧСП-а оптужује и саборског заступника Павла Јовановића да је био плаћеник београдског диспозиционог фонда. Према франковачким тврдњама, Јовановић је, заједно са осталим пропагандистима, радио на ширењу српске идеје међу хрватским православним становништвом у Лици. За писце *Хрватског права*, посебно је спорно што се говори о „српско-православном“ уместо „грчко-източном“ становништву. Оваква реторика била је у супротности са некадашњим Франковим инсистирањем на коришћењу термина православно. Заправо, *Хрватско право* прихвата овај непрецизни термин које су власти већински римокатоличке Двојне монархије користиле. У верском погледу, *Право* говори и о хрватском православљу, а ту идеју заснивају на тумачењу да се православне помесне цркве уређују према државним границама. Међутим, лист свесно превиђа да је и у Хабзбуршкој монархији постојало неколико православних помесних цркава (Буковинско-далматинска митрополија, Карловачка и Сибињска патријаршија) како би се међу Хрватима промовисала теза о хрватском националном православљу.³⁴⁶

Неколико дана пред септембарски погром, *Хрватско право* напада *Србобран*, у духу већ старих оптужби за велеиздајничко деловање, да у служби Србије прештампава текст

³⁴⁴ Исто, 9.7.1902.

³⁴⁵ Исто, 12.7.1902.

³⁴⁶ Исто, 2.8.1902.

Николе Стојановића о Србима и Хрватима.³⁴⁷ Заоштравајући реторику, лист понавља старе тезе о србизацији Влаха у Малој Влашкој наводећи разне исечке из извора који, по њима, не говоре о Србима већ о Власима и Бошњанима. Овога пута аутори текстова тврде да су се Власи у Хрватској похрватили, а у Србији посрбили.³⁴⁸ Међутим, писци ових текстова истичу да не нападају „праве“ Србе у Србији и Старој Србији, већ „влашке посрбице“ у Хрватској. Дакле, за разлику од Аргусових и других чланака с почетка године, у време пред немиле догађаје писци текстова покушавају да се врате на Франкова ранија стајалишта о признању постојања Срба у Србији.³⁴⁹

Почетком септембра 1902. године, демонстранти, предвођени франковцима, изашли су на улице да протестују против писања *Србобрана*. Премда Стојановићев прештампани текст био повод, ови протести претворили су се у право антисрпско насиље онога тренутка када су демонстранти почели да демолирају српске куће и дућане. Наступиле су велике пљачке и разарање српске имовине, а насиље је престало интервенцијом полиције неколико дана касније. Иако су се Срби из Загреба, Хрватске и Угарске оградиле од писања *Србобрана*, велике етничке тензије постојале су и у Карловцу и Славонском Броду. У јавности ван Троједнице, ови догађаји су названи вартоломејским чиме су критичари оваквих и сличних етнички и верски мотивисаних насиља поредили православне Србе са француским протестантима који су страдали у погромима римокатолика 1572. године.³⁵⁰

³⁴⁷ Исто, 26.8.1902; Лист је, заправо, био учесник једне шире агитације хрватских новина против текста Николе Стојановића. Наиме, Стојановић је у тексту (упркос чињеници да је на почетку рада написао да му није циљ да негира постојање Хрвата) изнео тврдње о недостатку јединствене националне свести, непостојању ширих услова за националну мобилизацију (због утицаја цркве и служничког менталитета), преузимању концепције политичког народа од Мађара који за циљ има само негацију Срба, неуједначености обима Троједне краљевине и Хрватске, непостојању хрватског језика и јединствене националне свести на простору онога што су елите сматрале територијом хрватског државног права, лутању Хрвата од Гајевог илирства, Штросмајеровог југословенства и Старчевићевог хрватства које настаје у сврху борбе против Срба, Мађара, протестаната и осталих, непостојању културних посебности Хрвата, њиховом утапању у Србе прихватањем језика и обичаја, великом упливу цркве која ради на томе да се идентификује римокатоличанство са хрватством итд. Више видети у: Н. Стојановић, *Срби и Хрвати*, Нови Сад 1902, 1-19.

³⁴⁸ *Hrvatsko pravo*, 27.8.1902; Писци ових текстова превидели су сложеност појма Влаха, који је поред етничког имао и друга значења. Током XVI, XVII, па и XVIII века, под тим термином подразумевали су се Срби са влашким статусом (пореска олакшица у Османској царевини). Власти Хабзбуршке монархије су, уважавајући њихов социјални статус и уједно не познајући специфичне етничке прилике, почеле у званичним документима да за Србе користе, између осталог, и влашки назив. Више видети у: В. Дабић, *нав. дело*, 9-22, 67-141.

³⁴⁹ Исто, 30.8.1902.

³⁵⁰ В. Крестић, *Историја Срба*, 351-361.

По избијању немира, франковци су у главном страначком листу насиље правдали антихрватским деловањем тзв. Влаха одбацујући тезу да су се у немирима водили верским мотивима.³⁵¹ Међутим, настављајући са заоштравањем етничких односа, лист позива и на бојкот „влашке“ робе, станодаваца и угоститеља.³⁵² Иако је Франк касније био бранилац многим који су били оптужени за насиље, *Хрватско право* покушава да се огради од одговорности за погром жаљењем што је дошло до уништавања приватне имовине.³⁵³ Но, интензивно писање у антисрпском духу престаје већ 4. септембра када власти успостављају преки суд и спроводе ванредне мере.³⁵⁴ Већ 10. септембра суд изриче и казну *Хрватском*

³⁵¹ Свој осврт на ову оштру франковачку реторику даје нам и млади Стјепан Радић, који је и сам био врло променљивог односа према Србима током целокупне своје политичке каријере. Он је на почетку осудио деловање *Србобрана* у духу свеопштих оптужби хрватске јавности против Срба. Међутим, по избијању немира био је замало линчован од франковаца због одбране српске имовине у Загребу. Присећајући се догађаја Радић критикује Франка и његову политику, али и покушава да изједначи писање *Србобрана* и *Хрватског права*: „...Стари праваши, којима се данас вели и нечисти праваши, за разлику од оних чистих, који се сами тако зову, ти стари праваши, то су хрватски родољуби, које боли мацарска кривица, али немају доста одважности, да устану на мацаронску кукавштину и издајство. Има их, који би били доста одважни, али се на жалост држе несретнога наука, по којем су највећи непријатељи Хрватској хрватски Власи (не смије се рећи Срби) и- одвијетник др. Франк. И тако се данас стари праваши познају по том, што грде и псују Влахе и дра Франка. Још пред неколико година највише су грдили обзораше и бискупа Штросмајера све по оној несретној науци- али су од своје памети увидјели да то није право ни за Хрватску корисно. У том псовању Влаха и обзораша спровели су стари праваши више од тридесет година, а зато циело вриеме нису добили у руке ниједне књиге о хрватском државном праву, о Далмацији, о Босни и Херцеговини, о Истри... Дати Хрватску на дар за мацаронски дуг, то је највећа увреда и др. Франк је својим даром повредио успомену Анте Старчевића. А онда она луда мршња на Србе! Данас су Власи, Цигани и Бог зна што све нису, а сутра су православни Хрвати, и наша браћа грчко-источнога закона, прекосутра су опет силом Срби, назови Срби, тако звани Срби...А сад погледајмо Србе. Србске госпде која не би барем из вана пристајала уз мацарство, врло је мало. Особито у източној или славонској Хрватској Срби су на око највећи мацарони. У души својој сви су радикалци, то јест непомирљиви непријатељи Хрвата и бивше паурије или цивилне Хрватске. Сва бивша Крајина и сва Славонија за ње су чисто србске земље. Особито је Срием права правцата мала Србија у којој не може бити Хрвата. У Сриему може бити Мацара, Шваба, Грка, Жидова, Цигана, свега и свачега, али Хрвата баш не може бити. Ако је ту који Хрват, тај се дотепео. Није се дотепео, доскитао ни Шваба, ни Мацар ни Жидов, као што и није, ако је дошао поштеним путем и начином- али Хрват је свакако дотепенац, дошљак. И тако се у дољњој Хрватској жање оно што се у горњој сије и обратно: горња жање, што доња сије. У горњој Хрватској вели се Србима, да су дотепенци, у дољњој Хрватима, а последица је тога да би брзо у циелој Хрватској и Хрвати и Срби били туђинци и дошљаци, кад би сав народ постао неразуман и слиеп, као што су сада готово сва његова господа србска су дакле господа обично радикална, јуначка, проти Хрватима, као што су хрватска господа обично радикална, јуначка проти Србима. И ни једних ни других јунака није стид тога јуначства! Србска радикална јуначка господа имаду у Загребу своје новине *Србобран*, који пише исто таквим духом и начином као и Хрватско Право др Франка, с том разликом да је *Србобран* тискан ћирилицом, а *Хрватско право* латиницом и што *Србобран* благи хрватски, а Франков лист србски дио нашега народа. Још је једна велика разлика, али та само повећаје Србобранову кривњу: Србобран знаде у истину красно, искрено и одушевљено писати о другим Славенима, особито о Русима и Чесима. Само за Хрвате, за најближу браћу нема хрватске риечи ради. Србске либералне госпде готово ни нема у Хрватској, пак за то не ћу о њој ни говорити...“. Видети у: S. Radić, *Najjača stranka u Hrvatskoj*, Rieka 1902, 6-7, 9, 12-13.

³⁵² *Hrvatsko pravo*, 1.9.1902.

³⁵³ *Исто*, 2.9.1902.

³⁵⁴ *Исто*, 4.9.1902.

праву спречавајући га да даље прештампава, сече и дели поједине новинске текстове који распирују мржњу.³⁵⁵

Међутим, после неколико дана поново франковачки лист напада Србију и Србе. Тако је, осврћући се на резолуцији трговачког друштва из Београда, лист напоменуо, остајући на својим старим становиштима, да српски трговци у Загребу нису Срби, већ Хрвати.³⁵⁶ Чак и 18. септембра преносе вест да ће се Срби из Славоније и Срема окупити како би тражили припајање Угарској што је поново узнемирило франковачку штампу ионако осетљиву на мађарске претензије према тој покрајини.³⁵⁷ Потом пишући о збору у Новом Саду крајем септембра исте године, франковци наглашавају да је дошло до окупљања „гркоисточних“ из Хрватске и Срба из Угарске. Овде се мора приметити да лист, на трагу Франкових ранијих говора, признаје посебност Срба у угарском делу монархије, али одбија да то уради у хрватском случају.³⁵⁸ Но, оштрији су франковци били када је резолуција новосадског збора објављена оптужујући Србију и Црну Гору за наводно подстицање православног народа против домовине Хрватске.³⁵⁹

Почетком октобра те године и режимска Народна странка објављује резолуцију којом осуђује антисрпско насиље франковаца и других који су узели учешћа у томе. Супротно владајућој опцији, *Право* наводи да тај документ ниједном речју не говори о Стојановићевом тексту за који су тврдили да је узрочник немира.³⁶⁰ Осуђујући тежње да се на простру јединственог хрватског језика и народа стварају нове народности и језици, *Право* жали што *Обзор* говори о томе да су прваци ННС-а радили на слози са Србима.³⁶¹ Заправо, франковци су се и октобра месеца 1902. године надали да ће праваше окупити распиривањем мржње према Србима. Но, реторика, агитација и мобилизација присталица ЧСП-а попустила је током 1903. и 1904. године када неће бити већих изгреда. И текстови о Србима и Србији ређе су се објављивали у *Хрватском праву*. Коментаришући смену на престолу у Београду, *Право* је, супротно Аргусовим чланцима из 1902. године, остало

³⁵⁵ *Исто*, 10.9.1902.

³⁵⁶ *Исто*, 13.9.1902.

³⁵⁷ *Исто*, 18.9.1902.

³⁵⁸ *Исто*, 25.9.1902.

³⁵⁹ *Исто*, 26.9.1902.

³⁶⁰ *Исто*, 7.10.1902.

³⁶¹ *Исто*, 10.10.1902.

умерено надајући се да ће нови краљ Петар Карађорђевић поправити односе Србије и Аустро-Угарске.³⁶² Тек је обједињавање опозиције 1905. године поново пробудило старе духове оптужби за наводно издајство хрватских Срба и великосрпску пропаганду.

Неколико месеци после, током децембра 1902. године, и Франк у свом говору о идемнитету оправдава насиље истичући да је то била одбрана Хрвата од српске идеје. Такође, Франк се не упушта ни у све поменуте појединости и вишемесечне оптужбе *Хрватског права* на рачун Срба. За њега, православни суграђани били су идејно заведени, а демонстрације су успеле пошто су се и локални Срби оградиле од писања *Србобрана*.³⁶³ Премда децембра 1903. године хвали приближавање Срба и Хрвата³⁶⁴, Франк изјављује у сабору да никада неће пристати да се вера претвори у агитацију у циљу стварања другог политичког народа на хрватском тлу.³⁶⁵ У том духу, слично ће оптуживати и Мађаре због допуштања ширења наводне немачке пропаганде у Славонији преко евангелистичке цркве.³⁶⁶ У тој привременој трпељивости према Србима, Франк је и гласао за давање новца помоћном друштву сиромашних Срба студената. Задржавајући свој пређашњи став борбе против сепаратизма на замишљеном хрватском државном подручју, Франк позива сабор да подржи далматинске студенте у Бечу и Загребу слично као што је и он подржао Србе.³⁶⁷ Наредни догађаји показаће да је такво Франково држање било кратког века.

³⁶² *Хрватско право* је чак за покојног краља Александра Обреновића говорило да му је круна била „трнов вијенац“ и да је у многим стварима наставио „несретну“ политику свога оца Милана. Такође, писали су и о животу краљевског брачног пара наводећи да су постојали бројни проблеми. Видети: *Hrvatsko pravo*, 12.6.1903; *Исто*, 13.6.1903; *Исто*, 15.6.1903; *Исто*, 16.6.1903; *Исто*, 17.6.1903.

³⁶³ J. Frank, *Govori nar. zastupnika dra Josipa Franka izrečeni u zimskom zasjedanju hrvatskoga Sabora godine 1902.: po stenografskom zapisniku*, 4-35.

³⁶⁴ J. Frank, *Govori dr. Josipa Franka nar. zastupnika križkog kotara izrečeni za ljetnog saborskog zasjedanja god. 1903.: po stenografskom zapisniku*, 61-62.

³⁶⁵ J. Frank, *Govor dra Josipa Franka, zastupnika naroda o banovu programu i o stanovištu naše stranke prema tomu programu: izrečen u saborskoj sjednici dne 15. prosinca 1903.: (po stenografskih bilježkah)*, 1-31.

³⁶⁶ J. Frank, *Govori zastupnika naroda dra Josipa Franka izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskog sabora 1904.*, 27-35.

³⁶⁷ J. Frank, *Govori dra. Josipa Franka, zastupnika naroda izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskog sabora 1903-1904.: (po stenografskih zapisnicih)*, 88-95.

Последња фаза деловања- изазов Хрватско-српске коалиције и уједињење са хрватским клерикалцима

а) Изазов новог курса

Двојна монархија на прелазу векова била је оптерећена старим ривалствима које је дуализам, испоставиће се, само привремено стишао. Са једне стране, политички динамизам у цислајтанском делу ишао је ка проширивању права гласа укључивањем свих националних заједница у земаљска представничка тела. Ову праксу прво уводи Моравска, а њу ће касније следити Буковина, Тирол и остале покрајине Царства (са изузетком Галиције у којој се Беч и даље ослањао на пољски елемент запостављајући малоруски). Такође, ни Хришћанско-социјалистичка ни Социјалдемократска партија нису желеле распад Монархије, већ њену реорганизацију по паду дуализма. Нарочито активни на том пољу били су хришћански социјалисти који су се залагали за концепт преустројавања Монархије на бази федерализма на националном принципу.³⁶⁸

После одласка Калмана Тисе са власти 1890. године у земљама круне светог Иштвана смењивале су се многобројне владе режимске Слободоумне странке. Односе Беча и Будимпеште на крају XIX века прво је пореметило питање војске будући да је угарска страна условљавала већа давања за одбрану увођењем мађарског као службеног језика војних трупа на територији Транслајтаније. Међутим, Аустрија је пореметила ове планове Мађара, који ни тада нису успели да спроведу ни своје планове о самосталној војсци. Уз то, и Немци су у свом делу Монархије имали проблема са бројним словенским и италијанским живљем које није хтело да прихвати немачки као службени језик у државној управи.

Друга криза претила је да ескалира и да буде са много разорнијим последицама. У угарском делу монархије владајућа Слободоумна странка је у борби против антидуалистичке странке Ференца Кошута први пут после неколико деценија постојања морала да преда власт опозицији. Међутим, политика Кошутове странке тежила је стварању

³⁶⁸ Тих година био је популаран и концепт Аурела Поповиција о федерализацији монархије. Он је био жестоки критичар дуализма и мађарске концепције решења националног питања кроз мађаризацију коју је сматрао шетном. Више о томе видети у: А. Popović, *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn*, Leipzig 1906, 76-120.

новог државноправног односа укидањем царинске заједнице, разбијањем заједничких институција и успостављањем персоналне уније. Оваква политика није наишла на разумевање двора који је завео ванредно стање и за премијера поставио лојалног генерала Гезу Фејерварија. Под притиском давања општег права гласа којим би мађарско племство било развлашћено, Мађари су попустили прихвативши *status quo ante* стање. Са друге стране, Беч је наставио да толерише наставак мађаризаторске политике која је тих година била нарочито интензивна на железницама и у школству.³⁶⁹ Прво тињајућа, а потом и отворена криза у односима, је, уз још неке догађаје, имала силан утицај на формирање онога што се у Хрватској називало „новим курсом“.

Оваква политичка кретања у Хрватској имала су своју специфичну генезу. Са једне стране, битан фактор у настанку политике „новог курса“ био је део студентске омладине који је још 1895. године протествовао против мађарских и српских застава. Међу представницима те нове струје истицали су се људи попут Стјепана Радића, Лава Мацуре (сина Шиме Мацуре првака ННС-а), Живана Бертића, Фрање Пољака, Милана Шарића и многих други. Не пристајући на Франков ауторитет, ова група је одлазила у Праг на студије где је била инспирисана радом Томаша Гарига Масарика, универзитетског професора, интелектуалца и будућег државника. Упознавањем са чешким политичким и друштвеним амбијентом млади хрватски студенти надањивали су се и специфичним обликом чешке словенске солидарности. Мењајући своја некадашња уверења, омладинци су почели да раде на зближавању са Србима признајући им сва права у оквирима Хрватске.³⁷⁰

Други битан фактор биле су поменуте странке хрватске опозиције. Премда је од осамдесетих година деветнаестог века било покушаја, тек током 1902. и 1903. године кристалисала се идеја о коначном обједињавању антирежимских снага. У новим околностима напредна омладина, круг око Стјепана Радића, матица СП-а и ННС формирали су најпре Хрватску опозицију, а потом и ХСП као кровну организацију ових у много чему идејно хетерогених скупина.³⁷¹

³⁶⁹ А. Ц. П. Тејлор, *нав. дело*, 231-241; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *нав. дело*, 488-492.

³⁷⁰ R. Lovrenčić, *Geneza politike 'novog kursa'*, Zagreb 1972, 39-52.

³⁷¹ *Исто*, 245-265.

Међутим, 1904. године Стјепан Радић је напустио ХСП и основао ХПСС. Разлози Радићевог раскола били су вишеструки. Најпре, овај политичар почео је да се залаже за сељаштво и словенофилство, а није могао из личних разлога ни да прихвати идеју дела вођства ХСП-а да се у удружену опозицију укључи Јосип Франк и његова странка.³⁷² Након Радића одвојили су се и напредњаци због свог антиклерикалног курса.³⁷³ Ипак, током прве половине 1905. године целокупна опозиција поново је покушала да се обједини. Међутим, до удруживања свих снага није дошло пошто су далматински праваши предвођени Супилом и Трумбићем одбили предлог вођства ХСП-а о укључивању Франка у коалицију.³⁷⁴

На прелазу векова у Далмацији се формира оно што ће бити названо „новим курсом“. Заједничко свим опцијама било је негодовање због бечке политике која је економски запостављала Далмацију, радила на увођењу немачког језика као службеног и одвајала италијанску заједницу од матице.³⁷⁵ Политику „новог курса“ у Далмацији дефинисао је Анте Трумбић чије идеје су почивале на сједињавању Далмације и Хрватске, мирном решавању спора са Италијом и локалним Италијанима и одбацивању немачког језика као службеног. Уз то, Франо Супило и Анте Трумбић продубили су односе са представницима Угарске и Италије, што је знатно допринело и интернационализацији хрватског питања у окружењу.³⁷⁶

Почетком октобра 1905. године у Ријечи, том спорном граду у односима Хрвата и Мађара, донета је знаменита резолуција којом су хрватске странке подржале све мађарске захтеве о разбијању нагодбених односа и формирању персоналне уније. Заузврат су хрватски опозициони прваци тражили од Будимпеште укључивање Далмације у састав Троједнице и доследно спровођење Нагодбе до њене ревизије. Уз то, опозиција је тражила и реформу изборног система која би ишла у смеру добијања општег права гласа, као и

³⁷² Тако је настала Хрватска пучка сељачка странка која се залагала за сељаштво, словенофилство и признавала Хабзбуршку монархију као једини оквир политичког деловања. Видети у: „Stjepan Radić: Program i taktika Hrvatske seljačke stranke“, у: *Programski dokumenti*, 481-485; Радић и Франк су, и поред жестоког сукоба имали и периоде сарадње па су у Церни и Петрињи подржали заједничког кандидата. Више видети о томе у: S. Matković, „Politički odnosi Josipa Franka i frankovaca prema radićevskoj ideologiji“, 277-282.

³⁷³ R. Lovrenčić, *нав. дело*, 245-265.

³⁷⁴ *Исто*, 275-300.

³⁷⁵ *Исто*, 99-141.

³⁷⁶ *Исто*, 225-243, 266-274; „Ante Trumbić: Govor u Dalmatinskom saboru“, у: *Programski dokumenti*, 467-476.

законску заштити слободе штампе, састајања и независности судства.³⁷⁷ Након тога огласила се и српска страна, о којој у Ријечкој резолуцији није било ни говора.

Иако је напредна омладина радила у корист сарадње Срба и Хрвата у Банској Хрватској, хрватска опозиција још увек није хтела да прихвати идеје о равноправности имена и вера. Кулминација анимозитета дела хрватских странака према Србима догодила се 1902. године током поменутог погрома у Загребу, а у наредном периоду српске странке су нашле *modus vivendi* сарадње са Хрватима. Наиме, српска страна је ограђивањем од поменутог Стојановићевог чланка и доласком Бањанина и Прибићевића на челне позиције СНСС-а постепено нормализовала односе са већим делом хрватске опозиције.³⁷⁸ Једино веће нарушавање овог неписаног договора направио је Франк са својим присталицама нападајући загребачке Србе који су у православној Преображеној цркви организовали молитву за руског цара и народ који је био у рату са Јапаном.

Дуг је био пут који је довео до сарадње Срба и Хрвата. Српска политика је ишла ка новој Хрватско-српској коалицији задржавајући стара политичка начела. Прво, у *Програму српског клуба* из 1901. године захтевана су права Троједне краљевине Хрватске, Славоније и Далмације, као и трајан и слободан развитак и материјални и културни напредак српског и хрватског народа. На пољу мањинских права тражила се заштита црквене аутономије, истицање националних симбола, равноправност ћирилице, слобода вероисповести и пропорционално финансирање српских културних и верских установа.³⁷⁹ Постепено, Српска народна самостална странка постала је водећа српска политичка организација, а током марта 1902. године изнела је свој програм који се у битним цртама није разликовао од политике Српског клуба ни у државноправним ни у мањинским питањима.³⁸⁰ Поред ове странке постојала је и опозициона Српска народна радикална странка у Угарској, Хрватској и Славонији. СНРС је у Окучанима септембра 1903. и Новом Саду фебруара 1904. године дефинисала свој програм. Ни ова странка није била против веће самосталности Хрватске од Угарске, а у осталим питањима мањинске политике имала исти став као и СНСС. Међутим,

³⁷⁷ „Ријечка резолуција“, у: *Програмски документи*, 494-496.

³⁷⁸ R. Lovrenčić, *нав. дело*, Zagreb 1972, 87-99.

³⁷⁹ „Програм српског клуба“, у: *Програми и статуту*, 229.

³⁸⁰ Постојале су мале разлике у виђењу социјалне политике, начина организације државе и других ствари. Више видети у: „Програм Српске народне самосталне странке“, у: *Програми и статуту*, 231-235.

за разлику од осталих српских опција СНРС се залагала за посебне управне области дефинисане по националном принципу, као и још нека специфична права које су српски представници спорадично износили пред хрватске земаљске органе (увођење катедре за историју српског народа на Универзитету у Загребу итд.).³⁸¹

По објављивању Ријечке резолуције, дошло је компромиса између представника Срба и Хрвата. Најпре су се у Далмацији представници странака договорили око признавања равноправности оба народа, а Србима су призната права на пољу језика и истицања националних симбола.³⁸² Након тога, уследио је и крајем 1905. године *Манифест Хрватско-српске коалиције* у Банској Хрватској који су потписали представници Хрватске странке права, Хрватске пучке напредне странке, Српске народне самосталне странке, Српске народне радикалне странке, Социјалдемократске партије и Франко Поточњак као независтан кандидат. Тим документом било је предвиђено да ће се новооснована коалиција борити за опште, једнако и тајно изборно право уз постојање представничког тела мањина, праведну поделу изборних јединица, гласање по општинама, потпуну слободу штампе, слободу вероисповести и народности, увођење управног суда против самовоље чиновништва, економске реформе и економско јачање народа, као и стварање радничког законодавства. У државноправним питањима преузет је далматински модел у коме су се све стране сложиле око сједињења Далмације са Хрватском, без спомињања Босне и Херцеговине. Суштина спора почивала је у томе што су српске странке тражиле да народ окупираних покрајина одлучи о својој будућности док су хрватске странке инсистирале на њиховом присаједињењу са Хрватском на бази замишљеног хрватског историјског права.³⁸³ Како би превазишли неминован сукоб око Босне, обе стране су одлучиле да је и не спомињу.

Каква је, у свим тим догађањима, била улога Јосипа Франка? Након што је дефинитивно избачен из свих комбинација око обједињавања опозиционих странака, Франк се окренуо кампањи напада на своје политичке противнике. Пред окупљање у Ријечи, током лета 1905. године *Хрватско право* је оптужило Франа Супила да је плаћеник београдске

³⁸¹ „Политички програм Српске народне радикалне странке у Угарској и Хрватској и Славонији“, у: *Програми и статуту*, 263-274.

³⁸² „Tekst sporazuma klubova Srpske narodne i Hrvatske stranke na dalmatinskom saboru“, у: *Programski dokumenti*, 503-504.

³⁸³ „Manifest Hrvatsko-srpske koalicije“, у: *Programski dokumenti*, 505-507.

владе коме због издајства треба да суди хрватски народ.³⁸⁴ Поред Супила, *Хрватско право* оптуживало и *Нови Србобран* да ради у корист Краљевине Србије против Двојне монархије.³⁸⁵ Афера „Аргус“, која је носила име по псеудониму потписника тих клеветничких чланака, завршила се неславно по Франка. Наиме, Франк је на суду порекао да верује у аутентичност свих Аргусових исказа, али није осуђен пошто није био уредник листа.³⁸⁶ Ипак, оптужбе на рачун политике „новог курса“ и Србије наставиле су се и крајем марта 1906. године. *Хрватско право* поново је напало ХСК за сарадњу са Београдом који је, по њима, имао великосрпске претензије на простору земаља хрватског државног права.³⁸⁷ После неколико месеци паузе 12. јула 1906. године *Хрватско право* поново наставља да напада Србију и српског амбасадора Вујића у Бечу због окупља јужнословенских чланова делегација оптужујући их за мешање у унутрашње ствари Монархије и поткопавање њених законитих права.³⁸⁸

У саборским говорима Франк стоји на линијама главног страначког листа. Већ током новембра 1905. године, одбија да прихвати да је „нови курс“ револуционарна и нова политика, и тврди да је то само наставак „обзорашке“ политике која Хрватску претвара у угарску круновину.³⁸⁹ Франк критикује прваке нове политичке опције што запостављају јединство хрватских земаља будући да у Ријечкој резолуцији нису споменули Босну и Херцеговину.³⁹⁰ Очигледно да је преко Босне и Херцеговине Франк покушавао да ослаби ХСК и да мобилише онај део бирача који је веровао у концепт хрватског државног права и проширивања Хрватске на све предвиђене територије. Инсистирањем на државном праву, Франк је покушавао и да поремети јединство опозиционих странака тиме што је рачунао да

³⁸⁴ *Hrvatsko pravo*, 25.8.1905. Сличним аргументима наставило се писање и у наредним бројевима. Видети: *Исто*, *Исто*, 6.9.1905.

³⁸⁵ *Исто*, 12.9.1905; *Исто*, 19.9.1905.

³⁸⁶ Према закону о штампи, новине су могле бити тужене на два начина. Први је подразумевао да аутор спорног чланка заврши на суду. Други је подразумевао да уредништво, уколико није могуће идентификовати аутора, због занемаривања дужне пажње буде тужено и осуђено. Како није било могуће утврдити аутора и како Франк није био формални, већ суштински, уредник листа он није био осуђен у спору са Супилом. Видети: *Исто*, 13.7.1906.

³⁸⁷ *Исто*, 30.3.1906..

³⁸⁸ *Исто*, 12.7.1906.

³⁸⁹ J. Frank, *Govori i interpelacije dr. Josipa Franka zastupnika naroda: izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskoga sabora god. 1905-1906.*, 40-117.

³⁹⁰ *Исто*, 40-117.

ће се правашки део одвојити. Међутим, ХСП остао је у оквирима ХСК све до краја свог постојања.

На мајским изборима 1906. године Франкова странка постигла је успех поставши трећа по снази странка у сабору са 18 посланика. Испред ње су једино биле режимска Народна странка са 34 и ХСК-а са 32 мандата. Пошто ниједна странка није имала већину требало је формирати нову владу саборском коалицијом. Комбинаторика са три опције у времену када су центри моћи Монархије били у сукобу захтевала је одређену тактичност свих актера на земаљском нивоу. У тим приликама, Франк је био један од партнера са којима се озбиљно рачунало поготово у антимађарском великоаустријском кругу око престолонаследника Франца Фердинанда. Услед сукоба ХСК и НС-а, Франк је помогао ХСК-у да изабере своје представнике у заједничком хрватско-угарском сабору. Међутим, односи су им се заоштрили по приближавању прве две опције крајем године. Тада почиње франковачка опструкција која ће врхунац доживети у вишемесечној адресној дебати која ће трајати од краја 1906. до почетка 1907. године.

Свој однос према ХСК Франк је најјасније и најпотпуније предочио у свом најдужем говору који је икада држао у Сабору на седници 25. јануара 1907. године. Тада је Франк, поредећи програмске разлике између ХСК и СХСП, оптужио ХСК да се залаже за јединственост земаља круне светог Стефана и да жели да све реформе (сједињење са Далмацијом, увођење општег бирачког права итд.) спроведе у договору са страним фактором лишавајући Хрватску својих суверених права.

Судећи према стенографским белешкама, током његовог дугог говора упадице су не само биле честе него су се оне неретко претварале у жестоке оптужбе. Тако је Јован Бањанин нападао Франка да је „зелен као гуштер“, док првак Франкове странке Александар Хорват тражио да се Бањанин истера из сале називајући га „дебелом мјешином србском“. Његов дуги говор био је само део ове делимично успешне опструкције рада Сабора. Иако су успорили рад, представници СХСП-а су се повукли и дозволили су владајућој коалицији

не само да донесе нешто измењену адресу (у којој су се ипак спомињали Срби), већ и да учврсти своју краткотрајну власт.³⁹¹

Такође, Франк напомиње да се предлог адресе СХСП-а позива на легитимност која је израз историјског континуитета, трајања, суверености и слободе хрватског народа под династијом Хабзбург. Позивајући на добијање свеопштег изборног права, Франк инсистира и на томе да се стекне и независност у војним, финансијским и привредним пословима са јединственом и независном хрватском царинском политиком и хрватском народном банком.³⁹² Позивајући се на немачки пример где је националном уједињењу претходило економско, Франк тражи да представници ХСК-а одустану од потчињавања Далмације угарској царинској зони и да се све земље, које је сматрао хрватским, окупе у јединствено економско тело.³⁹³ У јеку угарске кризе и мађарских захтева за успостављањем посебне мађарске војске, Франк као контратежу износи предлог о посебним овлашћењима за хрватску војску. Заправо, Франк се ослањао на антимађарске кругове у Бечу надајући се да ће преко њих остварити успех за себе и Хрватску.

Поред ових начелних ствари, Франк замера првацима ХСК-а (Франу Супилу, Стјепану Загорцу и Грги Тушкану) идејну недоследност у погледу политике према Мађарима.³⁹⁴ Уједно одбацујући оптужбе да је са Левином Чавраком (прваком Народне странке) радио на Супиловој дискредитацији, Франк наставља да оптужује Супила да је плаћеник Србије. У говору се Франк позива и на разговоре Ива Елеговића са неименованим мађарским министром који је наводно потврдио тачност антисрпских и антисупиловских оптужби *Хрватског права*.³⁹⁵

Посебно се Франк осврнуо и на политику Краљевине Србије. За њега, та политика била је „шовинистичка“ и „експанзионистичка“ будући да се у српским школама, према његовом виђењу, учи да су Хрвати Срби католичке вере и да је Истра највеће српско

³⁹¹ M. Gross, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije*, 145-154.

³⁹² J. Frank, *Govori dra. Josipa Franka, zastupnika naroda, izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskog sabora od studenoga 1906. do ožujka 1907.: (po stenografskim zapisnicima)*, Zagreb, 1908, 91-95.

³⁹³ *Исто*, 171-214.

³⁹⁴ *Исто*, 95-108.

³⁹⁵ *Исто*, 147-171.

полуострво. Због супротстављених националних концепција, Франк у говору није искључио ни могућност сукоба српске и хрватске идеје у будућности.

Бранећи радикализам и фанатизам присталица СХСП, Франк оптужује политику „новог курса“ за песимизам и малодушност.³⁹⁶ Износећи своје виђење односа у Монархији, Франк сматра да је једино средство Хрватске у сламању мађарске хегемоније заправо Аустрија и да би се због тога требало ослонити на њу. Иако је изнео ову тезу о савезу са Бечом, Франк ће у наредној реченици тврдити да неће пристати као присталица Старчевића на сарадњу са Бечом и Будимом. Овим Франк покушава да заобиђе евентуалне нападе за недоследност и послушништво градећи идејни континуитет са Старчевићевим концептом самосталне и слободне Хрватске. Но, и поред позивања на сувереност, Франк ће врло брзо почети да сарађује са центрима моћи Двојне монархије дајући несебично себе у борби за заједничке интересе.

Начелан ниво свог говора Франк је подигао и расправом о расама искористивши овај сегмент да нападне припаднике ХСК-а за нетолеранцију. Осврћући се на антисемитске нападе *Новог Србобрана* који Франка и Франковог сина оптужују да су Јевреји, Франк се пита да ли је „нови курс“ таквим оптужбама курс напретка. Франк закључује да својом нетолеранцијом присталице ХСК-а припадају оној школи аријеваца која се супротставља семитским и монголским расама. За Франка не постоји чиста раса у човечанству, већ су сви људи помешани. У тим тврдњама иде и корак даље сматрајући да су из мешовитих бракова изашли чувени политичари, писци, војсковође и други. Супротно овој интеррасној тврдњи и оптимизму, Франк наводи, ослањајући се на Старчевића, да су једини изузетак бегови у Босни и Херцеговини који су најчистији Хрвати будући да се нису мешали са Турцима.

Током фебруара 1907. године, Франк се осврнуо и на просветне прилике. И ту је оптужио ХСК да не ради довољно да се у Ријеци отвори хрватска школа која би спречила асимилацију сваког типа. Говорећи о Кошуту млађем, Франк наводи да ХСК не треба да верује новој мађарској власти будући да је она наставила Тисину мађаризаторску политику. По Франку, ХСК греша не само што допушта великомађарском друштву *Јулијан* да ради у

³⁹⁶ Остаје отворено питање колико је Франк усвојио идеје радикализма и идеализма у пракси. Чини се да се служио такитком тзв. *блештаве ерудиције* у борби против политичких противника остајући, притом, на старим начелима постепене промене система.

хрватским школама на мађарском језику, већ и зато што сарађује са Србима слабећи тиме и споља и изнутра замишљено државно и народно јединство.³⁹⁷ Осврћући се на Супилову изјаву у сабору да уколико не могу бити хрватске, да је боље да Босна и Херцеговина буду српске, Франк истиче да је то чин велеиздаје. Заправо, по Франку су многи правашки изневерили државноправни део правашког програма из 1894. године тиме што су били спремни да српској страни попусте око Босне не прецизирајући њен будући статус у договорима са српским странкама.³⁹⁸

На саборским дуелима нису се завршавале препирке. Заправо, оштрије су биле у страначким гласилима где су сукобљене стране стварале атмосферу међустраничке борбе. Посебно проблематична по Франка била је Афера „Штрасноф“. Наиме, како нас извештава антифранковачка брошура Јанка Дујка, загребачки надбискуп Посиловић примио је у свој двор саветника у министарству спољних послова Освида Бергера фон Валденега.³⁹⁹ Високи чиновник наводно је носио загребачком надбискупу и хрватским политичарима предлог о обједињавању клерикалне и франковачке опције. Због таквог предлога Беча, Франк се одазвао позиву да дође у надбискупски двор што су његови проугарски политички противници искористили како би дискредитовали његову пробечку политику. Иако је фон Валденег разговарао са Франком, надбискупом, па чак и баном, његова посета која је трајала три новембарска дана 1906. године, завршила се посве неочекивано по тадашње необавештене посматраче. Наиме, тајна полиција ухапсила је овог саветника под оптужбом да се иза тог имена крије варалица Игњач Штрасноф Семере, мађарски Јеврејин. Према исказу Дујка, Штрасноф је искористио занимање хрватских политичара за великоаустријску концепцију како би од надбискупа узео новац. Дујак закључује свој памфлет нападајући Франка да је у својој „слепој аустријанштини“ поверовао једном преваранту који му је обећао новац.⁴⁰⁰ Иако је тада одбацио оптужбе за сарадњу са Аустријом, Франк ће годину дана касније отворено стати на страну Беча надајући се реализацији своје политике.

³⁹⁷ *Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1906-1911)*, sv. 2, Zagreb 1907, 634-654.

³⁹⁸ *Исто*, 1079-1087.

³⁹⁹ Брошура је уједно била и антисемитска будући да Франка оптуживала да је „Жид“ који се никада није одрекао свог јеврејства.

⁴⁰⁰ Ј. Дујак, *нав. дело*, 16-36.

б) Анексиона криза и Франк

После кризе дуализма питање анексије Босне и Херцеговине нарочито се интензивирало током 1907. и 1908. године. И страначки лист *Хрватско право* пренело је тако 20. септембра 1907. године интервју бискупа Штадлера бечком *Neue Freie Presse*-у. У разговору са бечким новинарима врхбосански бискуп говорио је о потреби да се ове две покрајине припоје јединственом хрватском краљевству зарад интереса Хабзбурговаца.⁴⁰¹ Иако су Франк и његова странка раније критиковали овог црквеног прелата због фаворизовања римокатоличанства и прозелитизма, сада су се, због државноправног питања, бискуп Штадлер и Франк нашли на истим позицијама. Следећи ранију политику Хрвата трију вера, овај лист наставио да говори и 30. септембра о потреби да се свеукупни хрватски народ Босне и Херцеговине, са све тзв. „посрбицама“ и муслиманима, укључи у уставни живот Хрватске.⁴⁰²

Стара начела Велике Хрватске и њене корисности за свеукупну Монархију остала су и даље константа Франкове политике. Тако је половином децембра 1907. Франк дао интервју за *Neue Freie Presse* у коме сумира своју целокупну политику следећим речима: „...Јачати Хрватску значи ојачати монархију, унапређивати снагу њезине акције, али штитити и наравне пробитке Угарске. Хрватска је династична и нека остане династичном. Ради тога ће мудра политика из тих непобитних чињеница бирати своју задаћу. Тада је и питање Босне и Херцеговине по себи риешено“.⁴⁰³

У новим околностима поново је *Хрватско право* писали негативно о односу Србије и Срба према Хрватској и њеним историјским правима. Оптужујући Србију током марта 1908. године за иредентизам, *Хрватско право* је донело (а заправо пренело вест бечког листа *Wiener Allegmeine Zeitung*-а) и вест да Србија наводно плете велеиздајничку мрежу у Босни и Херцеговини. Уз то, франковачки лист не пропушта ни да истакне да се у Србији стално догађају неке крађе за разлику од Босне у којој влада мир.⁴⁰⁴ Овакво писање било је део припреме за процес против Срба у Бањалуци, а већ наредног дана, 9. априла, *Право* преноси

⁴⁰¹ *Hrvatsko pravo*, 20.9.1907.

⁴⁰² *Исто*, 30. 9. 1907.

⁴⁰³ *Исто*, 16.12.1907.

⁴⁰⁴ Видети текстове "Срби и хрватске тежње": *Hrvatsko pravo*, 3.4.1908; *Исто*, 4.4.1908; Кратку вест о почетку процеса такође упереног против Срба *Право* даје почетком априла. Видети: *Исто*, 8.4.1908;

и вест сарајевског *Хрватског дневника* да се Србија спрема за рат против Монархије.⁴⁰⁵ Кампања се наставила и сутрадан када је главни франковачки лист писао и о погрешној колонијалној политици Монархије у Босни жалећи што обе покрајине нису по окупацији дате Хрватској на управу.⁴⁰⁶

Радујући се победи муслиманских и хрватских снага на изборима за сарајевско градско веће, *Хрватско право* говори да је поражена „ратоборна“ и „динцарска“ политика Срба који су склони изборним махинацијама у Босни.⁴⁰⁷ Слично као и 1902. године, *Право* пише о потреби оснивања Хрватске православне цркве. Међутим, у том тексту присутан је и жал што је римокатоличка већина запостављала тзв. Хрвате православне вере.⁴⁰⁸ Као једно од начина сузбијања наводне пропаганде, франковци су у истом листу тражили и укидање светосавских беседа због слављења Немањића и Србије. Заправо, франковци нису желели да се у Хрватској славе стране династије и земље, већ су искључиво истицали личности из хрватске прошлости (Петар Зрински, Крсто Франкопан итд.).⁴⁰⁹ Битно је истаћи да је ауторе оваквих текстова тешко идентификовати будући да су или потписани под псеудонимима или су непотписани. Слање таквих анонимних дојава из мешовитих крајева наставило се и касније у антисрпском руху. Тако се у једном тексту оптужују Срби за србизацију Лике и истискивање влашких и хрватских топонима у сврху великосрпске идеје.⁴¹⁰ Но, очигледно је да је уредничка политика дозвољавала објављивање оваквих текстова како би се креирала одређена негативна слика о Србији и Србима пред анексију Босне и Херцеговине.

Ситуација се нарочито заоштрава онога тренутка када *Хрватско право* 5. августа 1908. године извештава о брошури *Финале* Ђорђа Настића. Настићевим тврдњама о постојању Јужнословенске терористичке организације, франковци су добили основу каснијим кампањама.⁴¹¹ На оптужбама изнетим у *Финалу* није стало, па је посебно оштро *Хрватско право* било према српским политичарима Будисављевићу и Прибићевићу 7.

⁴⁰⁵ *Исто*, 9.4.1908.

⁴⁰⁶ *Исто*, 10.4.1908.

⁴⁰⁷ *Исто*, 15.4.1908.

⁴⁰⁸ *Исто*, 11.7.1908; *Исто*, 18.7.1908; *Исто*, 21.7.1908.

⁴⁰⁹ *Исто*, 25.7.1908; Мали парадокс лежи у томе што је и Анте Старчевић, на кога су се Франк и његове присталице стално позивале, говорио да су Немањићи хрватска династија. У овом тексту они, несвесно правећи грешку, негирају да су Немањићи Хрвати.

⁴¹⁰ *Исто*, 31.7.1908.

⁴¹¹ *Исто*, 5.8.1908; Кампања се наставила и касније. Видети у: *Исто*, 6.8.1908.

августа оптужујући их за тобожње антихрватско деловање. То је само био почетак организованог прогона српских првака у Хрватској које су оптуживани за наводну великосрпску заверу у Хрватској.⁴¹² Оваква агитација била је и својеврсна увертира у почетак Загребачког велеиздајничког процеса у којем је 53 Срба оптужено за антидржавно деловање.⁴¹³ Како су се догађала хапшења, *Хрватско право* је објављивало спискове ухапшених Срба, а у једном тренутку су, без претпоставке невиности, изнели и списак адвоката оптужених уз тврдњу да ће они бранити „велеиздајнике и људе који су хтели бомбама на Хрватску“.⁴¹⁴

У *Хрватском праву* први пут је јасно чин припајања двеју окупираних покрајина имплицитно поменуто 17. септембра 1908. године у чланку *Анексија?* који потписује Јозо Сунарић*. У њему, Сунарић истиче да у Хрватској народној заједници Босне и Херцеговине постоје сучељавања око тога да ли би требало безусловно спровести анексију или не. То указује да се тада отворено говорило о припајању две покрајине у хрватским круговима.

⁴¹² По слому Југославије, хрватска историографија доноси нам другачија мишљења о карактеру и успешности Велеиздајничке парнице против Срба у Загребу. Тако је Мира Колар Димитријевић истакла да је грешка бана Рауха што је именовао православца Славка Араницког за одјелног предстојника за правосуђе. Према тврдњама ове ауторке, Араницки је вероватно био симпатизер ХСК-а и из тих разлога је убрзао судски процес против Срба учинивши га неозбиљним и неутемељеним. Колар Димитријевић напомиње и да су поједини оптужени Срби радили са Србијом и били веома антихабзбуршки расположени. Такође, ауторка тврди и да Срби нису били масовно прогоњени како се представља у историографији, као и да бан Раух није желео да оптужи целокупну српску популацију. Више видети у: М. Kolar-Dimitrijević, „Ban Pavle Rauch i Hrvatska u njegovo vгijеме“, *Povijesni prilozi* 18-18 (1999), 248, 262-267. Петнаест година касније, Мислав Габелица објавиће чланак *Загребачка велеиздајничка парница* у коме ће заузети становиште да је Двојна монархија до краја 1907. године толерисала тзв. „великосрпску пропаганду“ у Хрватској, желећи да држи Србију у привредно-политичкој доминацији. Променом политике, по Габелици, Хабзбуршка монархија се определила за обрачун са тзв. „великосрпским национализмом“. Управо у том обрачуну Мислав Габелица види главни узрок Велеиздајничке парнице. Такође, Габелица у одустајању Дунавске монархије од војног обрачуна са Србијом види главни узрок пропасти Велеиздајничке парнице против Срба у Загребу. Према ауторовом виђењу, одустајањем од казни Хрвати постали таоци политике Монархије. Више о томе видети у: М. Gabelica, „Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 46-1 (2014), 131-156.

⁴¹³ *Исто*, 7.8.1908; *Исто*, 8.8.1908; *Исто* 10.8.1908; *Исто*, 11.8.1908; *Исто*, 12.8.1908; *Исто*, 13.8.1908; *Исто*, 14.8.1908; *Исто*, 17.8.1908; *Исто*, 18.8.1908; *Исто*, 21.8.1908; *Исто*, 22.8.1908; *Исто*, 24.8.1908; *Исто*, 25.8.1908; *Исто*, 27.8.1908; *Исто*, 28.8.1908; *Исто*, 29.8.1908; *Исто*, 2.9.1908; *Исто*, 3.9.1908; *Исто*, 5.9.1908; *Исто*, 9.9.1908; *Исто*, 11.9.1908; *Исто*, 14.9.1908; *Исто*, 16.9.1908; *Исто*, 18.9.1908; *Исто*, 19.9.1908; *Исто*, 25.9.1908; *Исто*, 26.9.1908; *Исто*, 29.9.1908; *Исто*, 1.10.1908; *Исто*, 2.10.1908; *Исто*, 5.10.1908; *Исто*, 6.10.1908.

⁴¹⁴ *Исто*, 22.8.1908.

* Јозо Сунарић био је припадник Хрватске народне заједнице у Босни и Херцеговини пре 1918. године. Слично знатном делу припадника Франкове странке у старости ће узети учешћа у усташком покрету и постати један од најближих сарадника поглавнику Анти Павелићу, који је и сам био симпатизер и члан Франкове странке.

Непосредно пред чин анексије, *Хрватско право* 2.октобра 1908. године доноси текст у којем се нада припајању Босне и Херцеговине Хрватској.⁴¹⁵

Но, поред писања главног страначког листа поставља се и питање каква је била улога Франка у временима пре, током и након избијања ове дипломатске кризе. И Франково јавно деловање ићи се у сличном правцу као и писање страначког листа. Уз то, Франк је морао да улази и у политички сукоб са ХСК-ом који се после франковачке опструкције наставио крајем 1907. и током 1908. године. Тада су новине ХСК-а оптуживале Франка да је дугогодишњи страни агент камуфлиран у хрватског националисту који ради за интересе Беча и Будимпеште. Са друге стране, Франк се бранио да је био само вредан партијски радник одан начелима Анте Старчевића у одбрани хрватске независности. У говору пред гласачима, Франк је одбацио и оптужбе за колаборацију са угарским премијером Векерлеом говорећи да је у тим разговорима бранио права Хрватске.⁴¹⁶ Полако припремајући терен за анексију Босне и Херцеговине, Франк пред гласачима у Крижу оптужује ХСК да Босну и Херцеговину предаје угарским интересима и српској државној идеји. Тада говори и да СХСП инсистира да томе да те области припадају хрватском краљу.⁴¹⁷ У јеку кампање против Срба из августа месеца 1908. године, Франк је на скупу у Доњој Јеленској пред присталицама тврдио да има доказе да ће Хрватска добити ускоро Босну и Херцеговину.⁴¹⁸

Током целог овог рада може се приметити да смо говорили више о Франковом јавном деловању, не осврћући се на његово, условно речено, „тајно“ политичко деловање. Нажалост, још увек историчари нису дошли у посед некаквог личног Франковог архива који би, можда, расветлио и објаснио разлоге његовог понашања током више деценија активног политичког деловања. Међутим, важне податке доноси нам објављена преписка Франка са Морицом фон Ауфенберг-Комаровом, некадашњим војним службеником у Загребу* и

⁴¹⁵ Исто, 17.9.1908; Исто, 2.10.1908.

⁴¹⁶ J. Frank, *Pobjeda hrvatskoga naroda*, Zagreb 1908, 3-19

⁴¹⁷ Исто, 19-29

⁴¹⁸ Супротно мишљење изнеће Франков клијент и пријатељ гроф Јосип Драшковић тврдећи да он нема доказе. „Josip Draskovich an M. v. Auffenberg, Agram am 2. September 1908.“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka s Večom: 1907. -1910*, приредили S. Matković, M. Trogrlić Zagreb 2014, 153-157; Франков говор у Доњој Јеленској видети у: „Govor nar. zastupnika J. Franka izrečen na velikoj skupštini izbornika kotara križkoga u nedjelju 23. kolovoza, u Gornjoj Jelenskoj“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 388-398.

* Они су се, заправо, упознали код грофа Јосипа Пепија Драшковића.

будућим министром војним, и Алојзом Лексом фон Еренталом, министром спољних послова Двојне монархије.

Најстарије писмо, објављено у зборнику избора *Из кореспонденције Јосипа Франка са Бечом*, потиче из половине децембра 1907. године. У том писму Франк пише Ауфенбергу да је спреман да овом војном заповеднику објасни о чему је све преговарао са угарским премијером Векерлеом не упуштајући се у детаље.⁴¹⁹ Ни своје политичке противнике из редова ХСК Франк није заборављао у преписци са великодостојницима. Тако је Франк оптуживао Ферду Шишића за подмуклост, а Србе да наводно планирају терористичке нападе у Босни и Херцеговини.⁴²⁰ По одласку Мила Старчевића и Анте Павелића старијег из странке, Франк је крајем августа 1909. године оптужио Старчевића да обједињавањем странака жели да постане плашт „велеиздајничког“ ХСК-а.⁴²¹

Питање преузимања високотиражног листа *Новости* било је посебно актуелно почетком 1909. године будући да се напредњаци, Франк и круг око Рауха такмичили око куповине ових новина.⁴²² Преписка између Ерентала и Ауфенберга показује нам и да је Франк био одушевљен чињеницом да аустријско-хрватски капитал жели да откупи Шаумбургове поседе, о којима је почетком 1907. године говорио и у Сабору. У Франковој визији политичких односа том куповином би се, заправо, направила контратежа угарској страни која је држала руднике.⁴²³

Навијајући за Беч, Франк одбија могућност да се Босни и Херцеговини дарује устав. Према његовом мишљењу то би било погубно због тога што би други елементи (Срби и муслимани) извршили притисак на цару лојалне Хрвате. У те сврхе, истиче Франк, требало би створити странку која би радила на присаједињењу Хрватској. Вероватно га та замисао није напуштала ни током септембра 1908. године када објављује чланак Јозе Сунарића о анексији у којој овај аутор навија за стварање Хабзбурзима лојалне хрватске опције. У

⁴¹⁹ „Brief des J. Frank, 14. Dezember 1907“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 70-72.

⁴²⁰ „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 31. Januar 1909.“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 258-260.

⁴²¹ „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 25. August 1908“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 141-143.

⁴²² „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 1. Februar 1909“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 262-263; „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 5. Februar 1909.“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 265-266; „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 21. Februar 1909.“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka* 268-270.

⁴²³ „Auffenberg an A.L.v. Aerenthal, Wien 1. Juli 1908.“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 95-96.

ширем погледу Франк у преписци предлаже да се јужнословенски комплекс веже уз Аустрију, али сматра да би обједињена земља требало да се назове Хрватском чиме остаје на ранијим антијугословенским стајалиштима своје странке.⁴²⁴ Коментаришући Франков програм, Ауфенберг и Ерентал говоре о томе да Франк некада смањује територијални опсег Велике Хрватске спомињући само Далмацију и Босну, а заборављајући Истру.⁴²⁵ То показује да је Франк био спреман за компромисну опцију са Бечом око ширења Хрватске. Међутим, какав је Франков однос према Угарској? Као аргумент одбацивања уније са земљама преко Драве, Франк наводи да је званична Будимпешта изгубила могућност обједињавања хрватских земаља због тлачења Словена.⁴²⁶

Друго важно питање које се може поставити јесте на који начин Франк уређује државну форму заједнице Хрватске са Цислајтанијом? Иако не разрађује тај план, историографија се кретала од тврдњи да је Франк желео да реформом дуализма дође до тријализма, до тога да је пристајао на форму пуког управног подручија са свим надлежностима које је предвиђао програм великоаустријског круга. Дакле, иако је према Угарској био знатно прецизнији током свих претходних година, у овом случају показао се недовољно јасним вероватно остављајући отворену могућност да, као лојалан елемент, дође до договора са Бечом.

Ипак, Франк је имао и фазе разочарања у високу политику Двојне монархије. Неретко се жалио на одсуство помоћи и подсмевање његовој странци од центара моћи. Често је подсећао врхове државе колико је много урадио за Монархију.⁴²⁷ Но, очито жељан пажње и признања, Франк је одушевљено писао Ауфенбергу када су му у посету дошли босански бискупи Јосип Штадлер, Пашкал Буцоњић и Маријан Марковић. Заправо, Франку је посебно значео и долазак тројице бискупа у његов дом, али и чињеница да су пре званичне посете загребачком начелнику Амрушу дошли код вође СХСП-а.⁴²⁸ Оваквом приватном посетом, сматрао је Франк, и високи прелати су му признали статус вође хрватског народа, што му је у временима Анексионе кризе веома значило. Међутим, и даље

⁴²⁴ „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 25. August 1908.“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 141-143.

⁴²⁵ „M.v. Auffenberg an A.L.v.Aerenthal, Schloss Reizig bei Laibach 9. August 1908. “, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 134-138.

⁴²⁶ „M.v. Auffenberg an A.L.v.Aerenthal, Wien 3. August 1908“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 119-122.

⁴²⁷ „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 27. November 1908“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 211-213.

⁴²⁸ „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 30. November 1908“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 216-217.

је постојала је стрепња Франкових сарадника око тога да ли ће и вођа СХСП-а бити остављен и искоришћен од властодржаца. Тако се гроф Драшковић питао, пишући Ауфенбергу, да ли ће Франк доживети судбину Јелачића који је био напуштен упркос чињеници да се жртвовао за државу у одсутном тренутку. Овај представник једне од најбогатијих хрватских племићких породица, жалио се и што Двојна монархија запоставља поуздане елементе водећи рачуна нелојалним снагама.⁴²⁹ И Франк се, још више него Драшковић, жалио на то да Монархија једино води рачуна о мађарској, српској и италијанској иреденти, занемарујући лојалне факторе у Хрватској.⁴³⁰

Поред неретких разочарања Франк је желео да се представи и као активан играч у решавању дипломатске кризе. Крајем 1908. године предложио је Ауфенбергу, а тиме и Еренталу, да замоли грофа Бобринског у Русији да се помогне хрватску ствар и да умири Србе.⁴³¹ Иако писмо Ауфенберга није објављено, одговор Франка показује да Ауфенберг-Комаров није био задовољан идејом таквог спољнополитичког маневра. У писму Франк је тврдио и да никада није имао контакте са Русима, да се никада није залагао за панславистичке идеје (правдајући то својом верношћу Монархији), као и да је и ранијих година одбијао позиве да дође у Србију. Правдајући се, написао је Франк и да му је помоћ заправо понудио хрватски избелица у Петрограду Крунослав Херуц који је желео да га повеже са Бобринским како би покушали да умање српски утицај код Руса.⁴³²

Из Еренталових писма Шислу дознаје се да је Франк водио и борбу за именовање Томца и Бошњака на битне положаје каноника.⁴³³ Занимљивости ради, Франк, поред ових државноправних, дневнополитичких и спољнополитичких борби, бије још једну личну битку. Наиме, спорадично се у преписци могу наћи његови захтеви да се брат његове жене Доре, капетан Мартини, пребаци у Беч на службу.⁴³⁴ Иако није успео да Томцу и Бошњаку издејствује високе положаје у хијерархији римокатоличке цркве, од једног припадника

⁴²⁹ „J. Draskovich an M. v. Auffenberg, Agram 30. November 1908“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 223-228.

⁴³⁰ „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 3. Dezember 1908“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 232-235.

⁴³¹ „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 2. Januar 1909“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 239-242.

⁴³² „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 28. Dezember 1909“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 244-246.

⁴³³ „Abschrift A.L.v. Aerenthal an Franz Schiessl, Wien 3. Juli 1908“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 101, 104-106.

⁴³⁴ „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 31. Januar 1909“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 258-260; „J. Frank an M. v. Auffenberg, 21. Februar 1909. “, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 268-270.

владајуће куће добио је уверење да ће Мартини добити премештај у Беч што га је више задовољавало.

Но, остарели Франк још је спорадично водио преписку са владајућим круговима будући да је требало наћи компромисно решење са ХСК-ом у времену после кризе. На велико Франково изненађење Имбро Јосиповић је објавио интервју у коме је најавио аболицију оптужених Срба. Због тога се првак СХСП-а жалио да ће попуштање према Србима довести до увођења „опасног тројанског коња“ у политички живот Монархије.⁴³⁵ Такође, незадовољан односом власти према лојалним елементима, Франк априла 1909. године пише писмо Еренталу у којем изражава забринутост због вести да ће нову власт формирати Томашић и ХСК.⁴³⁶ У посткризном времену, забрињавале су га и вести да је Ерентал променио политику према Србима, а упозоравао је и на могућност наводног српског реванша.⁴³⁷

У времену када је увелико почео Велеиздајнички процес против Срба у Загребу, Франк на све начине покушава да осујети намере првака ХСК-а и међународне јавности да спрече судски поступак против Срба. Тако, Франк и његова СХСП шаљу меморандум Царевинском већу у коме нападају наводну српску пропаганду у Хрватској. Уз то, позивају и на забрану употребе српске народне заставе, ћирилице и грба сматрајући их страним симболима и писмом.⁴³⁸ Касније, жалећи због ослобођења дела Срба, Франк је забринут што странка нема потенцијал да се носи са растућом тзв. српском пропагандом која подржава и прваке ХСК Хинковића, Лукинића и Будисављевића.⁴³⁹

Потенцијал странке, наравно, зависио је и од финансијске моћи њеног вође и помоћи са стране. Стога, може се поставити и оправдано питање да ли су кругови из Беча помагали СХСП тих година? На основу објављене заоставштине Морица фон Ауфенберга постоје докази да је Франк 27. јуна 1908. године примио 20 000 круна како би спроводио антисрпску

⁴³⁵ „J. Frank an M.v. Auffenberg, Agram 13. April 1909“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 286-287.

⁴³⁶ „J. Frank an Aerenthal, Agram Anfang April 1909“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 293-297.

⁴³⁷ „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 14. April 1909“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 299; „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 2. Mai 1909.“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka* 301.

⁴³⁸ „Peticija Starčevićeve hrvatske stranke prava Carevinskom vijeću (17. 5. 1909.)“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 412-421.

⁴³⁹ „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 28. Juni 1909.“, у: *Исто*, 325; „J. Frank an M. v. Auffenberg, Agram 10. Oktober 1909.“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka* 330-331.

пропаганду и радио на јачању странке на бази програма из 1894. године.⁴⁴⁰ И новембра 1908. године његов син Владимир примио је 45 000 круна на име оснаживања лојалне хрватске пропаганде у Босни и Херцеговини. Премда је средства примио, Владимир Франк се обавезао да неће отворати јавно државноправни статус Босне докле год то није у интересу Монархије.⁴⁴¹

Улога Франковог сина првенца Владимира важна је у претпоследњој години очевог живота. Тако је управо Владимир, а не његов болесни отац, почетком 1910. године отишао у посету Еренталу у Беч. Ипак, између оца и сина постојале су и разлике будући да је Владимир Франк био спреман да пристане на то да СХСП постане режимска странка у Хрватској која би постепеним променама одступала од курса дуализма.⁴⁴²

Да нису сви били одушевљени сарадњом Беча са франковачком опцијом сведочи и преписка подмаршала Раимунда Раде Гербе са министром рата Францом Ксавером фон Шенајхом. У једном писму упућеном Шенајху Герба оптужује Франка да је покрштени Јеврејин који жели искључиво богаћење те у њему види главног кривца пада популарности Старчевићеве странке.⁴⁴³

И у интерној преписци између Ауфнеберга и Ерентала из маја 1908. године, Ауфенберг се заложио за велику хрватску странку која не би била гајила мржњу према Србима што је супротно антисрпским пропагандним активностима због којих су плаћали деловање СХСП-а.⁴⁴⁴ Иза тога се заправо крила шира игра која је превазилазила хрватске оквире о чему сведочи и писмо Ауфенберга Еренталу из маја 1908. године. У том писму Ауфенберг уверава Ерентала да би требало радити на слабљењу Мађара јачањем немачког елемента у војсци. У сврху евентуалног дисциплиновања Мађара у будућности, фон Ауфенберг-Комаров предлаже да би привремено требало искористити и програм у коме се

⁴⁴⁰ „Quittung J. Franks, 27.6.1908.“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 387.

⁴⁴¹ „Erklärung Vladimir Franks (iz studenoga 1908.)“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 407.

⁴⁴² Владимир Франк спреман је и за радњу са Угарском на пољу изборне реформе, па чак не бежи ни од сарадње са *домољубним* Србима. Он сматра да на место бана треба да дође неутрална фигура попут Рубида Зичија, а предлаже да Исо Кршњави преузме ресор унутрашњих послова. Видети: „Aufzeichnung Aerenthals über das Programm der Frankpartei, Wien 4. Januar 1910“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 338-340.

⁴⁴³ „Abschrift eines Privatbriefes des kommandandierenden Generals in Agram Feldmarschalleutnant R. Gerba an Reichskriegminister, 26. Juli 1907.“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 58-67.

⁴⁴⁴ „M. v. Auffenberg an A. L.v. Aerenthal, 5. Mai 1908“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 75-76.

Ердељу даје опште право гласа, Србима Војводина и Хрватској независност. Наравно, такво ослањање на Хрвате, Србе и Румуне трајало би све до тренутка када би престала опасност од Угарске.⁴⁴⁵

Са хрватске стране и Јосип Пепи Драшковић, стари хрватски племић и пензионисани војник веран Монархији, износио је своја виђења акутелних догађаја. Његова државноправна концепција заснива се на тријализму. За њега, тријализам је била најбоља опција јер би припајањем Босне и Херцеговине Хрватској у тренутним условима ојачала Угарска, а уколико би Далмација остала царска земља Хрватска би опет пришла Угарској и Србија би то искористила за своје наводно непријатељско деловање. Такође, Драшковић навија за везивање римокатолика и муслимана у Босни који би били контратежа православним Србима за које тврди да су на страни Мађара. У погледу Србије, гроф Драшковић предлаже да Монархија ради или на мирењу са њом или на њеном паралисању не искључујући чак ни могућност анексије.⁴⁴⁶

Темељну анализу немогућности остваривања тријалистичке концепције дао бивши бан Ракодцај. У преписци са Ауфенбергом писао је да тријализам није могуће остварити због тога што ни Угарска ни Цислајтанија не желе да се одрекну мора, као и да је тријалистички концепт „словенски и реакционаран“. Жалећи се на Србе, Ракодцај истиче да су они непоуздан елемент, а као решење бивши бан предлаже и да се Србима нађе одговарајућа замена како би се владало без њих. Коментаришући Франка, Ракодцај тврди да су Франк и његова странка корисно средство притиска на Србе.⁴⁴⁷

Потпуно супротних становишта о улози Франка био је Ватрослав Јагић, професор Бечког универзитета и познавалац јужнословенских прилика. Овај бечки слависта у писму Еренталу тврди да је опасно подстицати човека који жели братоубилачку борбу. Подстицањем сукоба, сматра Јагић, спречавају се тежње Срба и Хрвата за успостављањем јединства у оквирима Монархије.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ „M. v. Auffenberg an A.L.v. Aerenthal, bez mijesta i datuma“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 126.

⁴⁴⁶ „J. Draskovich an M. v. Auffenberg, Agram 23. Oktober 1908.“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 170-176.

⁴⁴⁷ „A. Rakodcay an M. v. Auffenberg, Agram 11. April 1909“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 293-297.

⁴⁴⁸ „Vatroslav Jagić an A.L.v. Aerenthal, Spital am Semmering 3. Juni 1909.“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 317-319.

У својим мемоарима писаним после Првог светског рата и бивши бан Раух присећао се односа са вођом СХСП. Анализирајући положај његове странке у тим временима и Раух говори о Франковој непопустљивости у преговорима.⁴⁴⁹ Бивши бан замера Франку антимађарско држање и повезивање са Лигером и његовим хришћанским социјалистима. Међутим, у Франковој некооперативности не налази јединог кривца неуспеха формирања нове режимске опције. У погледу односа оца и сина бан Раух истиче да се са Владимиром знатно боље слагао и да је често између Јосипа и Владимира долазило до политичких расправа око положаја Хрватске.⁴⁵⁰

Након неуспеле мисије Владимира Франка почетком 1910. године, Александер фон Брош-Аренау, близак сарадник престолонаследника Франца Фердинанда, пише у фебруару исте године писмо Ауфенбергу у коме се жали на низак морал у Хрватској тврдећи да тамо свако сваког денунцира. Иако је ранијих година говорио о томе да му је једина лојана странка Франкова, Франц Јозеф био је забринут због његовог јеврејског порекла, неутемељења у народу, жеље да новцем стиче положај и спремности да подржава тероризам окупљањем разних банди у франковачке легије. У околностима новог режима бана Томашића којим кругови у Бечу нису били задовољни, Брош и Ауфенберг поново су разменили писма у којима су истакли да власти у Бечу рачунају на Франка и његову странку.⁴⁵¹ Међутим, остарео и болестан, Франк више није могао да у потпуности контролише рад партије која је доживљавала велике промене последњих година његовог живота.

в) Крај политичке каријере - приближавање франковаца кругу око клерикалног Хрватства

У другој половини XIX века у многим западним земљама јављају се прокатоличке странке које су биле део ширег покрета политичког римокатолицизма. Заправо, читав овај покрет настао је у околностима великих изазова са којима се римокатоличка црква

⁴⁴⁹ „Pavao Rauch an A.L. v. Aerenthal, 10. Juni 1909.“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 321.

⁴⁵⁰ P. Rauch, *Memoari bana Pavla Raucha*, Zagreb 2009, 39, 73, 104, 106, 107, 115.

⁴⁵¹ „Alexander von Brosch an M.v. Auffenberg, Wien 9. Februar 1910.“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka*, 375-379; „Alexander von Brosch an M.v. Auffenberg, Wien 23. Februar 1910“, у: *Iz korespondencije Josipa Franka* 379-382.

суочавала током целокупног XIX века (појава социјализма, либерализма, секуларизма, *Kulturkampf* у Бизмарковој Немачкој итд.). Такође, посебан импулс овим све популарнијим идејама дала је енциклика папе Лава XIII *Rerum novarum* из 1891. године у којој је римски бискуп уобличио став цркве у многим отвореним питањима. Тим документом Света столица позвала је на друштвену солидарност и прекид класних сукоба, али је критиковала и либерализам због превелике грамзивости и комунизам због самоубилачке класне борбе.⁴⁵²

На таласу ових промена, римокатолицизму склоне политичке опције у Аустро-Угарској објединиле су се у Хришћанско-социјалну партију под вођством Карла Лигера. Ова странка била је препознатљива по залагању за већу друштвену солидарност између богатих и сиромашних, заштиту радника и учешће широким друштвеним слојева у политици. Међутим, странка је била позната и по жестоком антисемитизму будући да су прваци странке оптуживали Јевреје да су, злоупотребивши законима загарантована права, вршили разна непочинства у времену владавине либерала (лихварење, лобирање, насилно богаћење итд.).⁴⁵³ У земљама Цислајтаније, ова странка постаје нарочито популарна и Лигер постаје градоначелник у престолном Бечу 1897. године.

У угарском делу Двојне монархије влада Слободоумне странке радила је на томе да се римокатоличкој цркви одузму бројне привилегије. Одговор хрватског свештенства је био двојак у временима кризе цркве и световних власти. Са једне стране, део жупника је помагао рад свих опозиционих странака не устручавајући се ни од отвореног уласка у политичку арену. Тако је, примера ради, Стјепан Загорац подржао рад и постао првак будућег ХСП-а, док је Јурај Томац пришао Франковој странци. Са друге стране, струја око свештеника Стјепана Коренића желела је да Хрватски католички покрет, као јединствена организација верујућих Хрвата римокатолика, добије политичку, али надстраначку, форму.⁴⁵⁴

Усред свих тих изазова, Хрватски католички покрет са својим лаичким и духовним делом је септембра 1900. године у Загребу организовао Први хрватски католички конгрес

⁴⁵² I. Banac, *Hrvati i crkva : kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Zagreb 2013, 37-38; О односу римокатолицизма и либерализма знатно детаљнији преглед доносе следеће књиге: J. Krišto, *Prešućena povijest*, 51-55, 62-64; M. Strecha, *Katoličko pravaštvo*, 1-57.

⁴⁵³ I. Banac, *Hrvati i crkva*, 38; J. Krišto, *Prešućena povijest*, 125.

⁴⁵⁴ M. Strecha, *"Mi smo Hrvati i katolici---" : prvi hrvatski katolički kongres 1900*, Zagreb 2008, 21-41, 44; I. Banac, *Hrvati i crkva*, 38-39; J. Krišto, *Prešućena povijest*, 130.

који је артукулисао ставове у бројним питањима политичког, друштвеног и верског живота римокатолика у Хрватској. Известиоци су, између осталог, предлагали увођење курса хришћанске филозофије у курикулум универзитета, организовање младежи у католичке савезе омладине, подстицање рада каритативних друштава, оснивање римокатоличке штампе која би била одбрана атеистичкој, решење социјалног питања, аграрну реформу и одређивање земљишног минимума неопходног за живот сељака итд.⁴⁵⁵

Заправо националну ноту, у специфичном хришћанском руху, дао је бискуп Штадлер када је говорио о расцепканости хрватских земаља и, потреби националног јединства свих Хрвата у Христу. Такође, Штадлер је инсистирао и на томе да римокатолички епископат усмерава деловање хрватске заједнице. То је, заправо, и отворило полемику о значају римокатоличке компоненте у идентитету хрватске нације.⁴⁵⁶

Неколико месеци пред Конгрес, *Хрватско право* жалило се фебруара 1900. године на писање сарајевске *Врхбосне*. Наиме, жупник Јурај Томац се, као аутор текста, пита који су то листови које *Врхбосна* напада и зашто се не следи пракса многих бискупа који говоре њиховој пастви о новинама које не би требало читати. Уједно, Томац тражи од Стјепана Коренића да повуче оптужбе против листова ЧСП-а сматрајући их неоснованим.⁴⁵⁷ Међутим, Франков став према вери и праву слободе вероисповедања не подразумева да је

⁴⁵⁵ J. Krišto, *Prešućena povijest*, 163-176; Са друге стране, Виктор Новак сматра да је клерикализам имао своју дугу историјску генезу у Хрватској. Иако је 1900. годину означио као прекретницу у организовању клерикализма, Новак тврди да је његов настанак на хрватском тлу зависио како од унутрашњих специфичности (привилегован положај свештенства уз постепено прихватање Старчевићевих идеја) тако и од спољног фактора (утицај папе и римске курије). За њега, франковци нису имали проблема да негирају своја антиклерикална начела сарађујући са клерикалцима. Насупрот њима, Новак супротставља напредну омладину (као и секуларне праваше попут Матоша) која је пропагирала антиклерикалне идеје одбијајући већи политички утицај свештенства. Видети: V. Novak, *нав. дело*, 5-20.

⁴⁵⁶ J. Krišto, *Prešućena povijest*, 176-179; Са друге стране, Милорад Екмечић истицао је у више дела битну улогу 3 фазе политичког римокатолицизма на националну интеграцију Хрвата (реформни католицизам, либерални католицизам и социјални католицизам). Међутим, према Екмечићевом мишљењу либерални и посебно социјални католицизам имали су битну улогу у обједињавању Хрвата. Као представнике либералног католицизма, Екмечић наводи бискупа Штросмајера, као и већину првака Илирског покрета. Насупрот њему Екмечић поставља социјални католицизам. Као прекретне сматрао је одлуке Првог хрватског католичког конгреса који је посебан замајац дао у афирмацији хрватске нације међу римокатоличким становништвом Троједнице, Босне и Херцеговине и Далмације. Као део овог покрета, аутор издваја и Радића за кога тврди да се временом одвојио од концепције оснивања странке римокатолика на хрватском тлу. Представнике политичког католицизма Екмечић види у франковцима и присталицама бискупа Штадлера. Такође, тврди, на трагу Виктора Новака, да је управо део римокатоличког клера усвојио Старчевићеве о Србима као о нижој и старој досељеној „пасмини“. Више видети у: М. Екмечић, *Огледи из историје*, 111-134; М. Екмечић, *Стварање Југославије I*, 15, 320-321, 609,

⁴⁵⁷ *Hrvatsko право*, 21.2.1900.

од себе удаљавао римокатолички клер. Примери Томца, Бошњака и Вучетића указују да су многобројни жупници заузимали значајна места у раду странке. Такође, део свештенства је преко *Хрватског права* тражио од загребачког надбискупа повећање конгруе* што такође указује и да је ЧСП била отворена за учешће клера у политичком животу.⁴⁵⁸

Међутим, лист је, поред Коренића, јавно питао бискупа Штросмајера због чега је тек 1900. године негирао постојање свог говора о непогрешивости папе*.⁴⁵⁹ Такође, *Хрватско право* критикује *Католички лист* зато што меша политичко и верско у одбрани бискупа Штросмајера.⁴⁶⁰ Но, сву своју оштрину те године *Право* ће показати коментаришући одлуке Првог хрватског католичког конгреса. Говорећи о њему, франковци су осудили политичке и националне импликације тог скупа. Ипак, то није био крај критика пошто је лист осудио и донете резолуције Католичког конгреса назвавши их ретроградним. Заправо, представници ЧСП-а су проблем видели у томе што је Конгрес позивао на то да се Хрвати ставе под контролу епископата и последично Рима као страног фактора. Значајно место у критици одлука Конгреса, заузима и франковачка скепса како ће муслимани и православци прихватити да их води римокатолички свет. Подсетимо, у реализацији концепта хрватског државног права ЧСП-овци су сматрали да је потребно да припадници других вероисповести прихвате идеју велике државе са јединственим народом и језиком. Идеја о оснивању римокатоличке странке за франковце је била неприхватљива. Наиме, они нису хтели да једначе веру и нацију, јер је то за њих био пут националне дисолуције замишљеног хрватског корпуса. Такође, тада оштро нападају и бискупа Штадлера због тога што је штетно поделио муслимане и римокатолике Хрвате у сарајевском друштву „Требевић“ не радећи на њиховом јединству.⁴⁶¹

* Конгруа је давање за свештенство.

⁴⁵⁸ *Исто*, 7.3.1900.

* Штросмајер је познат по томе што је на Првом ватиканском концилу одржао вишесатни говор у коме је говорио против догме папске непогрешивости.

⁴⁵⁹ *Исто*, 23.5.1900; У издању од 25.5. критикују и домовинаше зато што су подржали бискупа који држи говоре у Осјеку у част бана Хедерварија и жупана Пејачевића. Видети: *Исто*, 25.5.1900; Полемика са *Обзром* око Штросмајеровог старог говора наставила се и касније. Видети: *Исто*, 28.5.1900; *Исто*, 29.5.1900; *Исто*, 30.5.1900; *Исто*, 31.5.1900; *Исто*, 1.6.1900; *Исто*, 5.6.1900; *Исто*, 31.8.1900; *Исто*, 1.9.1900; *Исто*, 6.9.1900; *Исто*, 7.9.1900 Такође, *Хрватско право* оптуживало је и Штросмајера да је Хрватску изручио кнезу Михаилу: *Исто*, 10.8.1900; Они оптужују и присталице ННС-а да желе искористити јубилеј педесете годишњице Штросмајеровог бискуповања у политичке сврхе: *Исто*, 30.8.1900

⁴⁶⁰ *Исто*, 10.7.1900

⁴⁶¹ *Исто*, 3.9.1900.

Франковачке критике рада Конгреса имају и своју дневнополитичку димензију, а посебно оштро *Право* је било према присутним првацима ННС-а и СП-а. Косту Војновића оптужују за хипокризију будући да као римокатолик на личном и породичном нивоу сарађује са православцима.⁴⁶² Шандора Брестјенског криве да се у политици служи неморалним начелима док у вери има другачије светоназоре.⁴⁶³ Уз то, обојици лидера замерају и то што запостављају питање сједињења Босне и Херцеговине са Хрватском.⁴⁶⁴

Помињани Штадлеров говор изазвао је не само негодовање франковаца, већ и власти Двојне монархије које су тражиле папску осуду. Но, стари папа Лав није укорио овог босанскохерцеговачког бискупа, већ је и наредне, 1901. године, дао замајац Хрватском католичком покрету дајући Илирском заводу светог Јеронима у Риму хрватски предзнак. Ова промена довела је до тзв „светојеронимске афере“ у којој су Италијани, Црна Гора, далматински талијанаши и Двојна монархија побунили због промене имена, а на незадовољство Хрвата морало бити враћено старо име.⁴⁶⁵

Поздрављајући истицање хрватске припадности Завода светог Јеронима, *Хрватско право*, позвало је да се у Колегијум шаљу и Словенци које су сматрали Хрватима. Подсетимо, франковци су, под утицајем Старчевића старијег, веровали у хрватско порекло Словенаца и припадност словеначких земаља хрватском државноправном подручију. Међутим, разлика у односу на Старчевића почивала је у томе што франковци нису присиљавали Словенце, већ су их позивали да добровољно прихвате хрватски идентитет. Премда је поздравио измену имена, главни франковачки лист није у потпуности прихватао ове промене, већ је позивао да та установа носи назив светих Ћирила и Методија. Овакву иницијативу *Право* је правдало тиме да су Солунска браћа имала велике заслуге у стварању глагољице.⁴⁶⁶

Услед великих политичких промена (крај светојеронимске афере, криза дуализма итд.), клерикалци су временом, и под утицајем сличних покрета политичког католицизма

⁴⁶² *Право* сматра да је Косто Војновић послао свога сина Луја код књаза Николе кога су сматрали осведоченим непријатељем римокатоличанства. Са друге стране, замерају Кости Војновићу и што има поседе у Русији који се могу добити само уз одобрење православне цркве.

⁴⁶³ *Исто*, 30.7.1900.

⁴⁶⁴ *Исто*, 1.9.1900.

⁴⁶⁵ М. Strecha, *Katoličko pravaštvo*, 169-215; I. Vanac, *Hrvati i crkva*, 40.

⁴⁶⁶ *Hrvatsko право*, 25.6.1900.

из словеначких земаља, почели да се организују око нове политичке опције. Посебне заслуге за то имао је крчки бискуп Махнич који је, иако пореклом Словенац, радио на политичкој интеграцији Хрвата римокатолика у јединствен покрет. Тако су, временом, настали и листови попут *Хрватске страже* и *Хрватства* који су у политичком животу Банске Хрватске на најотворенији начин износили идеје хришћанског социјализма у специфичном хрватском руху.⁴⁶⁷

Премда нису основали странку, група око *Хрватства* изнела је свој политички програм 2. маја 1904. године. У том документу они су се залагали за борбу против атеизма и антихришћанских начела, а критиковали су социјализам, либерални католицизам, ничеанство и сатанизам. Такође, залажући се за један народ на хрватском подручју одбијају да признају постојање Срба. Слично франковцима и ова група стајала је на начелима што већег проширивања Хрватске добијањем Далмације и осталих земаља.⁴⁶⁸ Желећи слогу са осталим вероисповестима, клерикалци око *Хрватства* одбијају да се мешају у послове других религија позивајући их на заједничку борбу против разврата и атеизма.⁴⁶⁹

Са друге стране, *Хрватско право* је 1904. године коментарисало политику листа *Хрватство* наводећи да се са њима једино не слажу због запостављања Хрвата осталих вероисповести. Уз то, главни франковачки лист одбацивао је ауторитет римокатоличког епископата у световној политици, признајући им, додуше, ауторитет у духовним пословима.⁴⁷⁰ Иако су франковци у појединим моментима подржавали већинску римокатоличку заједницу наспрам осталих конфесија, сви чланци поменутог главног листа франковаца током 1905. године показују да странка није одступила од начела Хрвата трију вера.⁴⁷¹

⁴⁶⁷ I. Banac, *Hrvati i crkva*, 41; J. Krišto, *Prešućena povijest*, 180-203; M. Strecha, *Katoličko pravaštvo*, 215-259.

⁴⁶⁸ Још једна политичка сличност са Франковом странком почивала је у томе што се и група око листа *Хрватство* позивала на „крунитбену завјерницу“ којом је Франц Јозеф као угарски краљ 1867. године грантовао Угарској „и посестриним краљевинама“ територијално проширење. У тумачењу франковаца и хрватских клерикалаца око *Хрватства* владар се обавезао на територијално проширење Хрватске.

⁴⁶⁹ „Naš program: skupina kršćanskih-socijala oko lista *Hrvatsvo*“, у: *Programski dokumenti*, 476-480.

⁴⁷⁰ *Hrvatsko право*, 3.5.1904.

⁴⁷¹ *Исто*, 3.8.1905; *Исто*, 3.8.1905; *Исто*, 13.12.1905; *Исто*, 12.12.1905; Реч је о подршци закону о интерконфесионалном браку, где је СХСП изнела мишљење да се њиме фаворизује православна црква и дели хрватски народ. *Исто*, 13.12.1905

И поред уважавања верских особености, у *Хрватском праву* могуће је наћи и критике на рачун живота православаца. Према аутору једног чланка, православље у Хрватској наводно је инфицирано великосрпским идејама, а свештенство уместо духовних послова шири српску идеју. Као противници идеје о формирању римокатоличке странке у Хрватској, франковци су незадовољно дочекали оснивање Хрватске хришћанско-социјалне странке права. Међутим, пре него што испитамо однос СХСП-а и ХХССП-а морамо се осврнути и на политику франковаца према Лигеровој странци, која је ХХССП-у била узор. Подсетимо се, Франк и његова странка најпре су хвалили бечког градоначелника и његову странку надајући се да ће они подржати реализацију франковачких планова територијалног проширења Хрватске и добијања самосталности. Међутим, Франк и његова странка касније нападају Лигера због недоследности и наводног подржавања дуализма. Ипак, током кризе у односима Беча и Будимпеште почетком XX века, СХСП и Франк све озбиљније рачунају на аустријске снаге. Био је то тренутак нормализације односа са антимађарском Лигеровом странком.

Под утицајем све популарније аустријске Хришћанско-социјалне странке и у Хрватској се формира, а заправо израста из једне радничке организације, ХХССП. Посебан програм она ће добити лета 1906. године, а њиме је било предвиђено да ће се странка залагати за учешће ширих слојева народа у законодавном дому (што је подразумевало изборну реформу), хришћанска начела, заштиту ситних занатлија регулацијом односа са великим производњама, формирање занатских друштава, подржавање окупљања радника, права жена да буду једнако плаћене као и мушкарци, осигурање здравствене заштите, борбу против експлоатације деце, уређење радног времена, снижење пореза, економско јачање хрватског народа, наоружавање и одбрану земље (иако су против милитаризма), право цркве да подиже школе и да добије патронатска права, веће подучавање вери и помагање знаменитих националних културних институција попут позоришта. Такође, странка је и инкорпорирала и државноправни програм СП из 1894. године.⁴⁷²

Као и ранијих година, највећи спор између клерикалних опција и СХСП-а водио се око улоге римокатоличке цркве у друштву. Ипак, оснивање ХХССП-а, франковци не

⁴⁷² „Program Hrvatske kršćansko-socijalne stranke prava“, у: *Programski dokumenti*, 520-526.

коментаришу, а разлог томе може бити тај што су и једна и друга опција солидарно биле против политике „новог курса“ како према Угарској тако и према Србима. Уз то, на локалним изборима у Загребу 1906. године франковци и клерикалци иду у једној колони што показује спремност и једне и друге стране да, барем на комуналном нивоу, усагласе ставове у борби за долазак на власт. Међутим, крајем октобра 1906. године *Хрватско право* преноси проглас хрватске академске омладине (као ширег дела СХСП-а) којим одбијају клерикализам признавајући ауторитет папе и бискупа у духовним пословима.⁴⁷³ То показује да интереси између две опције још увек нису били у потпуности усаглашени.

И поред ових разлика, идеја о њиховом приближавању све је била присутнија на обе стране. Додуше, круг око *Хрватства* најпре је желео издвајање ХСП-а из ХСК-а након чега су планирали формирање јединствене правашке организације. Наиме, ХСП-а је био заинтересован за добијање страначког гласила, а клерикалцима око листа требала јака странка захваљујући којој би ушли у Сабор. Но, због пропасти ових преговора *Хрватство* се постепено окреће франковцима. Међутим, односи ХХССП-а и СХСП-а нису били идеални будући да су клерикалци желели елиминацију Јосипа Франка са чела странке како би убрзали планирано јединство.⁴⁷⁴ Други важан разлог њиховог разилажења била је борба око радништва. Наиме, утицај идеја хришћанског социјализма постао је снажан и у радничким организацијама што је представљао нови проблем у односима са Франком. Заправо, Франку је овакав уплив додатно слабио позиције међу радницима који му је ионако био уздрман деловањем Социјалдемократске странке. Одбијајући Франка, ХХССП се 1908. године надао да ће након раскола у странци доћи до спајања са групом око Милета Старчевића за кога су мислили да једини може окупити све праваше. Но, његовим окретањем ка Супилу и ХСК-у, као и све већим попуштањем у погледу признавања посебности Срба, ХХССП је одустала и од те опције. После неколико година лутања, клерикалци су коначно нашли *modus vivendi* са франковцима, а овог пута и околности су им ишле на руку.⁴⁷⁵

⁴⁷³ *Hrvatsko pravo*, 29.10.1906

⁴⁷⁴ M. Gross, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije*, 58.

⁴⁷⁵ M. Gabelica, *Pravaštvo u Banskoj Hrvatskoj uoči Prvoga svjetskoga rata*, 41-43.

И поред идејних и практичних неслагања око положаја муслимана, радника, секуларизма и других ствари, ове две опције нарочито ће постати блиске током Анексионе кризе. Сарадња је постала приметна најпре у Босни и Херцеговини где Франк прави тектонске промене у односу на своја ранија уверења подржавајући бискупа Штадлера у борби са осталим групама у Хрватској народној заједници.⁴⁷⁶ Како су милиновци све више пристајали уз ХСК, франковци су се све више налазили у финансијским неприликама. Странци је претило банкротство, а остарели и болесни Франк морао је да се повуче са чела странке. По његовом повлачењу, за председника СХСП је изабран адвокат Александар Хорват.

Поред финансијског момента знатну улогу у приближавању имало је и деловање више пута помињаног врхбосанског бискупа Штадлера.⁴⁷⁷ Међутим, одлазак милиноваца и није значио крај расколима у франковачким редовима. Најпре је франковачка скупина окупљена око листа *Млада Хрватска* променила пређашњи курс.⁴⁷⁸ Иако су младохрвати дочекали анексију Босне и Херцеговине као ватрени поборници Франка, они нису желели банкрутирану странку напуштену од режима.⁴⁷⁹ Нешто пре младохрвата, странку напушта и Антун Густав Матош који франковцима такође замера клерикализацију. По Матошу и младохрватима, политички римокатолички клерикализам погубан је по реализацију идеје хрватског државног права због тога што запоставља муслимане и православце.⁴⁸⁰

Међутим, под јаким утицајем Исе Кршавија на студентску омладину тих година, младохрвати још неко време издвајају Јосипа Франка од остатка СХСП-а правећи од њега идола и борца за хрватску ствар. Ипак, утицај Кршавија на младе људе временом је почео да опада, а младохрвати под вођством Миле Будака и Јосипа Матасовића почеће да уздижу Еугена Кватерника заборављајући Франка.⁴⁸¹

⁴⁷⁶ Исто, 95-107; М. Gross, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, *Historijski zbornik XIX-XX* (1967), 30.

⁴⁷⁷ М. Gabelica, *Pravaštvo u Banskoj Hratskoj*, 40, 95-107.

⁴⁷⁸ М. Gross, „Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči I svjetskog rata“, *Historijski zbornik* 21-22 (1968/1969), 83-84.

⁴⁷⁹ Исто, 91.

⁴⁸⁰ Исто, 92; Више о Антуну Густаву Матошу и франковачком праваштву и српству видети: Т. Јонјић, „Pogledi Antuna Gustava Matoša na hrvatsko-srpske odnose“, *Pilar- časopis za društvene i humanističke studije* 7 (2012), 19-30.

⁴⁸¹ М. Gross, „Nacionalne ideje“, 97.

На крају, поставља се питање шта је о свим овим великим променама мислио одлазећи Јосип Франк? Његови синови Владимир и Ивица и даље су остали активни у политичком животу, а прваци странке позивали су се на континуитет са остарелим вођом. Међутим, другачије мишљење доноси нам Исо Кршњави који тврди да је странка заборавила свог лидера позивајући се на њега само онда када је требало сакрити чињеницу да странке више није било.

Описе последњих дана Франковог живота налазимо такође у *Записцима* Исе Кршњавија. Пошто је био стар и болестан, Франк није могао да обавља дужност саборског посланика и због тога помињала могућност да га Кршњави одмени на следећим изборима у изборном котару Криж. Своју подршку будућем наследнику, како истиче Кршњави, Франк је и пред крај живота условљавао гаранцијама да ће бити настављена политика СХСП-а. Због притисака милиноваца Кршњави се на крају није кандидовао, а Јосип Франк успева да сина Ивицу кандидује на изборима. Тада остарели отац води своју последњу битку осигуравајући сину ненаклоњене гласаче у изборној јединици Криж.⁴⁸² Према сведочењима Кршњавија, Франк је морао чак и да сарађује са Милетом Старчевићем да би добио подршку гласача на децембарским изборима.⁴⁸³ Већ по окончању тих избора на којима му је син ушао у Сабор, остарели и оболели Јосип Франк, коме је и лекар прогнозирао да неће преживети до јануара, преминуо је 17. децембра 1911. године. Његови посмртни остаци и данас се налазе у породичној гробници на загребачком гробљу Мирогој у окружењу Еугена Кумичића, Рудија Супека, зета Славка и унука Еугена Кватерника.

⁴⁸² О Ивици, Кршњави није имало лепих речи. Франкове синове је оптуживао да су уништили очеву адвокатску канцеларију, а Ивицу је називао и обичним карташом који може велике количине новца да потроши у коцки. У његовим описима ни Владимира Франка, као заслугу за све што су франковци урадили за режим, постави за нотара. Међутим, Кршњави у *Записцима* тврди да је таква политика Јосипа Франка неминовно водила СХСП у компромитацију. Видети у: I. Kršanjavi, *Zapisci : iza kulisa hrvatske politike I-II*, Zagreb 1986, 638, 640

⁴⁸³ Исто, 645-657

Закључак

Преко три деценије Јосип Франк обављао је разне дужности у политичком животу Троједне краљевине Хрватске, Славоније и Далмације. Најпре је био градски већник од 1880. до 1895. године (са паузом од 1881. до 1885), а од 1884. године био је и члан Сабора као представник изборног котара Криж до смрти 1911. године. Уз то, Франк је био првак Странке права пре 1895. године, а после раскола био је дугогодишњи вођа ЧСП-а и СХСП-а. Међутим, узимајући у обзир оно што се у историји, праву и политикологији подразумева под појмовима ауторитет (лат. *auctoritas*) и моћ (лат. *potestas*), можемо рећи да Франк у извршној власти никада није обављао значајне функције како на нивоу Хрватске тако и на нивоу целокупне Двојне монархије. Као члан градског и земаљског представничког тела Франк је био у вечитој опозицији према систему. Своју популарност међу малобројним гласачима градио је, између осталог, на критици нагодбених односа, политике Народне странке, а потом и Хрватско-српске коалиције. Разлози због којих никада није могао обављати значајне функције у земљи вишеструки су. Прво, Франк је имао бројне конкуренте међу правашима који су многобројним аферама и агитацијом спутавали његов политички успон. Друго, Франк је својом отвореном негацијом српског идентитета у Хрватској (уз вишегодишња антисрпска мотивисана насиља његових присталица), спречавао сарадњу са овом веома значајном скупином. Треће, владајући кругови у Хрватској и Аустро-Угарској нису имали поверења у Франка и његову политику и поред краткотрајних периода сарадње.

Знатну препреку, коју Франк никада није могао да прескочи како би дошао до власти, представљао је свеукупни систем Хабзбуршке монархије у последњим деценијама њеног потојања. Иако је Франк био доследно веран Хабзбурговцима, његове идеје биле су тешко оствариве. Као представник антидуалистичке опције која се залагала за ревизију нагодбених односа, Франк није могао наћи одговарајућег савезника међу елитама у Бечу и Будимпешти. Наиме, владајући кругови Монархије после 1867. и 1868. године најчешће су одбијали, и поред покушаја, да се дубље упусте у реорганизацију државе. Због таквог држања носилаца стварне власти, Франкове идеје, као уосталом и идеје Странке права којој је 1890. године пришао, нису могле да буду реализоване.

Међутим, његове држаноправне идеје важне су нам и како би видели на који начин је сагледавао будућност Хрватске у Дунавској монархији. Оно што је остала константа током целокупног периода бављења политиком била је његова критика угарско-хрватских финансијских односа. Залажући се за финансијску самосталност, Франк је тражио да се Троједној краљевини дају сви приходи (од ренти, пореза и царина), као и надлежност над новчарством, банкарством, контролом путева, железницама и поморским саобраћајем. И поред ових захтева, често је у критици политике Мађара према Хрватској био склон да у нагодбеним решењима тражи основу испод које се није смело ићи у преговорима са Будимпештом. Међутим, током политичке каријере Франк је позивао Угарску да у договору разбије унију, преда многе надлежности Загребу (контролу над царинама, домобранство, право натурализације страних држављана итд.), али и да подржи територијалне захтеве Хрватске према суседним земљама Хабзбуршке монархије.

Треба свакако додати и да је тек у правашкој фази Франк усвојио и мишљење да су Угарска и Хрватска две одвојене круне и да се њихов државноправни однос заснива на равноправности две независне земље које нису подређене једна другој. Иако је у интернализовао правашку реторику и начела, Франк је имао и специфично виђење реализације обједињавања онога што су савременици сматрали простором хрватског државног права. Током осамдесетих се залагао за укључивање Босне, Херцеговине и Далмације искључујући Истру и Ријеку, а средином деведесетих година предлагао је, са друге стране, да хрватски бан најпре постане управитељ над Босном, Херцеговином и Далмацијом. Но, Франк је свих тих година, на трагу основног тока хрватске политике, предлагао да центри моћи Двојне монархије признају Хрватској сва аутономна права. Своје уверење Франк је од 1879. године заснивао на чињеници да је Хрватска кључ Монархије ка Балкану и да због тога Беч мора рачунати са Хрватима као значајним чиниоцем на том путу.

Међутим, однос са Угарском био је сложен, али је константа његове политике била је критика економских односа са Будимпештом. Заправо, Мађарима је често замерао злоупотребу хрватског новца, истицање симбола Угарске на хрватској територији, као мађаризацију у државној управи. Иако је краткотрајно показивао разумевање за мађарску политику надајући се да ће ускоро доћи до ревизије Нагодбе, Франк је, из помињаних разлога, ослонац готово увек тражио у Бечу.

Франк није спадао у ред оних политичара који су револуционарним путем желели промену стања, већ је ишао путем логике постепених реформи и обостраних договора са моћнијима од себе. Његова политичка тактика била је овладавање над свим слојевима друштва (почевши од малобројне аристократије до већинског сељаштва), а популарност је покушао да стекне бранећи права грађана у правосуђу, извршном поступку, социјалној политици, привређивању и другим областима живота. Као политичар тражио је повећање броја гласача, а борио се и за права жена и радника. Уз то, током целокупне каријере веровао је у значај индивидуализма и приватног власништва, а као опозиционар константно је инсистирао на концепту равнотеже три гране власти.

Од почетка до краја политичке каријере инсистирао на постојању једне нације у Хрватској и употреби јединственог службеног језика. И док је говорио одувек о хрватском као службеном језику, у погледу имена нације имао је 2 фазе. У првој фази, која је трајала све до уласка у праваше, Франк је говорио о „хрватско-српском“ народу поштујућу тиме одлуке сабора из шездесетих година XIX века. По уласку у праваше, Франк ће ревидирати мишљење инсистирајући на хрватској нацији не признавајући постојање Срба у Хрватској. Са представницима српских странака често долазио у сукобе негирајући право Србима на коришћење имена, заставе, грба и ћириличног писма. Са друге стране, своје присталице мобилисао је честим нападима на наводну великосрпску пропаганду која је, из његове перспективе, служила освајачким тежњама Краљевине Србије.

Посматрано из угла целокупне његове каријере, може се рећи да је имао сложен однос према Краљевини Србији. Наиме, током осамдесетих година истицао је оно што је сматрао позитивним у развоју те земље (постојање самосталних финансија, заштита минимума земље, борба против владарске аутократије). Међутим, од уласка у праваше до смрти, власти из Београда је стално оптуживао да спроводи великосрпску политику међу православним становништвом Троједнице које је сматрао Хрватима.

Његов однос према религији био је нешто другачији у односу на национално питање. Иако је понекад умео да критикује навике православног становништва, Франк и његове присталице јавно су говорили да поштују статус Хрвата православне и муслиманске вероисповести. У својој визији Велике Хрватске, Франк је рачунао на муслимане и

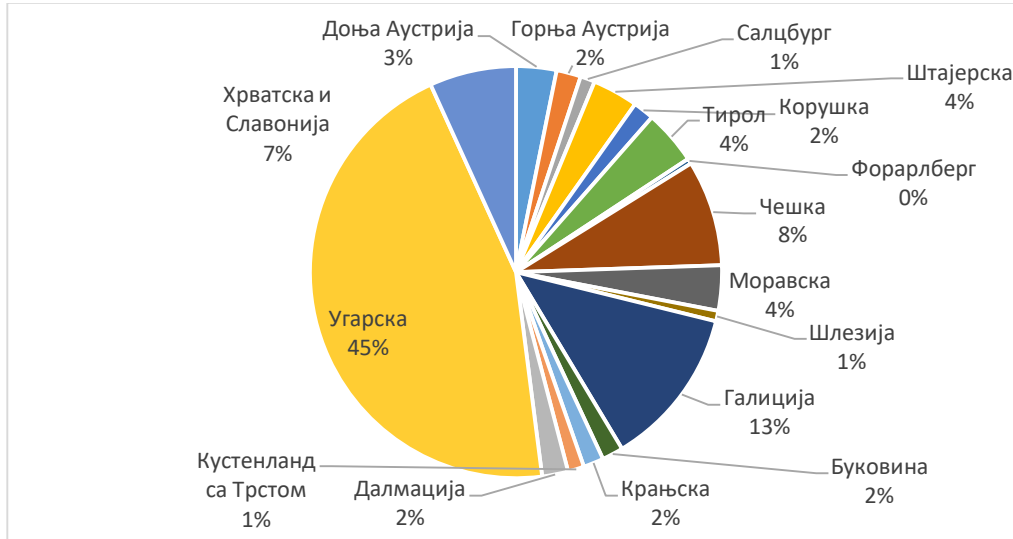
православце због чега је током више година критиковао смер све популарнијег римокатоличког клерикализма. Међутим, Франкова странка на крају се ујединила са римокатоличком опцијом, а разлози такве сарадње били су вишеструки (антисрпска политика, ослањање на Беч, борба против Мађара и „новог курса“ итд.).

У спољној политици, ослањајући се увек на Аустро-Угарску, Франк је најпре веровао у могућност сарадње Монархије са Француском и Русијом током деведесетих година. Са друге стране, Немачку је критиковао сматрајући је патроном великомађарске политике која гуши Хрватску. Напуштајући јасне спољнополитичке концепције почетком XX века, Франк ће се водити искључиво безрезервном подршком Двојној монархији сматрајући да једино она може решити хрватско национално питање.

У политици, неретко се сукобљавао и са представницима власти и опозиције. Међутим, и пре и после 1895. године никада није успео да се удружи са осталим опозиционим странкама у јединствен политички фрон. Његово политичко деловање често су пратиле бројне афере (Карпелес и Рајхл, Јегер, Божјаковина, Плинера, Аргус, Штрасноф, Кружић и друге) које су користили његови противници како би га оптужили за политичку корупцију и махинације. Важно је рећи да му никада ниједна од ових бројних афера није прекинула каријеру. Док о популарности међу бирачима постоје јасни подаци (Франк и његова странка ће тек 1906. и 1908. године доживети велику популарност), а о угледу међу народом (који није имао право гласа) можемо само нагађати. Такође, многи политички противници замерали су му аутократске склоности руковођењу странком, недоследност, јеврејско порекло, склоност ка разним ризичним пословима, среброљубивост, интригантство и бројне друге ствари. Поред савременика, ни историчари нису, из разних разлога, јединствени у оцени Франковог деловања. Но, у тој контроверзности почива целокупни усуд бављења Јосипом Франком.

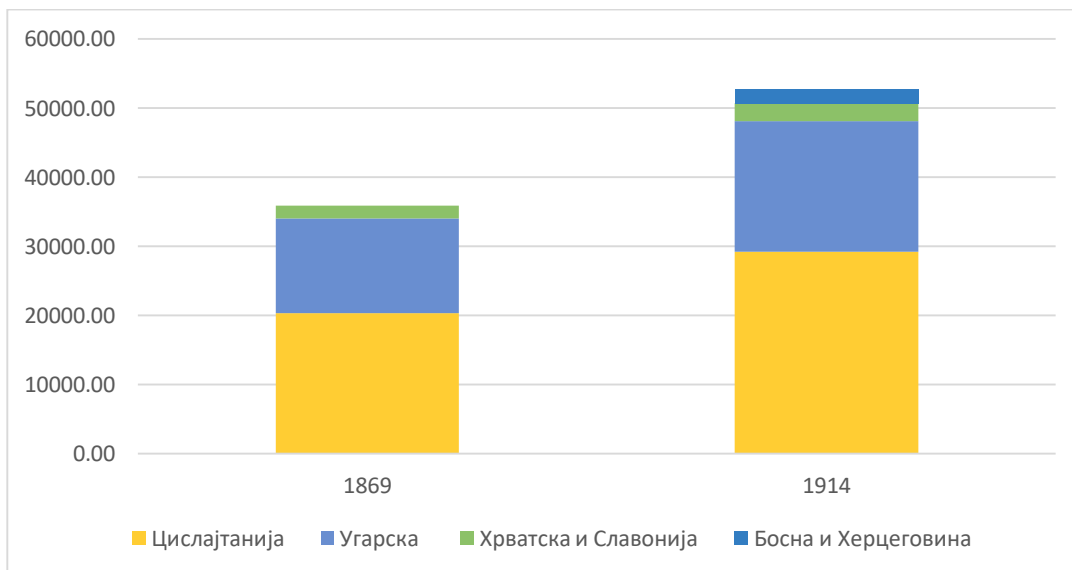
Прилози

Графикон 1. Удео површина земаља Хабзбуршке монархије (у %)

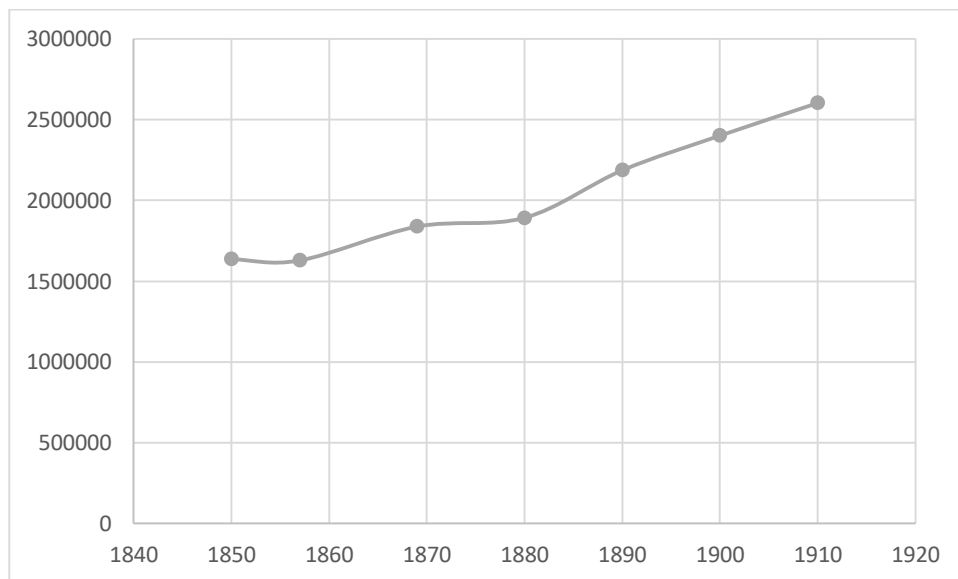
Графикон урађен на основу табеларних података из: А. Мурад, *нав. дело*, 19.

Графикон 2. Удео популације Цислајтаније, Угарске и Троједне краљевине 1869. и 1914. године (у хиљадама)

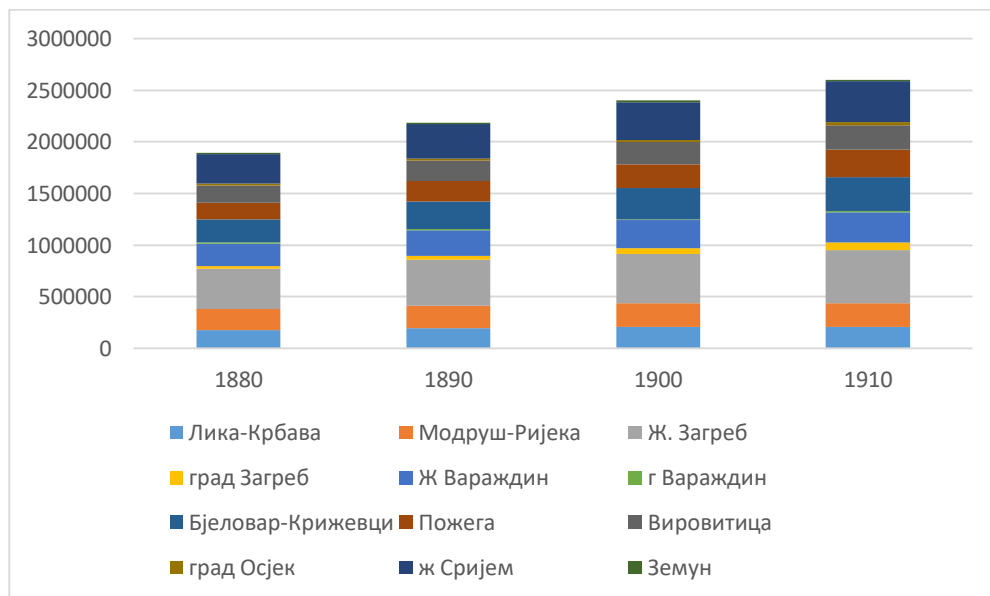
Графикон урађен на основу табеларних података из: *Исто*, 19.

Графикон 3. Популација Хрватске и Славоније од 1850. до 1910. године

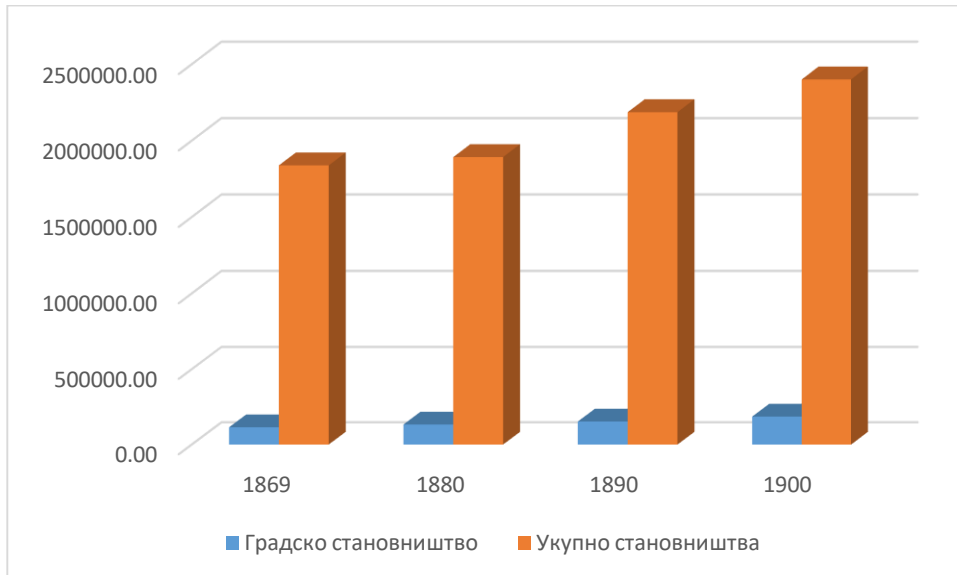
Извор: М. Когенџић, *нав. дело*, XI; М. Јагодић, „Процена броја Срба“, 52.

Графикон 4. Распоред становништва по жупанијама и највећим градовима Банске Хрватске (1880-1910)

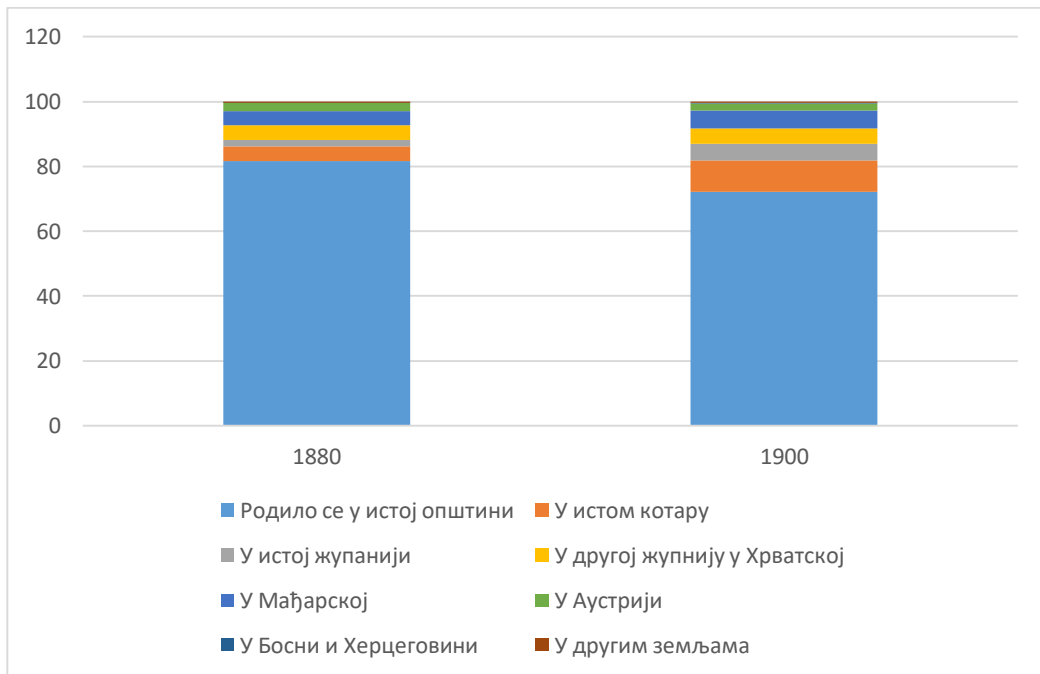
Графикон урађен на основу табеларних података из: М. Јагодић, „Процена броја Срба“, 52.

График 5. Удео градској становништва у укупном броју становништва Банске Хрватске

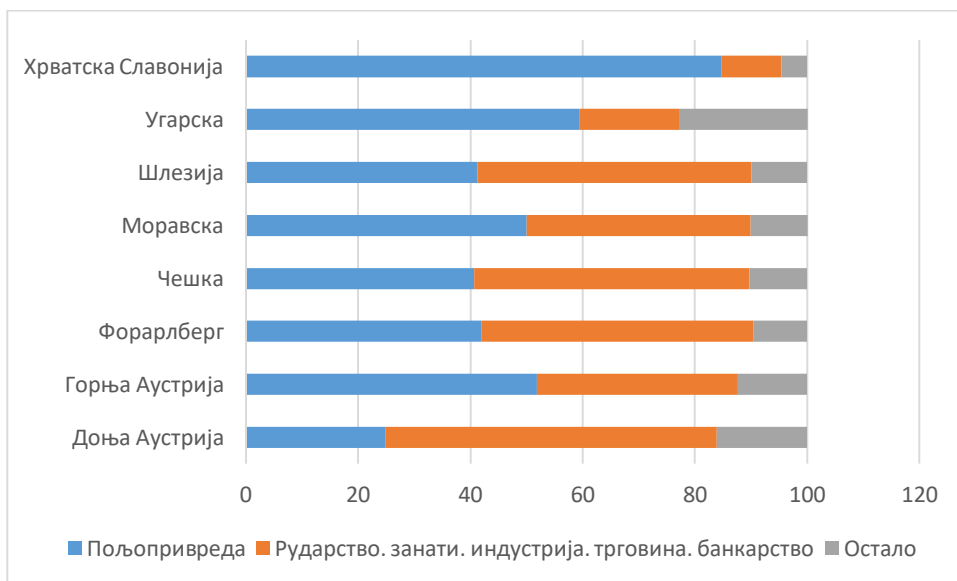
Графикон урађен на основу табеларних података из: *И. Ковачевић, нав. дело, 47.*

Графикон 6. Кретање становништва у Банској Хрватској према пописима из 1880. и 1900. године (у %)

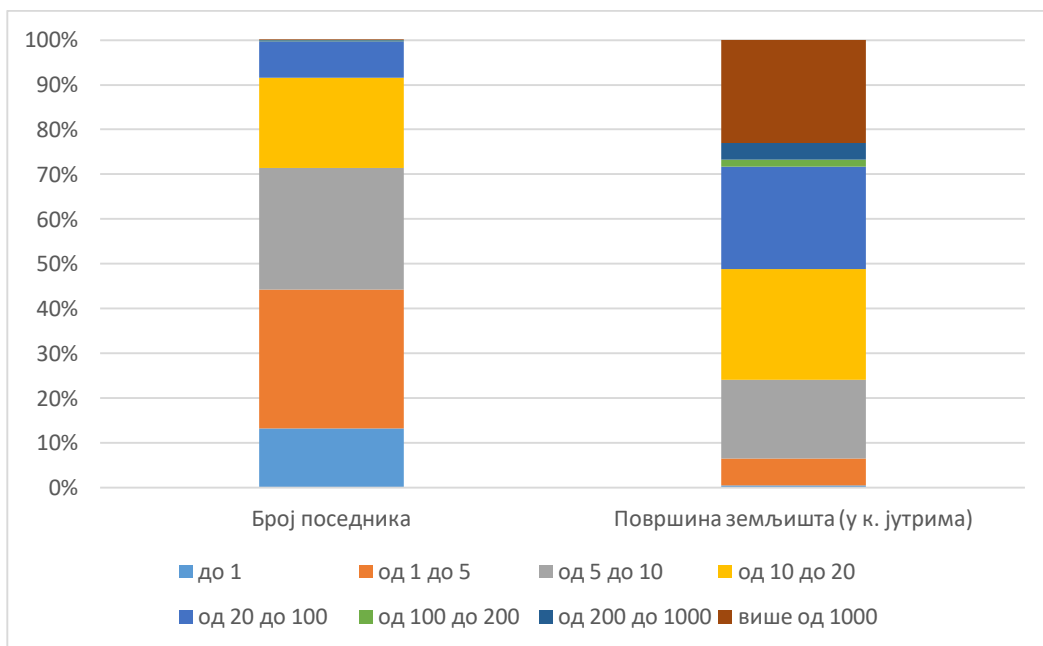
Графикон урађен на основу табеларних података из: *Исто, 52.*

График 7. Структура привредних активности у појединим земљама Хабзбуршке монархије (у %)

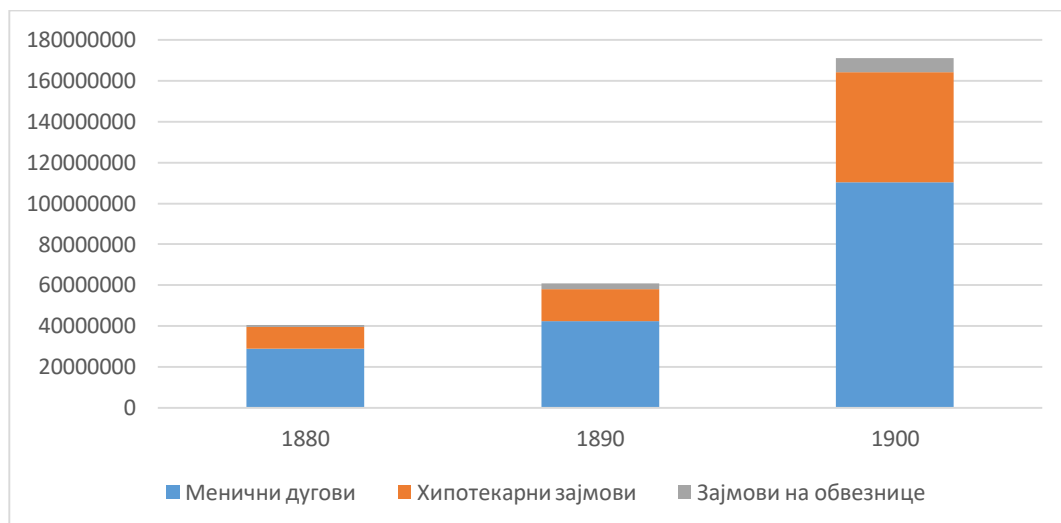
Графикон урађен на основу табеларних података из: *Исто*, 49.

Графикон 8. Структура земљопоседа у Банској Хрватској 1895 према броју posedника и површини земљишта (у катастарским јутрима) коју поседују (у %)

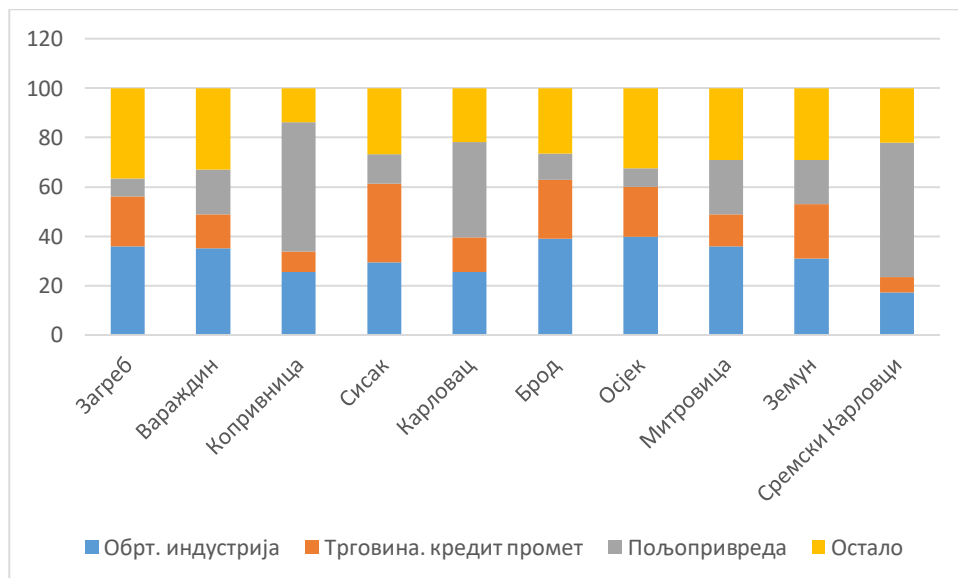
Графикон урађен на основу табеларних података из: *Исто*, 28.

График 9. Кретање задужености сељака према типу задужења (1880-1890) (у крунама)

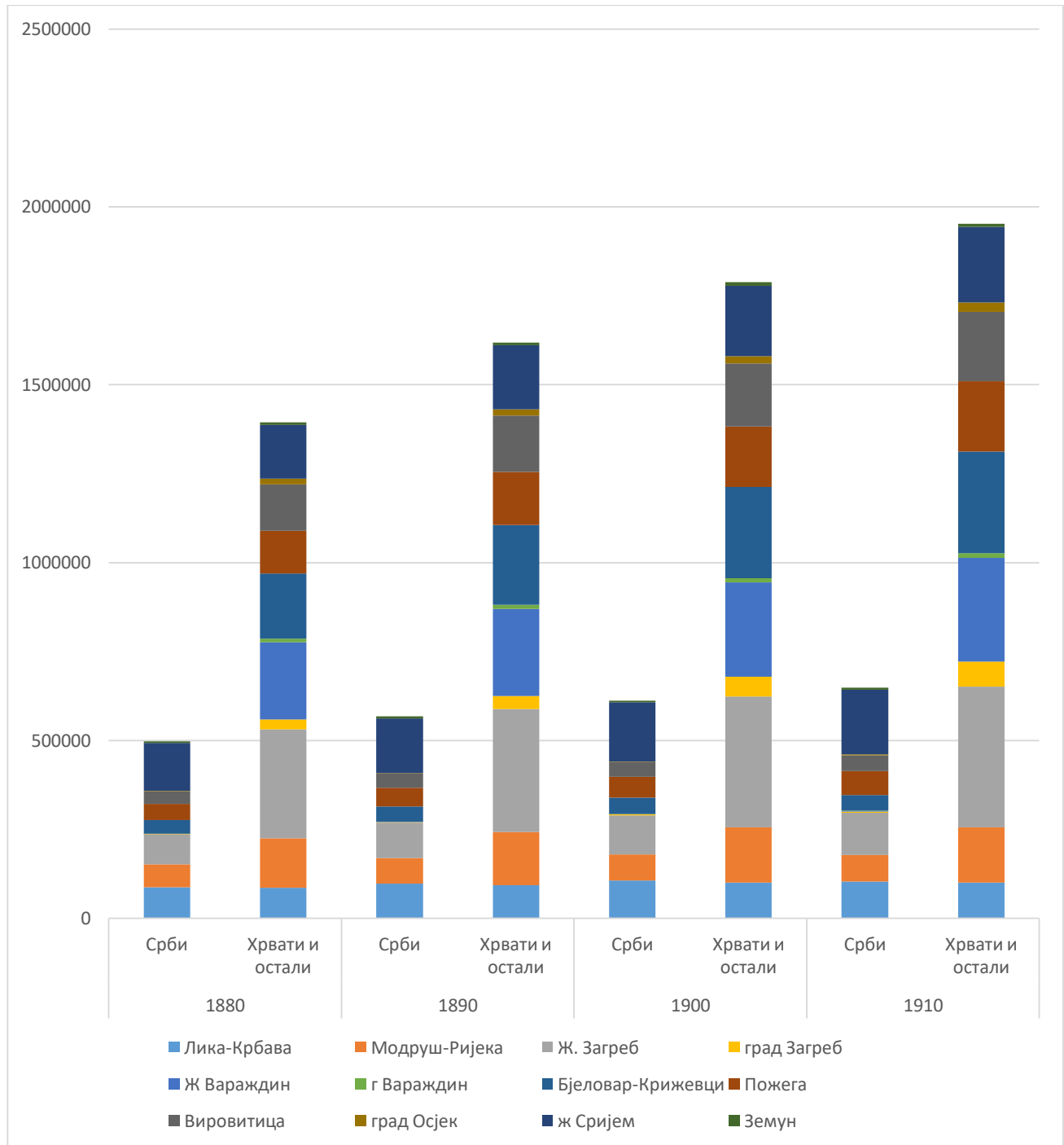
Графикон урађен на основу табеларних података из: *Исто*, 31.

График 10. Структура привредних активности у 10 највећи градова Банске Хрватске 1910. године (у %)

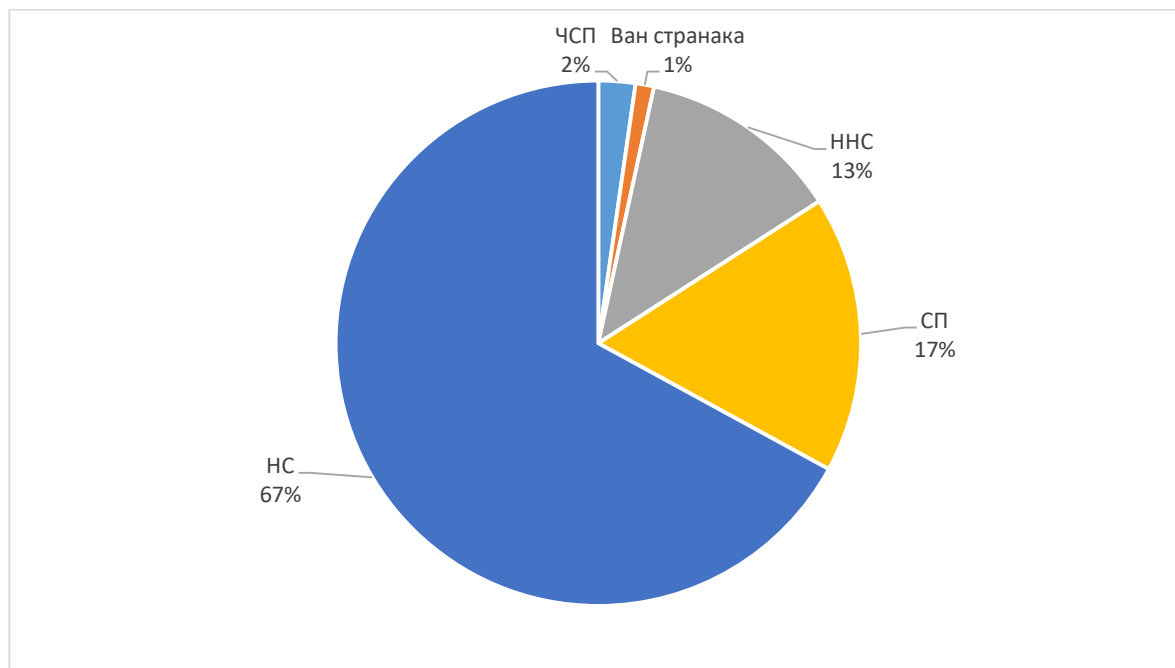
Графикон урађен на основу табеларних података из: I. Karaman, *Privreda i društvo*, 259.

Графикон 11. Број Срба, Хрвата и осталих заједница према пописима 1880-1910 по жупанијама

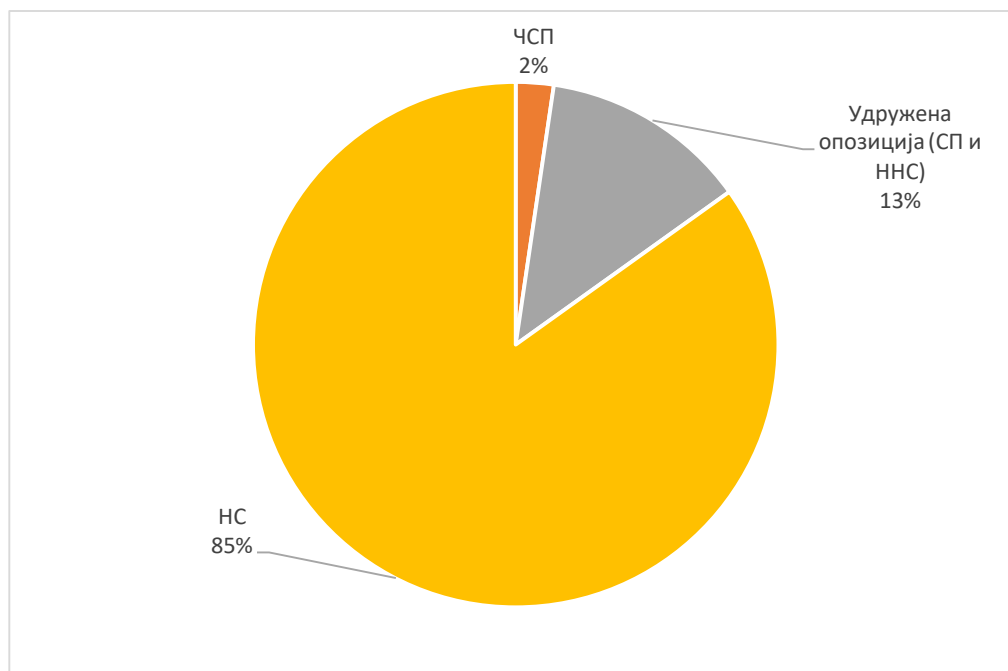
Графикон урађен на основу табеларних података из: М. Јагодић, *нав. дело*, 52.

Графикон 12. Реултати саборских избора 1897. године (у %)

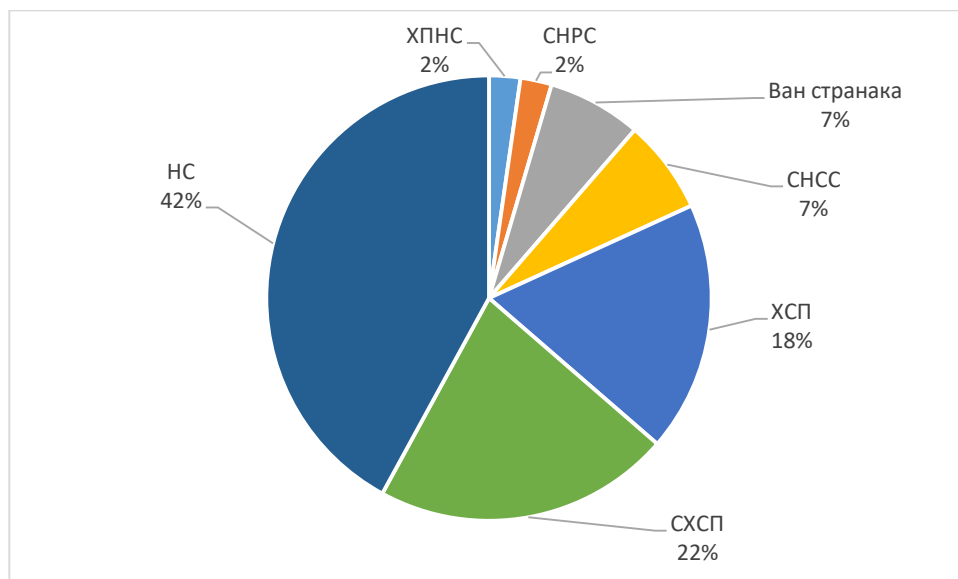
Преузето из: S. Matković, „Čista stranka prava i stranački izbori”, 86.

Графикон 13. Резултати саборских избора 1901. године (у %)

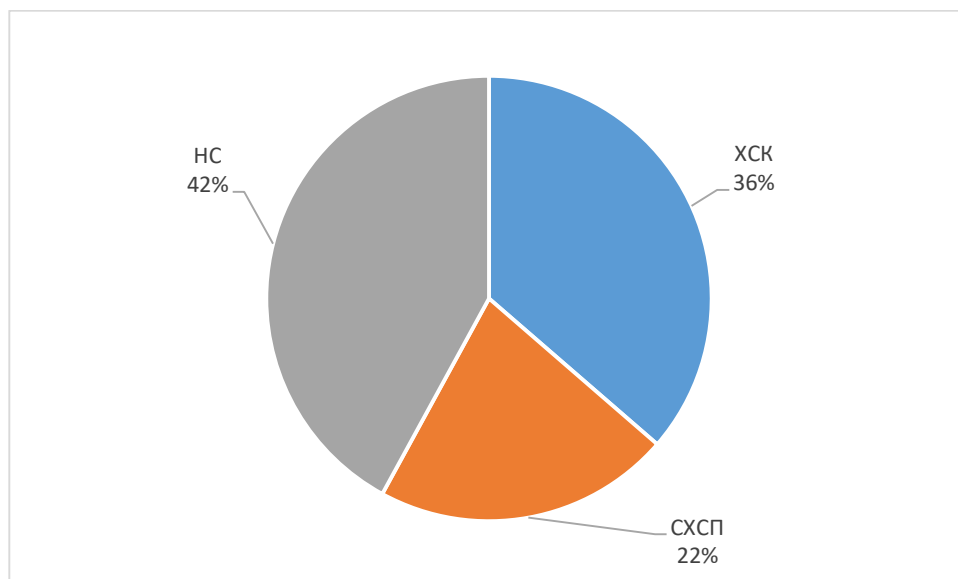
Преузето из: Исто, 88.

Графикон 14. Резултати саборских избора 1906. године (у %)

Преузето из: *Исто*, 89.

Графикон 15. Резултати саборских избора 1906. године рачунајући ХСК (у %)

Преузето из: *Исто*, 90.

Библиографија

Извори

Необјављени извори

Државни архив Загреб (DAZG)

Фонд 4, Градско поглаварство Загреб

Фонд 849, Иван Першић

Архив Хрватске академије знаности и умјетности (АНАЗУ)

11 – XV-56, Илија Абјанић

Штампа

Време

Hrvatska

Hrvatsko pravo

Дела Ј. Франка

J. Frank, *Bela Lukacs und die Quote Kroatiens*, Agram 1879.

J. Frank, *Veleslavni Kr. sudbeni stole! Proti ovosudnoj osudi od 13. rujna 1887. br. 6322/kz. podnosim u otvorenom roku kao branitelj dra. Davida Starčevića sliedeću ništovnu žalbu koja se osniva na § 277. br. 4, 5 i 9*, Zagreb 1888.

J. Frank, *Govor dra Josipa Franka, zastupnika naroda o banovu programu i o stanovištu naše stranke prema tomu programu: izrečen u saborskoj sjednici dne 15. prosinca 1903.:* (po stenografskih bilježkah), Zagreb 1904.

J. Frank, *Govori dra. Josipa Franka, zastupnika naroda izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskog sabora 1903-1904.:* (po stenografskih zapisnicih), Zagreb 1904.

J. Frank, *Govori dra. Josipa Franka, zastupnika naroda, izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskog sabora od studenoga 1906. do ožujka 1907.:* (po stenografskim zapisnicima), Zagreb 1908.

J. Frank, *Govori dr. Josipa Franka nar. zastupnika kriškog kotara izrečeni za ljetnog saborskog zasjedanja god. 1903.:* po stenografskom zapisniku, Zagreb 1903.

J. Frank, *Govori dra Josipa Franka narodnoga zastupnika izrečeni u zimskom zasiedanju Hrvatskog sabora 1905.,* Zagreb 1905.

J. Frank, *Govori nar. zastupnika dra Josipa Franka izrečeni u zimskom zasiedanju hrvatskoga Sabora godine 1902.:* po stenografskom zapisniku, Zagreb 1902.

J. Frank, *Govori zastupnika naroda dra Josipa Franka izrečeni u zimskom zasiedanju Hrvatskog sabora 1904.,* Zagreb 1904.

J. Frank, *Govori i interpelacije dr. Josipa Franka zastupnika naroda: izrečeni u zimskom zasjedanju Hrvatskoga sabora god. 1905-1906.,* Zagreb 1906.

J. Frank, *Die Quote Kroatiens- eine Studie ueber das finanzielle Verhaeltniss zwischen Kroatien und Ungarn anlaesslich der bevorstehenden Verhandlungen der Regniklar Deputationen,* Agram 1879.

J. Frank, *Izdaja u stranci prava. (»Mrtvilo u Banovini«),* Zagreb 1899.

J. Frank, *Izjava dra Josipa Franka zastupnika naroda ob ustrojenju parlamentarnog suda časti učinjena u saborskoj sjednici dne 11. siečnja 1904.:* (po stenografskom zapisniku); *Predlog dra Josipa Franka zastupnika naroda o izboru parlamentarne komisije časti iznešen u saborskoj sjednici dne 13. siečnja 1904.:*(po stenografskih zapisnicih), Zagreb 1904.

J. Frank, *Nuncij: posebni votum člana Hrvatskoga kraljevskoga odbora, narodnoga zastupnika dra. Josipa Franka,* Zagreb 1899.

J. Frank, *Odgovor na renuncij ugarskog kraljevskog odbora Josipa Franka,* Zagreb 1901.

J. Frank, *Pobjeda hrvatskoga naroda*, Zagreb 1908.

J. Frank, *Rede des Dr. Josef Frank, Landtagsabgeordneter und Mitglied der kroatischen Regnicolar-Deputation gehalten in Budapest in der gemeinsamen Sitzung der kroatischen und ungarischen Regnicolar-Deputation am 3. Mai 1901*, Zagreb 1901.

Стенографске белешке

Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1884-1887), sv. 1, Zagreb 1887.

Saborski dnevnik Kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1884-1887), sv. 2, Zagreb 1887.

Stenografički zapisnici i prilozi sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1906-1911), sv. 2, Zagreb 1907.

Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892), sv. 1, Zagreb 1889.

Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892), sv. 2, Zagreb 1889.

Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892), sv. 3, Zagreb 1889.

Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1887-1892), sv. 4, Zagreb 1890.

Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897), sv. 1, Zagreb 1893.

Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897), sv. 2, Zagreb 1894.

Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897), sv. 3, Zagreb 1895.

Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897), sv. 4, Zagreb 1896.

Stenografički zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (godina 1892-1897), sv. 5, Zagreb 1897.

Извештаји поглаварства града Загреба

Zagreb god. 1886. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba, Zagreb 1887.

Zagreb god. 1887. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba, Zagreb 1888.

Zagreb god. 1888. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba, Zagreb 1889.

Zagreb god. 1889. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba, Zagreb 1890.

Zagreb god. 1890. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba, Zagreb 1891.

Zagreb god. 1891. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba, Zagreb 1893.

Zagreb god. 1892. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba, Zagreb 1893.

Zagreb god. 1893. Izvješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba, Zagreb 1894.

Zagreb god. 1894. *Izvjешće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba*, Zagreb 1895.

Zagreb god. 1895. *Izvjешće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob. i kralj. glav. grada Zagreba*, Zagreb 1896.

Радови савременика

Guslar sa Velebita, *Tko je dr. Josip Frank?*, Zagreb 1908.

M. Derenčin, *Izborna reforma*, Zagreb 1899.

H. Dragošić, *Posljednji Zrinski*, Zagreb 1893.

J. Dujak, *Varalica Strasnoff, dr. Josef Frank*, Sisak 1906.

A. Popovici, *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krisen in Österreich-Ungarn*, Leipzig 1906.

S. Radić, *Najjača stranka u Hrvatskoj*, Rieka 1902.

S. Radić, *Frankova politička smrt*, Zagreb 1908.

Д. Руварац, *Ево, шта сте нам криви!*, Земун 1895.

A. Starčević, *Ime Serb*, Zagreb 1868.

A. Starčević, *Pasmina slavoserbska po Hrvatskoj*, Zagreb 1876.

Н. Стојановић, *Срби и Хрвати*, Нови Сад 1902.

F. Folnegović, *Mrtvilo u Banovini*, Zagreb 1899.

B. Šulek, *Hrvatski ustav ili Konstitucija godine 1882.*, Zagreb 1883.

Критички објављена издања извора

Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године, приредили В. Крстић, Р. Љушић, Београд 1991.

Korespondencija Stjepana Radića (1885-1918) I, priredio B. Krizman, Zagreb 1972.

I. Kršanjavi, *Zapisci : iza kulisa hrvatske politike I-II*, Zagreb 1986.

Iz korespondencije Josipa Franka s Večom: 1907. -1910, priredili S. Matković, M. Trogrlić Zagreb 2014.

J. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд 1954.

P. Rauch, *Метоари бана Павла Рауча*, Zagreb 2009.

A. Starčević, *Izabrani spisi*, priredio B. Jurišić,, Zagreb 1943.

A. Starčević, *Misli i pogledi : pojedinac - Hrvatska - svijet*, Zagreb 1971.

Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina (1842.-1914.), priredili T. Cipek, S. Matković, Zagreb 2006.

Korespodencija Rački- Strossmayer Knjiga 2. (1876-1881), priredio F. Šišić, Zagreb 1929.

Korespodencija Rački- Strossmayer Knjiga 3. (1882-1888), priredio F. Šišić, Zagreb 1930.

Korespodencija Rački- Strossmayer Knjiga 4. (1878-1894), priredio F. Šišić, Zagreb 1931.

Електронски извори

<https://www.vecernji.hr/premium/hasanbegovic-preko-franka-ulicu-u-zagrebu-daje-pavelicu-1183085> (приступљено 15.8.2020.)

<https://hu-benedikt.hr/?p=5199> (приступљено 15.8.2020.)

<https://www.youtube.com/watch?v=baQgUWTTJ9U> (приступљено 29.7.2020.)

Литература

Синтезе и монографије

Ante Starčević, Zagreb 1942.

I. Banac, *Hrvati i crkva : kratka povijest hrvatskog katoličanstva u modernosti*, Zagreb 2013.

I. Banac, *Hrvatsko jezično pitanje*, Zagreb 1991.

N. Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia*, Leiden-Boston 2014.

Д. Берић, *Државно право краљевине Угарске*, Косовска Митровица 2013.

Д. Берић, *Хрватско праваштво и Срби I- II*, Нови Сад 2006.

I. Beuc, *Povijest država i prava na području SFRJ*, Zagreb 1989.

I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb 1985.

Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1998.

V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49 : prilog historiji naše četrdesetosme*, Zagreb 1949.

Jugoslavenski odbor u Londonu, ur. V. Bogdanov, F. Čulinović, M. Kostrenčić, Zagreb 1966.

V. Bogdanov, *Starčević i stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslavenskih naroda*, Zagreb 1951.

V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj : od prvih stranačkih grupiranja do 1918*, Zagreb 1958.

F. Buntak, *Povijest Zagreba*, Zagreb 1996.

Povijest Hrvata II: od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata, ur. M. Valentić, L. Čoralić, Zagreb 2005.

- M. Gabelica, *Pravaštvo u Banskoj Hrvatskoj uoči Prvoga svjetskoga rata*, Zagreb 2012.
- M. Gross, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije*, Beograd 1960.
- Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. do 20. stoljeća)*, ur. M. Gross, Zagreb 1981.
- M. Gross, *Izvorno pravaštvo- ideologija, agitacija i pokret*, Zagreb 1998.
- M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973.
- M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske : neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji (1850-1860)*, Zagreb 1985.
- P. Грујић, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја*, Нови Сад 1909.
- В. С. Дабић, *Војна крајина и Карловачки генералат (1530-1746)*, Београд 2000.
- М. Екмечић, *Огледи из историје*, Београд 1999.
- М. Екмечић, *Стварање Југославије I-II*, Београд 1989.
- М. Екмечић, *Устанак у Босни (1875-1878)*, Сарајево 1960.
- I. Iveljić, *Očevi i sinovi : privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb 2008.
- Историја српског народа VI/1*, Београд 1983.
- Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dva stoljeća*, ur: Z. Jelaska Marijan, Z. Matijević, Zagreb 2007.
- D. Jelčić, *Politika i sudbine- eseji, varijacije i glose o hrvatskim političarima*, Zagreb 1995.
- N. B. Kalić, *Život i djela pravaša- dr. Ante Starčević, Mihovil Pavlinović, dr. Josip Frank*, Varaždin 1994.
- I. Kampuš, I. Karaman, *Tisućljetni Zagreb*, Zagreb 1975.

R. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie : Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918 I-II*, Graz 1964.

R. Kann, *The peoples of the Eastern Habsburg Lands : 1526-1918*, Seattle 1984.

I. Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19.stoljeću*, Zagreb 1972.

Д. Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској. Прилог историји српских школа*, Нови Сад 1935.

I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji : 1867-1914.*, Beograd 1972.

T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Sarajevo 1987.

Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, ur. O. Kraus, Zagreb 1998.

V. Крестић, *Великохрватске претензије на Војводину, Босну и Херцеговину*, Београд 2017.

V. Крестић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, Јагодина 2007.

V. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији (1848-1914)*, Београд 1995.

V. Крестић, *Срби и Хрвати - узроци сукоба*, Чачак 1997.

V. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, Београд 1969.

S. Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*, Zagreb 1981.

J. Krišto, *Prešućena povijest : katolička crkva u hrvatskoj politici : 1850.-1918*, Zagreb 1994.

R. Lovrenčić, *Geneza politike 'novog kursa'*, Zagreb 1972.

Hrvatski katolički pokret, ur. Z. Matijević, Zagreb 2002.

S. Matković, *Izabrani portreti pravaša*, Zagreb 2011.

- S. Matković, *Čista stranka prava (1895-1903)*, Zagreb 2001.
- Д. Микавица, *Српска политика у Хрватској и Славонији : 1538-1918*, Нови Сад 2015.
- N. Miller, *Between nation and state : Serbian politics in Croatia before the First World War*, Pittsburgh 1997.
- A. Murad, *Franz Joseph I of Austria and his empire*, New York 1968.
- К. Николић, *Прошлост без историје*, Београд 2003.
- V. Novak, *Magnum crimen-pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948.
- D. Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980.
- I. Perić, *Zagreb od 1850. do suvremenog velegrada*, Zagreb 2006.
- I. Perić, *Hrvatski državni sabor (1848-2000) II*, Zagreb 2000.
- П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београду 2002.
- N. Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća uspon i pad srpskoga kluba*, Zagreb 2005.
- N. Rumenjak, *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj : okvir za kolektivnu biografiju : 1881. - 1892.*, Zagreb 2003.
- J. Скерих, *Писци и књиге*, Београд 1956.
- N. Stančić, *Godina 1848. u Hrvatskoj : središnje državne institucije u transformaciji*, Zagreb 2010.
- N. Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002.
- B. Stojisavljević, *Povijest sela : Hrvatska, Slavonija, Dalmacija : 1848-1918*, Zagreb 1973.
- M. Strecha, *Katoličko pravaštvo : politički katolicizam u Banskoj Hrvatskoj u predvečerje Prvoga svjetskog rata : (1904-1910)*, Zagreb 2011.

- M. Strecha, *"Mi smo Hrvati i katolici---" : prvi hrvatski katolički kongres 1900*, Zagreb 2008.
- A. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија (1809-1918)*, Београд 2001.
- T. Timet, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine : ekonomsko-historijska analiza*, Zagreb 1961.
- Pravaška misao i politika*, ur: J. Turkalj, Z. Matijević, S. Matković, Zagreb 2007.
- Liberal Imperialism in Europe*, ed. M. P. Fitzpatrick, New York 2012.
- J. Horvat, *Ante Starčević- kulturno povijesna slika*, Zagreb 1940.
- J. Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske : 1771-1939*, Zagreb 1962.
- J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske II*, Zagreb 1989.
- J. Хорват, *Странке код Хрвата и њихова идеологија*, Београд 1939.
- R. Horvat, *Najnovije doba hrvatske povjesti*, Zagreb 1906.
- V. Ciliga, *Slom politike Narodne stranke*, Zagreb 1970.
- Z. Črnja, *Kulturna historija Hrvatske : ideje - ličnosti – djela*, Zagreb 1964.
- F. Čulinović, *Državnopravna historija jugoslovenskih zemalja XIX. i XX. vijeka : (Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Istra, Srpska Vojvodina, Slovenija, Bosna i Hercegovina te Država SHS) : (predavanja održana na Pravnom fakultetu u Zagrebu)*, Zagreb 1953.
- K. Šegvić, *Dr. Ante Starčević- njegov život i njegova djela*, Zagreb 1911.
- J. Šidak, I. Karaman, D. Šepić, M. Gross, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb 1968.
- J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973.
- J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49*, Zagreb 1979.
- H. Wiarda, *Corporatism and Comparative Politics*, New York 1997.

Расправе

B. Boban, „Ivan Peršić o Stjepanu Radiću: u povodu knjige Kroničarskih spisa Ivana Peršića“, *Časopis za suvremenu povijest* 35-1 (2003), 261-284.

M. Gabelica, „Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 46-1 (2014), 131-157.

M. Gabelica, „Pravaštvo u Gospiću od 1880-ih do 1914.“, *Senjski zbornik- prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 45 (2018), 305-343.

M. Gabelica, „Starčevićeva hrvatska stranka prava (Stranka prava) i izbori za zagrebačko gradsko zastupstvo od 1904. do 1917. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 48 (2016), 727-761.

M. Gabelica, „Frankovci u Požeškoj županiji uoči Prvoga svjetskog rata“, *Scrinia Slavonica* 16 (2016), 227-259.

I. Goldstein, „Stjepan Radić i Židovi“, *Radovi-Zavod za hrvatsku povijest* 29 (1996), 208-216.

M. Gross, „Geneza Frankove stranke“, *Historijski zbornik* XVII 1-4 (1964), 1-83.

M. Gross, „Ideja jugoslavenstva u XIX st. u Istoriji Jugoslavije“, *Časopis za suvremenu povijest* 5-2 (1973), 8-21.

M. Gross, „Maliciozne marginalije o 'delikatnim' pitanjima“, *Časopis za suvremenu povijest* 3-1 (1971), 211-222.

M. Gross, „Osnovni problemi pravaške politike“, *Historijski zbornik* XV 1-4 (1962), 61-120.

M. Gross, „Financijski temelji nagodbene autonomije civilne Hrvatske i Slavonije (1868-1880)“, *Historijski zbornik* 41-1 (1988), 89-122.

M. Gross, „Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda“, *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970), 9-72.

M. Gross, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, *Historijski zbornik* XIX-XX (1967), 9-68.

G. Györffy, „O kritici dalmatinskih gradskih privilegija 12. stoljeća“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 6 (1969), 97-108.

M. Јагодић, „Процена броја Срба (1880–1910)“, *Српске студије* 1 (2010), 39-80.

T. Јонјић, „Pogledi Antuna Gustava Matoša na hrvatsko-srpske odnose“, *Pilar- časopis za društvene i humanističke studije* 7 (2012), 9-76.

V. Klaić, „O krunisanju ugarskih Arpadovića za kraljeve Dalmacije i Hrvatske (1091-1207)“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 8-1 (1905), 107-117.

M. Ковић, „Цивилизаторска мисија Аустро-Угарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914)“, *Истраживања* 22 (2008), 365–379.

M. Kolar-Dimitrijević, „Ban Pavle Rauch i Hrvatska u njegovo vrijeme“, *Povijesni prilozi* 18-18 (1999), 241-323.

P. Korunić, „Hrvatska državopravna tradicija i »Adresa« Hrvatskog sabora 1861. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 27-2 (1995), 247-267.

V. Крестић, „Загреб - политичко средиште Срба у Аустро-Угарској“, *Зборник о Србима у Хрватској* 1 (1989), 91-101.

V. Крестић, „Илија Гутеша“, *Зборник о Србима у Хрватској* 4 (1999), 57-61.

V. Крестић, „Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској“, *Сентандрејски зборник* 1 (1987), 91-112.

V. Крестић, „Суштинска спорна питања Срба и Хрвата током историје“, *Глас* 8 (1993), 97-109.

J. Krišto, „Sukobi Franka i Supila i problematično historiografsko nasleđe o njima“, *Kroatologija* 2 (2011), 79-94.

- S. Matković, „Ante Tresić Pavičić i njegova rana pravaška iskustva”, *Časopis za suvremenu povijest* 28 (1996), 89-119.
- S. Matković, „Josip Frank i kritika financijskog dijela Hrvatsko-ugarske nagodbe“, *Pilar- časopis za društvene i humanističke studije* 11-1 (2011), 191-198.
- S. Matković, „Političke borbe i prijepori: Čista stranka prava i panoramski pogled na 1903. godinu”, *Časopis za suvremenu povijest* 37 (2005), 609-623.
- S. Matković, „Politički odnosi Josipa Franka i frankovaca prema radićevskoj ideologiji“, *Radovi-Zavod za hrvatsku povijest* 32-33 (2000), 277-283.
- S. Matković, „Prezreni pravaš- u prigodi 100. godišnjice smrti dr. Josipa Franka“, *Pilar- časopis za društvene i humanističke studije* 12-2 (2011), 165-174.
- S. Matković, „Čista stranka prava i stranački izbori na prijelazu 19. u 20. stoljeće”, *Povijesni prilozi* 15 (1996), 59-91.
- G. Miloradović, „Miroslav Krleža i pravaštvo. Prilog historiji ideja i ideologija“, *Istorija XX veka* XXXVII-2 (2019), 29-64.
- C. Negojta, „From the Concept to the Practice of Parliamentary Immunity“, *Polish Political Science Review* 2-2 (2015), 58-70.
- B. Pribić, „Srpsko pitanje pred Hrvatskim saborom godine 1861. “, *Časopis za suvremenu povijest* 12-1 (1980), 75-96.
- A. Раденић, „Маргиналије на Повијест хрватског народа“, *Историјски гласник* (1969). 87-108.
- I. Sabotič, S. Matković, „Saborski izbori i zagrebačka izborna tijela na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće”, *Društvena istraživanja- časopis za opća društvena pitanja* 14 (2005), 157-183.
- H. Sirotković, „Organizacija Sabora Hrvatske i Slavonije u nagodbenom razdoblju (1868-1918)”, *Arhivski vjesnik* 34-35 (1992), 21-30.

- V. Стајић, „Мађаризација и демађаризација Буњеваца“, *Летопис Матице српске* 325-1/3 (1930), 158-209.
- L. Нeka, „Hrvatsko-ugarski javnopravni prijevori“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 63 5/6 (2013), 1257-1292.
- D. Čengiћ, „Razvoj uprave grada Zagreba u razdoblju 1850-1918. godine“, *Arhivski vjesnik* 34-35 (1992), 97-107.
- D. Čepulo, „Pravo hrvatske zavičajnosti i i pitanje hrvatskog i ugarskog državljanstva 1868-1918-pravni i politički vidovi i poredbena motrišta“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 49-6 (1999), 795-825.
- S. B. Winters, „The Young Czech Party (1874-1914): An Appraisal“, *Slavic Review* 28-3 (1969), 426-444.